

VILÁG- TÖRTÉNET

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE
FOLYÓIRATA

● **VARGA BEÁTA**

ÖNÁLLÓSÁG, NEMZETI IDENTITÁS ÉS KÜLPOLITIKA
UKRAJNÁBAN A 17. SZÁZAD KÖZEPÉN

● **PAPP IMRE**

PÁRIZS GABONAELLÁTÁSA
A 18. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

● **BALOGH ÁDÁM**

A GÖRÖG KÜLPOLITIKA „ÚJJÁSZÜLETÉSE”
A MACEDÓN KÉRDÉSBEN

● **SZEMLE**

MURBER IBOLYA, KOVÁCS TAMÁS,
SZ. BÍRÓ ZOLTÁN, KINDL MELINDA,
BOTTONI STEFANO,
BEBESI CYÖRGY ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Magyar Tudományos Akadémia
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Gecsényi Lajos (felelős szerkesztő)
Bíró László (szerkesztő)
Bottoni Stefano, Farkas Ildikó, Martí Tibor,
Pálosfalvi Tamás (rovatvezetők)
Katona Csaba (olvasószerkesztő)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Anderle Ádám, Borhi László,
Erdődy Gábor, Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Papp Imre, Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Tanulmányok

- Pálffy Margit: Egy szónoklat mint a korszak gondolkodásmódjának tükré.
Az Orániai Vilmos és Stuart Mária koronázási szertartásán elhangzott prédikáció 121
- Varga Beáta: Önállóság, nemzeti identitás és külpolitika Ukrajnában
a 17. század közepén 149
- Papp Imre: Párizs gabonaellátása a 18. század második felében 163
- Kökény Andrea: Idegenek a hazájukban. Texas függetlensége és a tejanók
a 19. század első felében 185
- Balogh Ádám: A görög külpolitika „újászületése” a macedón kérdésben 203

Szemle

- Kelet-Közép-Európa német szemmel 2011-ben (Murber Ibolya) 213
- Sean McMeekin: The Berlin–Baghdad Express. The Ottoman Empire
and Germany’s Bid for World Power 1898–1918 (Kovács Tamás) 220
- СССР–Германия: 1933–1941. Вестник Архива Президента РФ, 2009.
(Sz. Bíró Zoltán) 223
- Philip Morgan: The Fall of Mussolini: Italy, the Italians and the Second World War
(Kindl Melinda) 226
- A zsidó és a német közösség kivándorlása Romániából (Bottoni Stefano) 233
- Font Márta–Sashalmi Endre: Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz
történelem sajátosságairól (Bebesi György) 241

PÁLFFY MARGIT

Egy szónoklat mint a korszak gondolkodásmódjának tükre

Az Orániai Vilmos és Stuart Mária
koronázási szertartásán elhangzott prédikáció*

Bár számos tanulmányban, könyvben olvashatunk az angliai uralkodók koronázási ordójának változásáról,¹ a szertartás menetéről, a ceremónia rítusairól és az ünnepélyes eseményhez kapcsolódó szokásokról, a dicsőséges forradalom során trónra kerülő Orániai Vilmos és Stuart Mária koronázási szertartásán elhangzott prédikációról és uralkodói esküről csupán töredékinformációkkal rendelkezünk. 1688–1689 nemcsak a reformáció folyamatát zárta le Angliában,² hanem a 17. század során lezajló politikai és vallási viták következtében az uralkodói eskü is új formát öltött. A külsőségeiben hagyományosnak látszó koronázási szertartás mögött – amely igyekezett a politikai legitimitás és stabilitás látszatát kelteni³ – megfigyelhető, hogy e különleges „kéturalkodós monarchiában” az uralkodók hatáskörének különbözősége már a koronázási szertartás folyamán megnyilvánult.⁴ Jelen tanulmány célja az, hogy a III. Vilmos és II. Mária koronázási szertartásán elhangzott prédikáció elemzésén keresztül bemutassa, miként gondolkodott a 17. század végén élő ember a politikáról és a kormányzatról, elkülönült-e egymástól a vallási és a világi szféra, és milyen változásokat indukáltak a polgárháborús, vallási vitáktól hangos korszak tapasztalatai. A tanulmány középpontjában álló szónoklat elemzése előtt elengedhetetlen, hogy röviden összefoglalva megismerjük az 1688–1689-ben történt események kiváltó okait és az uralkodóváltás különlegességének mibenlétét.

* Jelen tanulmány a Magyar Ösztöndíj Bizottság támogatásával készült.

1 Carolyn A. Edie: *The Public Face of Royal Ritual: Sermons, Medals, and Civic Ceremony in Later Stuart Coronations*. *Huntington Library Quarterly* 53. (1990) 4. sz. 311–336.; Roy Strong: *Coronation. A History of Kingship and the British Monarchy*. Harper Collins, London, 2005; Lois G. Schworer: *The Coronation of William and Mary, April 11, 1689*. In: *The Revolution of 1688–1689. Changing Perspectives*. Ed. Lois G. Schworer. Cambridge University Press, Cambridge, 2003. 107–130. A koronázási ordo és a koronázási eskü középkori történetére ld.: P. L. Ward: *The Coronation Ceremony in Medieval England*. *Speculum* 14. (1939) 2. sz. 160–178.; Henry Gerald Richardson: *The English Coronation Oath*. *Speculum* 24. (1949) 1. sz. 44–75.

2 *Encyclopedia of British Writers: 16th, 17th, and 18th Centuries*. Ed. Alan Hager. Facts on File, New York, 2005. (Facts on File Library of World Literature) IX.

3 Schworer, L. G.: i. m. 125.

4 Ld. a 98. jegyzetben írottakat!

A dicsőséges forradalom

A dicsőséges forradalom néven ismert uralkodóváltást, amely során II. Jakabot veje, Vilmos és lánya, Mária váltotta a trónon, alapvetően II. Jakab (1685–1688) intézkedései váltották ki. Az eskütörvény (*Test Act*, 1673), amely minden hivatalviselőtől megkövetelte, hogy anglikán szertartás szerinti úrvacsoravételen vegyen részt, ismerje el az uralkodó egyházfőségét és utasítsa el az átlényegülés tanát – melyek összeegyeztethetetlenek voltak a katolikus egyház tanításával –, a katolikusokat kizárta a hivatalviselésből, a törvény ismételt kiadása (1678) pedig már a parlamenti politizálásban való részvételüket is megakadályozta.⁵ A felnőttként katolizáló uralkodónak nem tetszettek e korlátozások, és biztosítani kívánta a katolikusoknak vallásuk szabad gyakorlását és a politikai életben való részvétel lehetőségét.⁶ A fenti ügy előmozdításán fáradozó király a hadsereg tisztikarába katolikus személyeket nevezett ki, a parlament összetételét saját tetszése szerint állította össze, betiltotta a katolikusellenes prédikációkat, támogatta a katolikus irodalom kiadását, szembekerült London püspökével, és az anglikán oktatási monopólium szimbólumának tekintett oxfordi kollégium, a Magdalen College élére katolikus vezetőt nevezett ki.⁷ Felmentő (*dispensing power*) és felfüggesztő (*suspending power*) hatalmát széleskörűen gyakorolta: az előbbivel egyes személyeket mentesíthetett a hatályos jog alól, az utóbbi egy adott törvény ideiglenes hatályon kívül helyezését jelentette. A *Declaration of Indulgence* (Engedékenységi nyilatkozat, 1687, 1688) kihirdetését, amely általános érvénnyel felfüggesztette (volna) a korábbi eskütörvények érvényét, a canterburyi érsek hat másik püspökkel együtt megtagadta, s bár Jakab a Towerbe záratta őket, a per után kiszabadulhattak.⁸ Jakab intézkedései alattvalóinak egyre szélesebb körű ellenállását váltották ki, mivel azokat az anglikán egyház elleni nyílt támadásnak tekintették.⁹ Az uralkodó politikájának bukása elkerülhetetlen volt, mivel a többségében anglikán ország nem tolerálta a katolicizmus pozícióinak erősítését.¹⁰

A katolikus monarchia visszaállításának veszélyét Jakab fiának, Jakab Edwardnak születése tetőzte be (1688. június), s a katolikus dinasztia létrejöttének esélye egy táborba sodorta és egyesítette a korábbi ellenfeleket, a whigeket és a torykat.¹¹ Hét vezető protestáns politikus levelet írt Orániai Vilmosnak, Jakab vejének, hogy segítsen nekik meggyőzni királyukat politikájának megváltoztatásáról,¹² bár Vilmos maga is hozzájárult a meghívás kieszközléséhez. Hollandia helytartója

5 Barry Coward: *The Stuart Age, England, 1603–1714*. Longman, London–New York, 1994. 2nd Edition. 310., 328.

6 Uo. 336.

7 Uo. 336–341.

8 Uo. 336–341.; *Borus György*: *Az angol–holland forradalom háttere, 1660–1690*. Akadémiai, Bp., 2007. 142–143.

9 Coward, B.: i. m. 341.

10 A 17. század második felében Anglia lakosságának kevesebb mint 5%-a volt katolikus. Uo. 315.

11 Uo. 341.

12 *Hahner Péter*: *A régi rend alkonya. Egyetemes történet, 1648–1815*. Panem, Bp., 2006. 167.

ugyanis 1688 áprilisában kijelentette az őt meglátogató Edward Russellnek (a meghívólevél egyik aláírója) és Arthur Herbertnek, hogy ha néhány magas rangú és tekintélyes személy, akik saját maguk és más, bennük bízó társaik nevében cselekedve meghívnák őt a nemzet és vallásuk megmentésére, úgy gondolja, szeptember végére készen állna az indulásra.¹³ Bár ténylegesen meghívták Vilmost Angliába, a levelet aláíró hét főembernek semmiféle testülettől nem volt erre felhatalmazása, így valójában felségárulást követtek el.¹⁴ A levélben nem volt szó arról, hogy Hollandia helytartója Anglia trónjára kerülhet, és arról sem, hogy Jakabot le kívánják taszítani a trónról, előbbi azért valósulhatott meg mégis, mert Jakab sem tárgyalást, sem ütközetet nem vállalt az 1688 novemberében Anglia partjaihoz érkező Vilmossal.¹⁵ Az uralkodó ehelyett Franciaországba menekült, ahol családja már várta, így de facto szabaddá vált az út a trón betöltésére. Bár Jakabnak, Jakab Edwardnak és Vilmos feleségének, Máriának is erősebb jogcíme volt az angol trónra, mint Vilmosnak, az előbbi kettő katolikus volta összeegyeztethetetlen volt az angol állam érdekeivel, Mária pedig csak társuralkodó lehetett, mivel Vilmos kinyilvánította, hogy királynői felesége mellett nem kíván másodlagos szerepet betölteni.¹⁶ A gyűlés végül Vilmosnak és Máriának mint társuralkodóknak ajánlotta fel a trónt úgy, hogy a végrehajtó hatalmat csakis Vilmos gyakorolhatta kettejük nevében, s ezt a feltételt a *Bill of Rights*-ban is rögzítették.¹⁷

Röviden összefoglalva, egy különleges körülmények között lezajló uralkodóváltásról van szó, amely egy „kéturalkodós monarchiát”¹⁸ hozott létre, amire korábban nem volt példa. Különlegessége volt az új kormányzatnak az is, hogy a királyok isteni jogalapját¹⁹ valló országban úgy került trónra az új uralkodó, hogy

13 „... that if he was invited by some men of the best interest, and the most valued in their nation, who should both in their own name, and in the name of others who trusted them, invite him to come and rescue the nation and religion, he believed he could be ready by the end of September to come over.” Burnet írását idézi John Miller: *The Life and Times of William and Mary*. Weidenfeld and Nicolson, London, 1974. 85.

14 Coward, B.: i. m. 342.

15 Uo. 342.; Borus Gy.: i. m. 145–146.

16 Coward, B.: i. m. 356–359.

17 „... the said prince and princess, during their lives and the life of the survivor to them, and that the sole and full exercise of the regal power be only in and executed by the said prince of Orange in the name of the said prince and princess during their joint lives,...”. <http://www.australianpolitics.com/democracy/documents/bill-of-rights.shtml>. A hozzáférés ideje: 2011 június.

18 W. A. Speck: *William – and Mary?* In: *The Revolution of 1688–1689* i. m. 131–146., 133.

19 A királyok isteni jogalapja szerint a monarchia Istentől rendelt, és egyben a legjobb kormányzati forma, melyben az uralkodó hatalma közvetlenül Istentől származik. Az öröklés rendjét az elsőszülöttség (primogenitúra) határozza meg, ám ennek ellenére az uralkodó hatalma közvetlen isteni kijelölésen alapszik. Az uralkodó felelősséggel tartozik népe kormányzásáért, de az isteni megbízatás miatt csakis Istennek tartozik elszámolással, azaz nem teheti őt le semmiféle belső vagy külső hatalom, és tilos vele szemben az aktív ellenállás. Az uralkodó parancsait mindaddig teljesíteni kell, amíg azok nem ütköznek Isten törvényeibe, de ebben az esetben sem szabad ellene támadni, mivel az uralkodó hatalma szent jelleggel bír, és maga az uralkodó hasonlít Istenhez. *Sashalmi Endre*: Abszolutizmus és isteni jogalap. In: *Kiss Gergely–Radó Bálint–Sashalmi Endre: Abszolutizmus és isteni jogalap. Szöveggyűjtemény*. METEM, Bp., 2006. (METEM Könyvek) 35. Bár a Tudor-korban az isteni jogalap még azt jelentette, hogy „az Isten által kijelölt király az volt, akit a közösség elfogadott királyának”, a 17. század elejére ez az elv

az említett legitimációs elv megsérült, mivel az előző király még nem távozott az élők sorából, és ráadásul az új uralkodót nem fűzte egyenes ági vérségi kapcsolat elődjéhez. A király természetes teste és politikai teste²⁰ is „ép” volt, az uralkodó-váltás mégis azért volt szükséges és lehetséges, mert II. Jakab nem a közjót szem előtt tartva kormányzott, és Vilmos megjelenésekor – aki kormányzásra és harcra készen érkezett Angliába – elmenekült az országból. Mivel az isteni jogalapnak nem volt kikezdzhetetlen eleme az öröklési jogban való hit,²¹ ez lehetőséget adott az anglikán egyház számára, hogy a dicsőséges forradalom kihívására választ adjon, tehát az egyház és az angol nép számára kedvező, trónutódlásban bekövetkezett változás legitim voltát igazolja. Az isteni jogalap elmélete tehát viszonylag rugalmasnak mutatkozott, és a trónutódlás tényleges menetéhez igazodva módosult a tartalma, melyben a nép általános jóléte (*salus populi*) sokkal fontosabbnak bizonyult az uralkodó trónra való jogcímének, a primogenitúrának az érvényesítésénél.²² I. Jakab trónra kerülésekor az isteni jogalap magában foglalta a leszármazás elvét,²³ ellentétben a Tudor-kori felfogással. A 17. század végére viszont ez az elv háttérbe szorult, és a gondviselő Isten szerepe vált meghatározóvá (a „Gondviselés isteni jogalapja”), aki tetszése szerint közbeléphet, és trónra emelheti az általa uralkodásra alkalmasnak talált személyt, anélkül hogy tekintettel lenne a dinasztia soron következő tagjára.²⁴

A „dicsőséges forradalom” (*glorious revolution*) néven ismert uralkodóváltás „forradalom” volta csakis a kortárs szóhasználat megértésével fogható fel helyesen. A 17. században ugyanis az angol *revolution* (a latin *revolutio*, körforgás jelentésű szóból származik) szó még nem a múlttal való gyökeres szakítást fejezte ki, hanem egy korábbi állapot helyreállítását, ez esetben pedig azt jelentette, hogy a dolgok visszatértek a régi kerékvágásba, amikor a király a parlamenttel együtt kormányoz és megvédi az anglikán egyházat.²⁵

módosult, mégpedig úgy, hogy „Isten választása a születésben nyilvánult meg”. Francis Herry Hinsley: *Sovereignty*. Cambridge University Press, Cambridge, 1986. 33.

20 A királynak ugyanis a Tudor-korból örökölt politikai teológia szerint két teste van: egy természetes teste és egy politikai teste. Előbbi teste halandó, utóbbi azonban nem látható, és nem tapintható, magában foglalja az államvezetést és a kormányzatot, mely test a nép kormányzatára, valamint a közjó előmozdítására jött létre. Ez a test egyáltalán nincs kitéve az idő múlásával járó következményeknek, miként más, a természetből fakadó tökéletlenségeknek sem. Ernst H. Kantorowicz: *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1957. 7.

21 Howard Nenner: *The Right to be King. The Succession to the Crown of England, 1603–1714*. Macmillan, London, 1995. 3. Ld. erről részletesen Nenner, H.: i. m. vonatkozó részeit.

22 Uo. 216.

23 Uo. 3.

24 Gerald M. Straka: *Anglican Reaction to the Revolution of 1688*. University of Wisconsin Press, Madison, 1962. 80., 131.; Pálffy Margit: A dicsőséges forradalom legitimálása a Gondviselés isteni jogalapja szerint – William Sherlock röpirata. *Világtörténet* 29. (2007) 1–2. sz. 81–83.

25 Vernon F. Snow: *The Concept of Revolution in Seventeenth-Century England*. *The Historical Journal* 5. (1962) 2. sz. 167–169.

A 17. századi szónoklatok és a dicsőséges forradalom mint szabadulás

A 17. század politikai gondolkodóit két kérdés foglalkoztatta leginkább: az egyik a hatalom eredete és természete, a másik a hatalom gyakorlásának leghatásosabb módja, azaz a kormányzók és a kormányzottak megfelelő viszonya.²⁶ A 17. és még a 18. század jelentős részében is összefonódott egymással a vallás és a politika, a szent és a profán dolgok akkor még nem különültek el egymástól, és a szószék a vallásos tanításon messze túlmutató médiumnak számított.²⁷ A Stuart-uralkodók országaiban négy jelentős nemzeti évfordulót tartottak számon, amely ünnepeken állami szónoklatok hangzottak el. Január 30-án az 1649-es királygyilkosság miatt tartottak kollektív bűnbánatot, május 29-én a Lord Clarendon által „nagy lázadás”-nak nevezett felfordulás (az 1640-ben kezdődő események) megszűnéséért és az 1660-ban történt restaurációért adtak hálát, november 5-én pedig két esemény évfordulóját ünnepelték: egyrészt az 1605-ös puskaporos összeesküvés leleplezését, másrészt az 1688–1689-ben történt dicsőséges forradalmat. Az említett eseményeken kívül az éppen regnáló uralkodó koronázásának évfordulójáról is minden évben megemlékeztek.²⁸

A lelkészekről, akik gyakran aktívan politizáltak és politikaelmélettel is foglalkoztak, az állam szolgálatában végzett kötelességükként elvárták, hogy politikai fogalmakról és értékekről is beszéljenek.²⁹ Helen Randall rámutatott, hogy számos szónoklat valójában álruhába bújtatott politikai pamflet vagy értekezés volt.³⁰ A hallgatóság elvárta a megfelelő politikai szónokoktól, hogy összhangban a vallás és a politika szükségszerű egységének kora újkori fogalmával, a politikai értékekről saját nevükben beszéljenek és megfelelő szentírási szöveghelyekre vezessék vissza azokat.³¹ Pasi Ihalainen, aki több mint négyszáz darab, 1685–1772 között elhangzó angol, holland és svéd szónoklatot vizsgált meg a protestáns népek nemzetfogalmának alakulása és változásának feltárása érdekében, arra a következtetésre jutott kutatásai során, hogy a legtöbb szónoklat inkább szólt politikaelmületről,

26 Kontler László: Politikaelmélet, dicsőséges forradalom és alkotmányos rendezés 1688–1689-ben. In: Tanulmányok a XVI–XVII. századi egyetemes történelem köréből. Szerk. Mikes Tünde–Kontler László. ELTE, Bp., 1984. 84.

27 Pasi Ihalainen: Protestant Nations Redefined: Changing Perceptions of National Identity in the Rhetoric of the English, Dutch and Swedish Public Churches, 1685–1772. Brill, Leiden–Boston, 2005. 25. A kötetet Sashalmi Endre ismertette magyarul a Klió 2008. évi 4. számában (42–45.).

28 Uo. 31.

29 Uo. 25. Részben ezen elvárásnak és a saját eskütételének igazolására, valamint az 1688–1689-ben történt események isteni jóváhagyással való megtörténtének igazolására írta William Sherlock az alattvalói engedelmeségről szóló pamfletjét, amely a Gondviselés isteni jogalapjának nevezett elmélet kifejtésének kitűnő példája. Ld. erre részletesen Pálffy M.: i. m.. William Sherlock (1639/1640–1707) teológus, prédikátor, polemista, 1681-től a londoni Szent Pál-katedrális lelkészeként tevékenykedett. A dicsőséges forradalom során trónra kerülő Orániai Vilmos hatalmának legitimitását kétségbe vonta, megtagadta az eskütételt, később azonban elismerte uralmát. www.oxforddnb.com. A hozzáférés ideje: 2011 június.

30 Idézi: Ihalainen, P.: i. m. 26.

31 Uo. 32.

mint tiszta teológiáról.³² James Caudle szerint a szónoklást „tömegmédiüm”-nak is nevezhetnénk, mivel az a politikai oktatás leghatékonyabb formájának számított a korszakban.³³

A reformációnak köszönhetően igen széles körben vált elterjedtté a bibliahasználat Angliában, és a választott nép története megkönnyítette a bibliai nyelvezetnek a nemzeti identitásba való beépülését is.³⁴ A Szentírás nemcsak a vallási, de a politikai érvelésben is kézikönyvként funkcionálhatott,³⁵ és a politikai propagandának is ideális forrása volt, mivel a kora újkori tanító jellegű gondolkodás az összehasonlítás módszerét és az analógiák használatát tekintette a tanulás és megértés leghatékonyabb eszközének. A Biblia használhatósága és hasznossága különleges elismertségén, általános hozzáférhetőségén, valamint azon alapult, hogy széles körben alkalmazható jelentéseivel különböző kontextusokban is idézhető volt. Az Ószövetség könyvei egyre fontosabb szerepet kaptak a protestánsok politikai nyelvezetében, különösen a választott nép története és szabadulásai kaptak meghatározó szerepet a nemzetről szóló beszédekben, háttérbe szorítva az Újszövetség általános tanítását.³⁶ A bibliai párhuzamokat különösen szívesen fogadta a szónoklatok hallgatósága, mivel az összehasonlítást úgy értelmezték, hogy a Biblia örök igazsága és közösségük története összekapcsolódik.³⁷

A dicsőséges forradalmat követően jelentősen megnövekedett az állami szónoklatokban azon párhuzamok száma, amelyben a szónokok az angol népet az ősi Izrael választott népéhez hasonlították, ezáltal párhuzamot vontak saját népük és a zsidó nép története között.³⁸ Kiemelték, hogy Isten különös gondoskodásának örvendenek, és országuk kedvező státusáról anélkül beszéltek, hogy a két nép között etnikai rokonságról tettek volna említést, vagy az angol nép a „választott nép” titulust követelte volna magának.³⁹ Gilbert Burnet,⁴⁰ William

32 Uo. 32.

33 Uo. 32.

34 Uo. 87.

35 Kiváló példája ennek Jacques-Bénigne Bossuet-nek az abszolutizmus elméletével foglalkozó munkája, aki művének a *Politika a Szentírás szavai* szerint címet adta.

36 Ihalainen, P.: i. m. 88–89.

37 A különböző protestáns országokban (Svédország, Hollandia, Anglia) a zsidó néppel való párhuzamokat a politikai identitás, ezen belül pedig a nemzeti identitás megalkotásának eszközeként is használták. Uo. 89.

38 Uo. 87.

39 Uo. 87.

40 Gilbert Burnet (1643–1715) skót származású anglikán lelkész, püspök és történétíró. Memoárt kezdett írni, ami végül történetírói munkává alakult, s korának eseményeit mutatja be (*History of His Own Time*. I–II. Vol., 1724, 1734). 1684. november 5-i prédikációjában patrónusa kérésére, de saját akarata ellenére a katolikusokat támadó hangon beszélt, emiatt száműzték; megfordult Itáliában, a Német-római Birodalomban, Svájcban és végül Hollandiában telepedett le. Jelentős szerepe volt Orániai Vilmos angliai expedíciójának előkészítésében, röpirataiban II. Jakab politikáját támadta, Vilmostal és Máriával együtt tért vissza Angliába, nyilatkozatukat ő fordította angol nyelvre. Az új uralkodópár bizalmasaként személyes tanácsokkal is szolgálta őket, a forradalom védelmében 1688-ban publikálta a legfelsőbb hatalomnak való alávetés mértékéről írt értekezését (*An Inquiry into the Measures of Submission to the Supreme Authority*). 1689-ben Salisbury püspökévé szentelték. <http://www.ourcivilisation.com/smartboard/shop/burnetg/about.htm>. A hozzáférés ideje: 2011 szeptembere; Miller, J.: i. m. 80–82.

Sherlock⁴¹ és William Lloyd⁴² prédikációiban számos példát találhatunk a közel-múlt eseményének szabadulásként való értelmezésére, melyet az isteni gondviselés irányított.⁴³ Burnet a forradalmat követően egyik szónoklatában azt állította, hogy Anglia „az Ég különös befolyása alatt áll”,⁴⁴ a forradalom első évfordulóján pedig ekképp szólt Anglia kivételes státusáról: *„Egyetlen nemzet sem részesült az áldások ily csodálatos sorozatából, ami a világ összes nemzetétől megkülönbözteti őket [az angolokat], valamint Isten az ő hatalmának és nagyságának látható bizonyítékait adta nekik (...) akár a zsidóknak korábban.”*⁴⁵ Bár egyetlen Izrael volt, Ihalainen véleménye szerint a 17. század végi Anglia népe minden más nemzetnél jobban hasonlított az Isten oltalmának és vezetésének örvendő zsidó néphez.⁴⁶ A retorika, amint azt Lloyd esete mutatja, alkalmanként Újszövetségből vett ígéren alapult. Lloyd a dicsőséges forradalmat „feltámadásunk napjának” (*the day of our Resurrection*) nevezte.⁴⁷ Az angol nemzeti identitás kialakításában tehát jelentős szerepet kapott a zsidó néppel való párhuzamok alkalmazása, és ebben William Lloyd ment a legmesszebbre: a dicsőséges forradalmat ő tökéletes szabadításként interpretálta, és a zsidóságnak Egyiptomból való szabadulásához hasonlította.⁴⁸ Az eseménytörténet és a szónoklatok általános jellemzőinek ismertetése után térjünk rá a tanulmány fókuszában álló forrás ismertetésére, elemzésére!

Életéről ld. *Thomas Elliot Simpson Clarke–Helen Charlotte Foxcroft: A life of Gilbert Burnet, bishop of Salisbury.* Cambridge University Press, Cambridge, 1907.

41 Ld. a 29. jegyzetet!

42 William Lloyd (1627–1717) St. Asaph, Lichfield, Coventry és Worcester püspöke. II. Jakab katolikusokat támogató politikájának fáradszató ellenzője, és egyike volt a hét püspöknek, akik megtagadták az Engedékenységi nyilatkozat (Declaration of Indulgence, 1688) kihirdetését, és emiatt árulással vádolták, de végül felmentették őket. http://encyclopedia.jrank.org/LEO_LOB/LLOYD_WILLIAM_16271717_.html. A hozzáférés ideje: 2011 júliusa.

43 Ihalainen, P.: i. m. 99.

44 *Gilbert Burnet: A Sermon Preached before the House of Commons, On the 31st of January, 1688. Being the Thanksgiving-Day For the Deliverance of this Kingdom from Popery and Arbitrary Power, By his Highness the Prince of Orange's Means.* London, 1689. 31. [Egy szónoklat, amely a Községek Háza tagjai előtt hangzott el 1688. január 31-én, amely nap a hálaadásé e királyságnak a pápaságtól és az önkényuralomtól való megszabadulása miatt, az Orániai hercegnek köszönhetően]; „...we are under a special influence of Heaven...”

45 *Gilbert Burnet: A Sermon Preached before the House of Peers in the Abbey of Westminster, On the 5th of November, 1689. Being Gun-Powder Treason-Day, As Likewise The Day of His Majesties Landing in England.* London, 1689. 2. [Egy szónoklat, amely a parlament felsőháza előtt hangzott el a Westminster apátságban 1689. november 5-én, amely nap a puskaaporos összeesküvés és egyben Ófelsége angliai partraszállásának napja]; „No Nation had ever such a wonderful series of Blessings, that did so distinguish them from all the World round about them, and gave them such signal Evidences of God's Power and Greatness [...] as the Jews had.”

46 Ihalainen, P.: i. m. 100.

47 *William Lloyd: A Sermon Preached before Their Majesties At Whitehall, On the Fifth day of November, 1689. Being the Anniversary-Day of Thanksgiving For that Great Deliverance From the Gunpowder-Treason, And also the Day of His Majesties Happy Landing in England.* London, 1689. 32. [Egy szónoklat, mely Ófelségeik előtt a Whitehallban hangzott el 1689. november 5-én, mivel e nap a puskaaporos összeesküvés nagyszerű leleplezésének és Ófelsége Angliába érkezésének évfordulója miatti hálaadásé.]

48 Ihalainen, P.: i. m. 101.; „Perfect decisive Deliverance; such as that of Israel was from Egyptians.” Lloyd, W.: i. m. 32.

A kormányzat szükségszerűsége és a jó kormányzó képe Burnet koronázási szónoklatában

A leendő uralkodók hatalommal való felruházásához számos rítus kapcsolódott, amelyeket már a 10. századtól fennmaradó angol koronázási ordók elbeszélése alapján ismerünk, s bár az évszázadok során történtek bizonyos változások a ceremónia rendjében, az uralkodói eskü, a felkenés, a hatalmi jelképek átadása (investitúra) és a szentmise (később istentisztelet) a szertartás állandó részeinek tekinthetők.⁴⁹ Az Orániai Vilmos és Stuart Mária koronázási szertartásán, 1689. április 11-én elhangzott prédikáció Gilbert Burnet⁵⁰ (1643–1715) nevéhez fűződik, akit a hagyomány szerint maga a király választott ki püspökei közül.⁵¹ A mű vezérfonalául egy, Sámuel II. könyvéből vett gondolatot választott a szerző, amely a nyomtatásban megjelent prédikáció első oldalán a főszöveg előtti részén elkülönítve is, mintegy mottóként olvasható. „*Izrael Istene mondotta, Izrael kősziklája így szólt hozzám: annak, aki az emberek felett uralkodik, igazságosnak kell lennie és istenfélelemben kell kormányoznia, s olyannak kell lennie, mint a felkelő nap reggeli fénye, mint a felhőtlen reggel, s mint a zsenge fű, mely a nap sugarától eső után sarjad a földön.*”⁵² (2Sám 23, 3–4.)

Amint azt a fenti versek előrevetítik, e szónoklat a dicsőséges forradalmat ünnepli, mégis több ennél: magyarázza a forradalomban érvényesülő politikai elveket, ezáltal pedig egyrészt elítéli Jakab tetteit, másrészt buzdítja és figyelmezteti az új uralkodókat.⁵³ A fenti bibliai szöveg tömören összefoglalva tartalmazza a prédikáció későbbiekben kifejtett lényegét: az uralkodónak igazságosan kell kormányoznia és istenfélelemben uralkodnia népe felett.⁵⁴ A főszöveg tehát e gondolati alapvetés után bontakozik ki, kezdetben főként teológiai tartalommal és általános elvek ismertetésével. Burnet arról beszél, hogy az ember Isten képmására teremtetett, s az isteni természet és tökéletesség mértékének az egyes embereken való megmutatkozása jelzi a nekik járó tisztelet mértékét, ám van egy másik aspektus, amely az istenséghez való hasonlóságot mutatja, és sajátos szépséget takar, ez pedig az, ami az igazságosságban és a jóságban rejlik.⁵⁵

49 Jelen tanulmányban nem tekintem feladatnak az egyes rítusok jelentésének magyarázatát, sem azok változását, ld. erről részletesen például Strong könyvének vonatkozó részeit: Strong, R.: i. m.

50 Ld. a 40. jegyzetet!

51 Edie, C. A.: i. m. 312.

52 Burnet, G.: A Sermon Preached... On the 5th of November, i. m. 5. „*The God of Israel said, The Rock of Israel spake to me: He that ruleth over men, must be just, ruling in the fear of the Lord And he shall be as the light of the morning, when the Sun riseth; even a morning without clouds; as the tender grass springing out of the earth by clear shining after rain.*” 2 Sam. XXIII. 3, 4.

53 Edie, C. A.: i. m. 322.

54 Richard F. Hardin: Civil idolatry. Desacralizing and Monarchy in Spenser, Shakespeare, and Milton. Associated University Presses, Massachusetts–London, 1992. 202–203.

55 Gilbert Burnet: A Sermon Preached at the Coronation of William III. and Mary II. King and Queen of England, — France, and Ireland, Defenders of the Faith; in the Abby Church of Westminster, April 11. 1689. London, 1689, 5. [Egy szónoklat, amely III. Vilmos és II. Mária, Anglia, Franciaország és Írország királyának és királynőjének, a hit védelmezőinek koronázásakor hangzott el a Westminster apátság templomában, 1689. április 11-én]; „*It is the peculiar glory of Humane Nature, that Man is made after*

A szónoklat teológiai tartalmú bevezetése után igen korán megjelenik Burnet-nek a politikai hatalomról és a kormányzóról való eszmefuttatása, mely végigvonul az egész prédikáció szövegén. Azt állítja, hogy az emberek utálatának és félelmének legjogosabb tárgya a jóság nélküli hatalom(gyakorlás).⁵⁶ Azok, akik magas méltóságra emeltettek, még inkább felelősek Isten és az emberek előtt, és nem pusztán azokért a rossz dolgokért, amelyeket ők maguk megtettek vagy az ő nevükben cselekedtek mások, netán másoknak rossz példát mutattak, hanem mindazokért a jó dolgokért is, amelyeket ugyan megtehettek volna, de azokat végül elmulasztották.⁵⁷ Felidézve a prédikáció elejére tűzött ószövetségi idézetet, a szónok a kormányzatról szól, melynek igazi mértékét az igazságosság és az isten-félelem szabja meg. Két különböző kifejezés használatával a szónok kiemeli, hogy a kormányzat uralom (*Rule*), de nem kizárólagos tulajdon (*Absolute Dominion*), vagyis az emberek feletti uralom nem hasonlítható az állatok feletti irányítás jellegéhez. Röviden összefoglalva: szabad és ésszerű a teremtmények kormányzása, akiknek valóban szükségük van a vezetésre, de nem szabad, hogy a hatalom ereje és súlya által megtöressenek.⁵⁸

A kormányzat létének szükségességéről, amely az emberek esetében indokolt, az állatok esetében azonban nem, Thomas Hobbes és Aquinói Szent Tamás is kifejtette gondolatait. Aquinói Szent Tamás szerint mivel az emberek egymásra vannak utalva, és társaikkal együtt kell élniük, szükségszerű, hogy kialakuljon egy kormányzat, amely azonos cél, a közjó (*bonum commune*) elérése felé vezeti őket. Az állatok esetében a közhatalom kialakulása azért nem szükséges, mivel nekik nem kell együtt élniük (közösségben), és számos tényező van, amellyel meg tudják védeni magukat a káros környezeti hatásoktól és az ellenséges támadástól (például karmok, bunda, barlang, ravaszság).⁵⁹ Amikor Aquinói azt állítja, hogy az ember természeténél fogva állami (politikai) életre hivatott élőlény, lényegében Arisztotelész nézeteit hangoztatja, tehát azt, hogy az ember számára természetes a közösségben való élet,⁶⁰ ellentétben az állatokkal, amelyek nem képesek társas együttélésre.⁶¹

the Image of God: and therefore the distinction of Honour among Men, ought to be taken from the Characters of the Divine Nature and Perfections that appear in them. (...) there is another resemblance of the Divinity which has a more peculiar beauty in it, that consists in Justice and Goodness." (A továbbiakban: Burnet, G.: Coronation Sermon i. m.)

56 Uo. 5. „Power without Goodness is the justest Object of mens fear and aversion”.

57 Uo. 5–6. „Those who are raised up to a high Eminence of Dignity, are so much the more accountable both to God and man, not only for alle the Ill which either they themselves, or others acting in their Name, or by their Example may have done, but likewise for all the Good which they might have done but did not.”

58 Uo. 6–7. „Here are the true measures of Government, it is a Rule, and not an Absolute Dominion; it is a Rule over men, and not a Power, like that which we have over Beasts. In a word, it is the Conduct of free and reasonable Beings, who need indeed to be governed, but ought not to be broken by the force and weight of Power.”

59 Ld. erről részletesen Aquinói Szent Tamás De regimine principum ad regem Cypri című királytükkrét, valamint Bayer József: A politikai gondolkodás története. Osiris, Bp., 1998. 82–85.

60 Bayer J.: i. m. 83.

61 Arisztotelész: Politika. Gondolat, Bp., 1984. 73–74. Arisztotelész másutt (Historia Animalium) leírja, hogy az emberen kívül némely állat is a „városállamalkotó” lények (*zoon politikon*) közé sorolható, mint például a méh, a darázs, a hangya és a daru.

Hobbes szerint vannak egyes élőlények (méhek, hangyák), amelyek annak ellenére, hogy nincs kormányzatuk, békésen megférnek egymás mellett, pedig csak vágyaik és saját ítélőképességük irányítja őket. Ez többek között annak köszönhető, hogy az (említett) állatok esetében az egyéni jó és a közjó megegyezik, a köztük lévő egyetértés természetes, nem pedig megállapodás útján jön létre, mint az emberek esetében, valamint e lények nem rendelkeznek azzal a szóművészettel, amellyel egyes emberek a jót rossznak, a rosszat pedig jónak tüntetik fel és békétlenséget szítanak maguk között.⁶² Bár Aquinói Szent Tamás és Hobbes is természetes szükségszerűségnek tekinti az állam létét, fontos különbség közöttük, hogy míg Aquinói Szent Tamás Arisztotelész elveire hivatkozva, addig Hobbes Szent Ágoston nézeteit idézve, az eredendő bűnbeesés miatt tartja szükségesnek a kormányzat létét, mivel az emberek elpusztítanak egymást, ha nem lenne felettük egy kényszerítő hatalom, amely megfékezi bűnös hajlamaikat.⁶³ Megállapítható tehát, hogy Aquinói Szent Tamás sokkal pozitívabban vélekedik a kormányzatról, mint Hobbes.⁶⁴

Burnet szónoklatában kifejti, milyennek kell lennie annak, aki a hatalmat és az emberek feletti kormányzatot bírja. Szükségszerű, hogy igazságos legyen; az igazság és jóság azon örök és megváltoztathatatlan szabályai szerint kell kormányoznia, amelyek magában az igazság(osság) szóban benne foglaltatnak. Ez univerzális, azaz minden uralkodóra egyaránt vonatkozó elv, de mivel az isteni akarat különleges módon nyilvánult meg számukra, így egy másik kötelességnek is eleget kell tenniük, mégpedig Istent félve (tisztelve) kell uralkodniuk és a hatalmat, amely kezükbe helyeztetett, az Istentől kapott belelátás képessége szerint kell gyakorolniuk.⁶⁵ A korban általános volt, hogy az uralkodót e különleges képességgel ruházták fel, s ezt a sajátos adományt *arcana imperii* néven emlegették a kortársak.⁶⁶ Bár Burnet nem mondja ki, mégis egyértelműen felismerhető, hogy a természetjog elveiről beszél, amikor az igazságos kormányzó hatalmáról fejt ki véleményét. A természetjog elvei ugyanis a józan ész segítségével bárki által felismerhetők, mely előírások megmutatják, hogy az egyes emberek cselekedeteit és az emberek egymás közötti kapcsolatát illetően mi az, ami igazságos és igazságtalan, valamint segítenek felismerni a jó és rossz közötti különbségeket.⁶⁷

62 Thomas Hobbes: *Leviatán* vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma. Kossuth, Bp., 1999. I. k. 207–208.

63 Bayer J.: i. m., 70–71.

64 Vesszős Paczoly Péter–Szabó Máté: *A politikaelmélet rövid története*. Kossuth, Bp. 1984. 34–36.

65 Burnet, G.: *Coronation Sermon* i. m. 7. „Those who manage this Power, and Rule over Men, must be just, and act according to those Eternal and Unalterable Rules of Truth and Goodness, which are both included in the word Just. This is Universal, and binds all Princes equally; but such as have the advantages of a more particular Revelation of the Will of God, come under another Obligation, of Ruling in his fear, and of administering that Authority which is put in their hands, according to that light with which he has blest them.”

66 Sashalmi Endre: „Tulajdonosi dinasztizmus” és államfogalom a 17. századi Oroszországban. *Századok* 138. (2004) 915.

67 Jeremy Waldron: *Foreign Law and the Modern Jus Gentium*. *Harvard Law Review* 119. (2005) 1. sz. 134.

Burnet a kormányzás alapelveinek vázolása után megrajzolja a jó kormányzó képét, akinek uralmát a kellemes levegőhöz, a tiszta égbolthoz és a felkelő Nap fényéhez hasonlítja. A korban általánosnak tekinthető az efféle hasonlat, vagyis széleskörűen alkalmazták azt a párhuzamot, hogy mindazt a jót, amit a föld kap a Nap fényétől és melegétől, ugyanazt a jót kapja a nép egy jó uralkodótól.⁶⁸ Fontos megkülönböztető jegye ennek a kormányzatnak, hogy nem azonos a törvényeket és mértéket nem ismerő uralkodó hatalmával. E tényezők megemlékezésével a szerző minden valószínűség szerint II. Jakab kormányzatára utal, bár nem említi a nevét. Az ember bár szabadnak született, és ezért joga van a szabadsághoz, mégis, mivel emberi természeténél fogva nagymértékű erkölcsi törékenységgel (gyengeséggel) jött a világra, vezetésre vágyik, és uralom alatt kell tartani.⁶⁹

Ezután a szónok két szélsőséges állapotot állít egymással szembe, nevezetesen azt, hogy a szabadság mely állapota nyomorúságosabb: az, amelyik egyáltalán nem ismer korlátokat, vagy az, amelyik minden szabadságot kizárva korlátozza az ember szabadságát. Előbbi minden embernek tetszése szerinti, teljes cselekvési szabadságot biztosít, ezáltal kiteszi az embert társai csalásának és erőszakosságának, ami pedig az állandó háború állapotát tartja fenn; míg az utóbbi az egész nemzetet alárendeli egy zsarnok kénye-kedvének. Az egyik vadállatokká (*Beasts of Prey*) teszi az embereket, a másik igavonó barmokká (*Beasts of Burden*).⁷⁰ Az igazságos kormányzat e két szélsőséges állapot közötti középúton található, mely állandó és rögzített törvények (*Eternal and Unalterable Rules of Truth and Goodness*) érvényre juttatásával kormányozza alattvalóit. E törvények korlátozzák az emberek jogait és megfékezik szenvedélyeiket, a gőgöket alávetik, az alázatosakat megvédik, és minden embernek biztosítják mind a születésük-nél fogva őket megillető jogokat, mind pedig szorgalmuk gyümölcseit. Mindezt

68 Magyar vonatkozású példát olvashatunk erre Szepsi Korotz György: Királyi ajándék című művének ajánlásában, mely írás I. (VI.) Jakab angol (skót) király Basilikon Doron című munkájának fordítása. „... akik ez világra születettén, az együgyű köznépre az ő atyai gondviseléseket nemkülönben ki szokták terjeszteni: amiképpen az fejünk fölött forgó, fényes Nap az ő fényességével együtt, melegítő erejét szüntelen mindenekkel szokta közleni.” Szepsi Korotz György: Királyi ajándék. Oppenheim, 1612. In: Államelmélet és politikai gondolkodás. Szerk. Tarnóc Márton. Szépirodalmi, Bp. 1979. 50.; Pataki Füsüs János: Királyoknak tüköre című írásában is feltűnik e hasonlat: „... ahol pediglen az király és utána való uralkodók, mint az ragyogó nap, és az tündöklő hold az több csillagok között fénylenek, annak az országnak bővelkedéssel való előmeneteli vagyon.” Pataki Füsüs János: Királyoknak tüköre. Bátfia, 1626. In: Államelmélet és politikai gondolkodás i. m. 72.

69 Burnet, G.: Coronation Sermon i. m. 7. „It is a Rule and not an Arbitrary Power, without Laws and Measures. Man is indeed born free, and so he has a Right to Liberty; but he is born likewise with so much frailty in his Composition, that he wants Conduct, and must be kept under Rule.”

70 Uo. 7. „It is a Question not easily determined, whether a State of Liberty, without any restraint, that leaves all Men to a full freedom of acting as they please; or a State of Restraint, that shuts out all Liberty, is the more miserable of the two. The one subdues whole Nations to the Humours of one flattered and abused Tyrant; and the other exposes Men to the Frauds and Violences of all their Neighbours; this keeps all Men in a constant State of War and that makes them languish under a base depression of Spirit. In one word, the one makes Men Beasts of Prey, and the other makes them Beast of Burden.”

összegezve olyan kormányzat ez, amely minden embernek biztonságot nyújt és a boldogulás útjára vezeti őket.⁷¹

A fenti szélsőséges állapot leírása VI. Jakab skót (a későbbi I. Jakab angol) királynak a *Szabad monarchiák igaz törvénye* (1598) című művében is megtalálható, melyet az angolok feltehetően az 1617-ben (1616-os évszámmal), Londonban megjelent, Jakab király műveit összefoglaló kötetből ismertek.⁷² A legrosszabb állapotnak azt tekinti Jakab, ha nincs uralkodó, mivel ebben az esetben semmi sem törvénytelen senkinek. A filozófus király szerint jobb egy olyan államban élni, ahol semmi sem törvényes, mintsem olyan körülmények között, ahol minden törvényes mindenki számára. Ez utóbbi esetben az állam (*Common-wealth*) egy féktelen csikóhoz hasonlítható, amely levetette lovasát, és ilyen körülmények között semmi sem törvénytelen, tehát bárki bármit megtehet saját belátása szerint.⁷³ Ennél még az is jobb, véli Jakab, ha van király, mert még ha gonosz is és esetleg „helytelen szomja és szenvedélye elragadja”, általánosságban igaz az uralkodóra, hogy szereti az igazságosságot és valamiféle rend fenntartására törekszik.⁷⁴

Ha az embereknek mindenféle szabály nélkül kellene élniük, az emberiség olyan zűrzavaros állapotba süllyedne, hogy a világ egy sivataggá, maga az élet pedig nyomorúsággá válna – véli Burnet.⁷⁵ E gondolat feltűnő hasonlóságot mutat Hobbes felfogásával, amelyet ő a *Leviatán*, azaz a halandó Isten megszületésének okaként jelölt meg. Azt állította, hogy az államra – amelynek feladata, hogy békét és védelmet biztosítson az állampolgároknak – azért van szükség, mert az ember „nyomorúságos hadiállapot”-ban él mindaddig, „amíg nincs valamilyen látható hatalom, hogy kordában tartsa, a büntetéstől való félelem eszközével megállapodásai teljesítésére és (...) a természeti törvények megtartására kényszerítse”.⁷⁶

Mi az tehát, ami segíthet e zűrzavaros állapot elkerülésében? Burnet szerint egy szilárd és kiegyensúlyozott, egyenlő és állandó, de mindenekfelett egy igazságos kormányzat az, ami teljes egészében megváltoztatja a képet. Ennek fennállása

71 Uo. 8. „*The Mean between these two Extrems, is a Just Government, that conducts those who are under it, by constant and fixed Rules, that limits Men Rights, and restrains their Passions; that subdues the Haughty, and protects the Humble; that assures to every Man both his just Birthrights, and the fruits of his Industry; and, to sum up all, that renders every Man safe, and puts him in a way to make himself happy.*”

72 Radó Bálint: (VI.) I. Jakab király politikai teológiája. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Egyháztörténeti Intézete, Pécs, 2005. 64.

73 Stuart (VI.) I. Jakab: *A Szabad Monarchiák Igaz Törvénye*, avagy kölcsönös és viszonyos kötelesség egy szabad király és természetes alattvalói között. Ford. Radó Bálint. In: Kiss G.–Radó B.–Sashalmi E.: i. m. 2006. 64–65.

74 Uo. 64–65.

75 Burnet, G.: *Coronation Sermon* i. m. 8. „*Without this, Man-kind would grow into so much disorder, that the World would become a Desert, and Life it self would be a Misery, if to live without all Rule over Men, were the Condition of living.*”

76 Hobbes, T.: i. m. 205.; *Thomas Hobbes: Leviathan, Or the Matter, Forme & Power of a Common-Wealth Ecclesiastical and Civill*. London, 1651. 116. <http://www.forgottenbooks.org/info/9781440057816>. A hozzáférés ideje: 2011 június. „... *that miserable condition of war which is necessarily consequent, [...] to the natural passions of men when there is no visible power to keep them in awe, and tie them by fear of punishment to the performance of their covenants, and observation of those laws of nature*”

esetén ugyanis minden ember biztonságban érzi magát, látja, hogy miként boldogulhat, és hacsak nem sülyyed az egész kormányzat egy általános zűrzavar állapotába, akkor egyetlen ember sem kerülhet nyomorúságos helyzetbe, csakis saját hibájából. Ez minden boldogság summázata, amely egy kormányzattól mint uralomtól (és nem egy tekintélyelvű hatalomtól) várható, és e kormányzat a józan ész elveivel, az ember természetével és a politikai társadalom céljaival is összhangban működik.⁷⁷

A kormányzó helytelen cselekedetei a prédikáció szerint

A kormányzat szükségszerű voltának kifejtése és a jó kormányzó képének megrajzolása után Burnet szónoklata gyakorlatiasabb irányt vesz, konkrét dolgokról beszél. Helytelennek tartja a kormányzó részéről a következő dolgokat: az aktuális kedélyállapot és tetszés szerinti kormányzást, ésszerűtlen merevség mutatását az elfogadott elvekhez való túlságos ragaszkodásban, bizonyos dolgoknak pusztán azon okból való elrendelését, hogy a hatalom birtokosa megmutassa erejét és engedelmességet követeljen, vagy azért, hogy próbára tegye az emberek morális törekénységét azáltal, hogy lehetetlen és ésszerűtlen dolgot követel tőlük. Szintúgy helytelen, hogy a hatalom birtokosa beleavatkozzon azokba a dolgokba, amelyeket Isten magának foglalt le, vagyis az alattvalók lelkiismereti ügyeibe.⁷⁸

A szónoklat következő részében szereplő gondolatok viszont azért jelentősek, mert a *Bill of Rights* azon passzusai mutatnak szembetűnő hasonlóságot, amelyek a II. Jakab által elkövetett visszaéléseket, illetve a törvényellenesnek ítélt cselekedeteit sorolják fel. Az indokolatlan teherterhelés (*undue Imposition*) és a könyörtelen szigorúság (*unrelenting Severities*), a parancsolásban való hajthatatlanság, könyörtelenség (*a Rigour in Commanding*) és a büntetésben való kegyetlenség (*a Cruelty in Punishing*) egy másféle kormányzati rendszer motívumaiként kell hogy előbukkanjanak, mintsem a világnak Isten általi vagy az egyháznak Krisztus általi kormányzatát jellemezzék.⁷⁹ A *Jogok Törvényében* olvasható és a koronázási

77 Burnet, G.: Coronation Sermon i. m. 8. „A firm and steady, an equal and uniform, but above all, a just Government changes the whole Scene; every man feels that he is secure, and sees how he may be happy: and unless the whole Government falls under a General Distress, no man can be miserable without Remedy, but through his own fault. This is the Sum of all the Happiness that can be expected from Government: But as it is a Rule, and not a fullen Authority; so it is a Rule over Men, suitable to the Principles of Reason, to the Nature of Man, and to the Ends of Civil Society.” A korban a „civil” és a „politikai” jelzőt egymás szinonimáiként használták, ezért ahogy Hobbes is tette, jelen esetben érdemes a „civil Society” kifejezést a „politikai társadalom” jelentéstartalommal értelmezni. Farkas János László: Polgári társadalom. 2. Civil filozófia: Hobbes. http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/Tarsfil/fj_2_el.htm. A hozzáférés ideje: 2011 januárja.

78 Burnet, G.: Coronation Sermon i. m. 8. „To govern by Humour or Willfulness, either shewing an unreasonable Stiffness, in adhering too sullenly to received Maxims, or an unfixed Levity, that has no measures, to impose things meerly because those in Authority will shew their Power, and will be obeyed; to put the Frailties of Men to trials in their Obedience, that are above Human Patience; to exact of them that which is either impossible or unreasonable, and to carry this Rule too far into that which is God's Immediate Province, I mean, Mens Consciences: ...”

79 Uo. 8. „Undue Impositions, and unrelenting Severities; a Rigour in Commanding and a Cruelty in Punishing, must find Patterns elsewhere, then in Gods Governing the World, or in Christ Governing the Church.”

szónoklat fenti megjegyzéseivel rokonítható passzusok a következők: „és túlzott összegű óvadékot követeltek bűnügyekben vád alá helyezett személyektől, hogy kijátsszák az alattvalók szabadságáért alkotott törvényeket”; „és túlzott mértékű bírságokat szabtak ki”; „és törvénytelen és kegyetlen büntetéseket róttak ki”.⁸⁰ A törvényellenesnek ítélt cselekedetek leírásánál pedig szintén szerepel: „hogy tilos túlzott összegű óvadékot követelni, túlzott mértékű bírságot kiszabni és kegyetlen vagy szokatlan büntetést kiróni”.⁸¹

A *Bill of Rights*, bár az angol alkotmányosság alapvető dokumentumai közé tartozik, a trónöröklés menetének szabályozásán kívül semmiféle újdonságot nem tartalmazott a korábbi elvekhez képest, és nem hozott alapvető változást az alkotmányban.⁸² Előzménye, a *Declaration of Rights* (Jogok Nyilatkozata) megfogalmazóinak célja az volt, hogy biztosítsák az alattvalók jogait és szabadságait, ennek érdekében pedig tételesen felsorolták a II. Jakab által elkövetett sérelmeket, törvényellenesnek ítélték számos cselekedetét, s rögzítették, hogy a jövőben ezek nem szolgálhatnak precedensként az alattvalók jogainak és szabadságainak megsértésére.⁸³ E szabályzat elfogadását nem szabták az új uralkodópár megkoronázásának feltételéül, csupán tudomásukra hozták annak tartalmát, de „a beleegyezés legcsekélyebb jelét sem követelték meg tőlük”.⁸⁴

Bár gyakran az alkotmányos monarchia alapkövét lerakó dokumentumnak tekintik a Jogok Törvényét, meg kell jegyezni, hogy mindössze a parlament „gyakori” összehívásáról szólt, de nem tartalmazott semmiféle olyan kitéletet arra vonatkozóan, hogy mi történjék akkor, ha az uralkodó nem tartja be a dokumentumban foglaltakat.⁸⁵ A legérdekesebb pedig az, véli Prest, hogy e törvény nem számított a királyság alaptörvényének, ugyanis nem tartalmazott olyan jogi garanciát, amely meggátolná a parlament általi kiegészítését vagy hatálytalanítását.⁸⁶ Mivel a forradalom célja a korábbi állapot helyreállítása volt, a dokumentum pedig az elvileg addig is létező jogok megőrzésére és rögzítésére törekedett, az eseményeket és a törvényt is indokolt a „konzervatív” jelzővel illetni, amelynek eredeti jelentését (*conseruo* latin eredetű ige, jelentése: megőrizni) kell iránymu-

80 Jogok törvénye/*Bill of Rights*, 1689. Ford. Kontler László. In: Kora újkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Szerk. Poór János. Osiris, Bp., 2000. 90.; Eredeti szöveg: „*And excessive bail hath been required of persons committed in criminal cases to elude the benefit of the laws made for the liberty of the subjects; And excessive fines have been imposed; And illegal and cruel punishments inflicted.*” <http://www.australianpolitics.com/democracy/documents/bill-of-rights.shtml>. A hozzáférés ideje: 2011 márciusa.

81 Uo. Eredeti szöveg: „*That excessive bail ought not to be required, nor excessive fines imposed, nor cruel and unusual punishments inflicted;*” <http://www.australianpolitics.com/democracy/documents/bill-of-rights.shtml>. A hozzáférés ideje: 2011 márciusa.

82 Coward, B.: i. m. 361.; *Sashalmi Endre*: A nyugat-európai államfejlődés vázlata. Pannonica, Bp. 2006. 148.

83 Kontler László: Királyság, rendiség és alkotmányosság: korona, tanácsok, bíróságok, parlamentek Angliában és Nagy-Britanniában. In: A kora újkori története. Szerk. Poór János. Osiris, Bp. 2009. 230.

84 Kontler László: Az állam rejtelméi. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei. Atlantisz, Bp., 1997. 149.

85 Prest nézetét idézi: *Sashalmi E.*: A nyugat-európai i. m. 148. Vö. *Wilfried Prest*: *Albion Ascendant. English History, 1660–1815*. Oxford University Press, Oxford, 1998. (*Short Oxford History of the Modern World*) 63.

86 Uo.

tatónak tekintenünk.⁸⁷ Érdekes megjegyezni ugyanakkor, hogy a *Bill of Rights*, bár jogi dokumentumnak számít, tartalmaz utalást az isteni gondviselésre,⁸⁸ a koronázási prédikációnak pedig, még ha teológiai alapokra és bibliai versekre is épít, igen jellemző jegye a jogi érvelésre való alapozás.

Visszatérve a prédikációhoz, annak következő részében a szélsőséges állapotoktól (a despotikus uralkodó terrorja és a kormányzat nélküli sokaság szertelensége) való megszabadulás feletti örömet fejezi ki a szónok. A zsarnok uralkodó, bár a szerző ezúttal sem nevezi meg, II. Jakab személyével azonosítható, az interregnum állapotával járó veszedelmek pedig nagy valószínűséggel a köztársaság korára utalnak.⁸⁹ Az angol nép boldogságának forrása nemcsak az, hogy nem kell zsarnoki hatalom alatt nyögni és törvényt nem ismerő, féktelen emberek szeszélyeitől tartania, hanem az is örömet okoz számukra, hogy törvényeiket nem homokba, de nem is vérrel írták. E két utóbbi hasonlat azt jelenti, hogy bár az életüket szabályozó rendelkezéseket nem könnyű módosítani, ugyanakkor e törvények végrehajtása nem követel kegyetlenséget.⁹⁰ A homokba írt törvény hasonlata párhuzamba állítható a Szentírásnak azon gondolatával, amely a Krisztus tanítását hallgató, de azt tettekre nem váltó embert a házát homokra építő bolond emberhez hasonlítja.⁹¹

Az igazságos uralkodó karaktere

„Bármilyen jól szerkesztett is lehet alkotmányunk, boldogságunkat semmi sem tudja beteljesíteni, csakis azok igazságossága, akik kormányoznak minket” – mondja Burnet.⁹² Mit jelent és kivel szemben kell igazságosnak lennie a hatalom birtokosának? Igazságosnak és törvényesnek lenni azt jelenti, hogy az uralkodó megtartja szavát, és megadja mindenkinek azt, ami neki jár.⁹³ Igazságosan viselkedik az

87 Vö. Lionel Glassey: In search of the Mot Juste: characterizations of the revolution of 1688–1689. In: The Revolutions of 1688–1691 and the Birth of Modernity. Eds. T. Harris–S. Taylor, Boydell and Brewer, Woodbridge, 2008. <http://eprints.gla.ac.uk/3792/1/GlasseyRAE.pdf>. A hozzáférés ideje: 2011 márciusa.

88 Pálffy M.: i. m. 83.

89 Strong, R.: i. m. 340.

90 Burnet, G.: Coronation Sermon i. m. 8–9. „Happy we, who are delivered from both Extrems; who neither lie under the Terror of a Despotick Power, nor are cast loose to the wildness of ungovern'd Multitudes; who neither groan under the Tyranny of Inquisitors, nor the Madness of Lawless Men; and whose Laws are neither writ on Sand, nor with blood; neither easie to be defaced, nor cruel in their Execution.”

91 Mt 7, 24–27. „Aki tehát hallja tőlem ezeket a beszédeket, és cselekszi azokat, hasonló lesz az okos emberhez, aki kősziklára építette a házát. És ömlött a zápor, és jöttek az árvizek, feltámadtak a szelek, és nekidőltek annak a háznak, de nem omlott össze, mert kősziklára volt alapozva. Aki pedig hallja tőlem ezeket a beszédeket, de nem cselekszi, hasonló lesz a bolond emberhez, aki homokra építette a házát. És ömlött a zápor, és jöttek az árvizek, feltámadtak a szelek, és beleütköztek abba a házba; az összeomlott, és teljesen elpusztult.”

92 Burnet, G.: Coronation Sermon i. m. 9. „But how well tempered soever our Constitution may be, nothing can compleat our happiness, but the Justice of those who rule over us: Then may we reckon our selves really happy, when they are truly Just;”

93 A természeti törvény egyik alapelve ismerhető fel ez utóbbi gondolatban, amely latinul a *Suum cuique* (tribuere) elv jelentésével azonos. http://www.kislexikon.hu/suum_cuique.html. A hozzáférés ideje: 2011 májusa.

uralkodó népével és önmagával szemben, ha megtartja törvényeit és saját szavait, ígéreteit.⁹⁴ Ez utóbbi közül Burnet kiemeli a koronázási esküt,⁹⁵ amely tartalmának valóra váltását különösen is elvárják az igazságos uralkodótól. S mit is jelent igazságosnak lenni az egyes eseteket vizsgálva? Az uralkodónak minden egyes alattvalója számára részrehajlás nélkül kell védelmet biztosítania, nem szabad elferdítenie és nem szabad hagynia, hogy bárki elferdítse az igazságot; a társadalom egészével és a kormányzat alkotmányával való igazságos bánásmód pedig azt jelenti, hogy az uralkodó nem lépi túl hatalma korlátait, nem sérti meg népe jogait, nem keres új jogcímeket kiváltságaihoz, és nem terjeszti ki az őt megillető jogokat azért, hogy alattvalóit romlásba taszítsa.⁹⁶

Strong szerint a fenti igények megfogalmazásával Burnet szónoklata újraírta a monarchia szerepét a Jogok Nyilatkozatának fényében, és azzal, hogy nyíltan kifejezte a „despotikus hatalom” alól való szabadulás feletti örömet, prédikációjában nyoma sem maradt a korábbi Stuart-uralkodók koronázásán elhangzott beszédek titokzatosságának. E titokzatosság egyik példjaként említhető, hogy II. Károlyt Krisztushoz, az alattvalókra gyakorolt hatását pedig a feltámadáshoz hasonlították, mivel a megrázkódtatásokon átesett királyság újjáépítőjének tekintették.⁹⁷

Bár a koronázási szertartás menetét és az uralkodói eskü szövegét gyakran szentnek és változatlanak (állandósultnak) tekintették, Vilmos és Mária esetében a korszak politikai és vallási ideológiája változást indukált ezekben, hangsúlyozva az új kormányzat protestáns jellegét, és rámutatva arra, hogy Mária hatalmi joga-

94 Burnet, G.: Coronation Sermon i. m. 9. „Just, I say, to their People, and to themselves; to their Laws, and to their own Words and Promises, chiefly to such as is the Sacred Oath of this Great Day.”

95 A koronázási eskü történetének gyökerei a 10. századra nyúlnak vissza. Már ekkor szokásban volt, hogy a leendő uralkodótól még megkoronázása előtt ígéretet, esküt követeltek bizonyos dolgok megőrzésére. Edgar 973-ban történő koronázási szertartását Szt. Oswald yorki érsek idejéből ismerjük, egy ramsay-i szerzetestől. E koronázási ordo tartalmazza az esküt is, melyet a felkenés előtt álló királynak kellett tenni Isten előtt. A *promissio regis* vagy angolszász nyelvterületen *tria praecepta*-ként ismert királyi ígéretben a következőket vállalta a leendő uralkodó: Isten egyházát és a keresztény népet mindenkor békében megőrzi, gátat vet a kapzsiságnak és bűnözésnek, valamint ítéleteiben a törvényesség és a könyörületesség fog érvényesülni. E koronázási fogadalom az évszázadok során változott, fejlődéstörténetére ld. részletesen például Strong, R.: i. m. vonatkozó részeit.

96 Burnet, G.: Coronation Sermon i. m. 9. „...Just likewise to every one of their Subjects, sheltring them all under an Impartial Protection, [...] Just to the whole Society, and the Constitution of the Government, as wel as to every Individual Member of it; not breaking through the Limits of their Power, nor invading the Rights of their People; neither inventing new Pretensions of Prerogative, nor stretching those that do belong to them, to the Ruine of their Subjects.” A kiváltságok széles köre alkalmazása miatt a prerogatívának a „jogos szimmetrián túl” való kiterjesztésének („The prerogative »extended [...] beyond its just symmetry«”) nevezte Barry Coward I. Károly 1625–1629 közötti uralmát. A Spanyolország és Franciaország elleni hadakozás katonai és pénzügyi nehézségei miatt Károly elkezdte alkalmazni a szűk-séghezelyzetekben őt megillető jogokat, a parlament hozzájárulása nélküli kényszerkölcsön kivetését és a beszállásolás elrendelését azonban az alattvalók szabadságaik célzott támadásaként értelmezték. A kényszerkölcsön megfizetését megtagadó öt lovag perében (1627) a király bírósága (King's Bench) ki-nyilvánította, hogy az uralkodó bírói eljárás nélkül is törvényesen vetette őket börtönbe, azonban Károly azt hangoztatta, hogy ez a jog általánosan, nem csak ebben az esetben illeti meg őt. Coward, B.: i. m. 158–165.

97 Strong, R.: i. m. 339–340.

sítványai Vilmos jogkörével összehasonlítva szűkebb körűek.⁹⁸ Tekintsük át tehát a II. Jakab által (1685), valamint utódai, Mária és Vilmos által (1689) tett eskü közötti különbségeket!

„Uram [Jakab], fogadod és megőrzöd, valamint megerősíted-e esküddel Anglia népe számára Anglia királyai, a te törvényes és kegyes elődeid által adott törvényeket és szokásokat; nevezetesen azokat a törvényeket, szokásokat és privilégiumokat, amelyeket dicsőséges szent Edward király, a te elődöd adott a klérus számára Isten törvényei szerint; valamint a Szentírás igaz megvallását, mely e királyságban alapított és ugyanezen királyság uralkodóinak előjogaival és e királyság összes szokásaival van összhangban?”⁹⁹

„[Vilmos és Mária] Ígéred-e ünnepélyesen és fogadod-e esküvel, hogy Anglia e királyságának és a hozzá tartozó területeknek népét a parlamenti megegyezésen alapuló írott jog, valamint az ország törvényei és szokásai szerint kormányozod?”¹⁰⁰

Az eskü szövegében a törvények és a vallás tekintetében figyelhetők meg változások.¹⁰¹ Míg Jakabtól a korábbi uralkodók, és főként a Szent Edward király által adott törvények, szokások és privilégiumok megőrzését kérték, addig Vilmostól és Máriától bár hasonlóképpen elvárták az ősi szokások és törvények megőrzését, a jövőre vonatkozóan a parlamenttel egyetértésben hozott írott jognak és az ezek szerint való kormányzásnak szántak kiemelt szerepet. E változás azt is jelentette, hogy az uralkodónak nincs a parlament szerepétől elválasztható hatalma a törvény felett, és a parlamentben hozott törvény (*statute/statutory law*) elsőbbséget élvez a szokásokkal és a közös joggal (*common law*) szemben.¹⁰² A korábbi ígéret közönségét, „Anglia népét” „az Anglia királyságának és a hozzá tartozó területeknek népe” váltotta fel, amely az amerikai gyarmatok lakosságára utalt, és Anglia gazdasági és birodalomépítő aktivitását emelte ki. Az ősi törvényekre és alkotmányra, valamint Edward király törvényeire való hivatkozás elmaradásának

98 Schwoerer, L. G.: i. m. 126–127. Azt, hogy a királyi hatalmat egyedül Vilmos gyakorolhatja, a koronázási szertartás finom gesztusai is jelezték, ezáltal megerősítést nyert, hogy Mária nem rendelkezik férjével egyenrangú hatalommal. E finom különbségek a szertartás során ekképp nyilvánultak meg: Vilmost kenték fel elsőként, a királyi sarkantyút csak az ő sarkához érintették, csak őt öveztek fel a karddal, csak neki adták át a királyi karperecet, és bár Máriát is megkoronázták, elsőként férje fejére helyezték a koronát. Schwoerer, L. G.: i. m. 117.

99 „Sir, will you grant and keep, and by your oath confirm to the people of England, the laws and customs to them granted by the kings of England, your lawful and religious predecessors; and namely, the laws, customs, and franchises granted to the clergy by the glorious king St. Edward, your predecessor, according to the laws of God, the true profession of the gospel established in this kingdom and agreeing to the prerogative of the kings thereof, and the antient customs of this realm?” The Coronation Oath of James II. In: John Curry: An historical and critical review of the civil wars in Ireland, from the Reign of Queen Elizabeth, to the Settlement under King William. London, 1786. II. Vol. 399–400.; A két eskü szövege egymás mellé állítva, a fent idézett szövegtől írásmódjában némileg eltérő módon, de lényegében azonos tartalommal megtalálható: Schwoerer, L. G.: i. m. 128–129.

100 „Will you solemnly promise, and swear to govern, the people of this kingdom of England, and the dominions thereto belonging, according to the statutes in parliament agreed on, and the laws and customs of the same?” Charles Thomas Lane: The Coronation oath considered with reference to the Principles of the Revolution 1688. J. Hatchard and Son, London, 1828. 2nd. Edition. 54–55.

101 Schwoerer, L. G.: i. m. 123., Strong, R.: i. m. 284–286.

102 Uo. 123.

oka azok homályossága, többféleképpen értelmezhető volta, valamint megismerésük lehetőségének kétségbe vonása lehetett.¹⁰³

Szintén változás történt az uralkodónak a törvény feletti adminisztratív hatalmának körülírásakor.¹⁰⁴ Bár a kegyelemben való részesítés jogát és vétőjogát megtarthatta a király, az új esküszövegből kihagyták a „belátásra” (*Discretion*) és az „igazságra” (*Truth*) való utalást. E változtatások célja az lehetett, hogy megerősítsék a Jogok Nyilatkozatában foglaltakat, és kiszűrjék a homályos, kétértelmű jelentésű részeket.¹⁰⁵ („Érvényt szerzel-e erőd szerint annak, hogy a törvény belátásod szerint igazságossággal és könyörületességgel párosuljon minden ítéletedben?”¹⁰⁶ [II. Jakab esküje.] „Érvényt szerzel-e erőd szerint annak, hogy a törvény könyörületességgel párosuljon minden ítéletedben?”¹⁰⁷ [Vilmos és Mária esküje.]

Az uralkodónak az egyház fenntartására tett ígéretében is fontos változást hozott az új eskü. Míg II. Jakab az Istennel való szövetség, az egyház (*holy church*), a papság és a nép békében való megőrzésére tett ígéretet, addig Vilmos és Mária esküjében konkrétan, a törvény által alapított protestáns reformált egyház fenntartásáról volt szó.¹⁰⁸ („Uram, megtartod-e teljességgel a békét és az Istennel való közösséget hatalmad szerint, a szent egyház, a papság és a nép számára?”¹⁰⁹ [II. Jakab esküje.] „Biztosítod-e minden erőddel Isten törvényeinek, az evangélium igaz megvallásának, és a törvény által alapított protestáns reformált egyháznak a fenntartását? (...)”¹¹⁰ [Vilmos és Mária esküje.]

A dicsőséges forradalom során trónra kerülő uralkodók esküszövegében megfigyelhető változások megismerése után térjünk vissza Burnet prédikációjához, és tekintsük át, miben nyilvánul meg az eddig említettek túl az igazságos uralkodó karaktere. Az igazságos uralkodó a közjavadalmak (köztisztviselők) elosztásakor tekintettel van az emberek képességeire és érdemeire, de az igazságosság megnyilvánulásának meg kell mutatkoznia a király számára legkevesbé elfogadható dolog gyakorlásában, nevezetesen az engedetlenek és lázadók megbüntetésében is. Ez utóbbi különösen akkor fontos, amikor a bűnösök kegyelemben részesítésének káros hatása nyilvánvaló, lehetnek ugyanis olyan esetek, amikor a vétkes emberekkel szembeni kegyelemgyakorlás igazságtalansággá válik, és az egész testre nézve kártékony hatást gyakorol.¹¹¹

103 Uo. 124.

104 Uo. 124.

105 Uo. 124.

106 „Sir, will you to your power cause law, justice and discretion, in mercy and truth, to be executed in all your judgments?” Lane, C. T.: i. m. 54–55.

107 „Will you, to your power, cause law and justice in mercy to be executed in all your judgments?” Curry, J.: i. m. 399–400.

108 Schwoerer, L. G.: i. m. 124.; Strong, R.: i. m. 286.

109 „Sir, will you keep peace and godly agreement intirely, according to your power, to the holy church, the clergy and the people?” Curry, J.: i. m. 399–400.

110 „Will you, to the utmost of your power, maintain the laws of God, the true profession of the gospel, and the Protestant reformed religion, established by law?...” Lane, C. T.: i. m. 54–55.

111 Burnet, G.: Coronation Sermon i. m. 9. „Just in distributing the Publick Rewards, with a due regard to mens Capacities and Merits, and even Just in that which to Good Kings is always the least acceptable Exercise of their Power; I mean in punishing the froward and disobedient, when the ill Effects of their Len-

Ez utóbbi gondolatban egyértelműen felismerhető az organikus államszemlélet, amelynek egyik korai leírása Salisbury-i János *Policraticus* című művében¹¹² olvasható, ám a Tudor- és a Stuart-korban is gyakran fordult elő e metafora használata.¹¹³ E felfogás szerint az állam egy test (élő szervezet), amelynek részei megfeleltethetők egy emberi test részeinek: a test feje a király, aki úgy gondoskodik népéről, mint a fő a testről, ám miként a testben minden testrésznek, ugyanúgy az államban is minden tagnak és szervnek megvan a maga funkciója.¹¹⁴ Mindemellett fontos megjegyezni a metafora Tudor-kori használata esetén, hogy e felfogás a különböző társadalmi, politikai és vallási intézmények támogatására és az ellenük való támadásra is egyaránt felhasználható volt, túlnyomórészt azonban a monarchikus kormányzat keretei között a király hatalmának hangsúlyozására használták.¹¹⁵ John Haywardnál is érvényesül e szemlélet, aki a világot egy nagy állammal, az államot egy nagy családdal, a családot pedig egy nagy testtel azonosítja. Érveivel kiáll a monarchikus kormányzat elsősége mellett: minthogy a világot egyetlen Isten kormányozza, úgy egyetlen irányítója van a családnak is, miként egy test összes tagja egyetlen főtől kapja érzetét és mozgását, mely helye és tőnye a megértésnek, ugyanúgy nem kevésbé természetes, hogy az államot is egyetlen parancsoló kormányozza.¹¹⁶

A Példabeszédek könyvéből vett idézettel rajzolta meg Burnet az igazságos uralkodó karakterét. „A kegyelem és az igazságosság megőrzi a királyt, és trónját a kegyelem tartja fenn.”¹¹⁷ Az igazságos uralkodó az ítélet trónján ül és tekintetével minden gonoszsgot eloszlat. Amikor pedig minden ember érzi egy ilyen jó uralkodó létének áldásait, mindenki gondtalanul él és szorgalmasan fog iparkodni,

ity are visible; for there are Cases in which Gentleness to particular persons, becomes an Injustice to the whole Body.”

112 Az organikus államszemlélet e legalaposabb középkori leírását ld. még Joseph Canning: A középkori politikai gondolkodás története, 300–1450. Osiris, Bp. 2002. 163.

113 William H. Sherman: Anatomizing the commonwealth. Language, politics and the Elizabethan social order. In: The Project of Prose in Early Modern Europe. Eds. Elizabeth Fowler–Roland Green. Cambridge University Press, Cambridge, 1997. 104–121., 107.

114 Az organikus államszemlélet Tudor-kori felfogásáról ld. a korábban (21. jegyzet) írottakat, valamint Geoffrey Rudolph Elton: England under Tudors. Routledge, London, 1991. Az államnak egy élő szervezettel való azonosítása mellett a 17. században megjelent a géphez, vagyis egy mesterséges szerkezethez való hasonlítása is, e két felfogás történeti fejlődésének alakulásáról ld. részletesen: Organic and Mechanical Metaphors in Late Eighteenth-Century American Political Thought. Harvard Law Review, 110. (1997) 8. sz. 1832–1849. Az államnak egy organikus szervezethez való hasonlításának hatalmat definiáló és legitimáló funkciójáról ld. részletesen Kurt Johannesson: The Portrait of the Prince as a Rhetoric Genre. In: Iconography, Propaganda, and Legitimation. Ed. Allan Ellenius. European Science Foundation, Clarendon Press, Oxford, 1998. 11.

115 Sherman, W. H.: i. m. 107.

116 Idézi: Michael McKee: The Secret History of Domesticity. Public, Private, and the Division of Knowledge. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2007. 113. „The whole worlde is nothinge but a greate state; a state is no other than a great familie; and a familie is no other than a greate bodye. As one God ruleth the worlde, one maister the familie, as all the members of one bodye receiveth both sence and motion from one heade, which is the seate and tower both of the understanding and of the will: so it seemeth no less naturall, that one state should be governed by one commaunder.”

117 Burnet, G.: Coronation Sermon i. m. 9. „Mercy and truth preserve the King, and his Throne is upheld by mercy.” Prov.20:28. (= Péld 20,28.).

mert tudja, hogy munkájának gyümölcsét learathatja, ezért egy emberként fognak a kormányzat támogatójává válni, mely ezáltal biztonságban érezheti magát.¹¹⁸ VI. (I.) Jakab is megfogalmazta az uralkodónak ezen alapvető feladatát, ő a Zsoltárok könyvéből vett passzussal és Dávid próféta szavaira hivatkozva mondta, hogy a királynak igazságot és ítéletet kell szolgáltatnia népének, valamint meg kell jutalmaznia a jókat és meg kell büntetnie a gonoszokat.¹¹⁹

Ha az uralkodók segítik a szegényeket és védelmezik az elnyomottakat a birodalom és az előjogaik egyfajta nemes kiterjesztése és beteljesítése által, az alattvalók szívének és kezének irányítóivá válnak,¹²⁰ vagyis az alattvalók engedelmeskedni fognak nekik, és örömmel ismerik el uralmukat. Ha a törvényt teszik meg akaratuk mértékévé, ahelyett hogy akaratukat tennék meg a törvény mértékének, akkor érezni fogják az igazságos kormányzás könnyedségét, ahogy tapasztalni fogják népüknek efelett való boldogságát is.¹²¹ A 17. század végi Angliában a hatalommal való visszaélés egyik esetének minősült, ha az uralkodó az abszolutista gondolatnak megfelelően az akaratát tette meg a törvény mértékévé,¹²² s ez egyértelműen utal a II. Jakab által követett politikára, aki tekintet nélkül az anglikán egyház és az ország érdekeire, a katolikusok számára kedvező intézkedéseket foganatosított, s ezáltal kivívta maga ellen a nép haragját.¹²³

Az istenfélelemben való kormányzás mibenléte és jelentősége a koronázási szónoklatban

Burnet szerint annak tudata, hogy van egy Isten (legfelsőbb létező), arra fogja emlékeztetni az uralkodókat, hogy ők is csak emberek, mint bárki más, ezért haláluk után elszámolással tartoznak minden cselekedetükért, és mindazért a jóért is, amelynek megtételét elmulasztották. Életüket és tetteiket az elfogulatlan bíró fogja megítélni, aki mindenkit munkája szerint jutalmaz. Bár nagyszerű boldogság

118 Uo. 9–10. „*This is the Character of a Just Prince, who sitteth on the Throne of Judgment, and scattereth away all evil with his eyes, Prov. 20:8. [...] It is by righteousness that the Throne is established, Prov.16:12. When every man feels the Blessings of such a Ruler, all men are easie, and pursue their Industry, because they know they shall reap the Fruit of their Labour; and every man becomes a Guard to the Government, that finds himself guarded by it.*”

119 Stuart (VI.) I. Jakab: i. m. 44.

120 Burnet, G.: Coronation Sermon i. m. 10. „*When they relieve the Poor, and protect the Oppressed, then by a noble sort of Conquest and Enlargement of Empire and Prerogative, they become the absolute Masters of the Hearts and Hands of their Subjects;*”

121 Uo. 10. „*When instead of making their Will the Measure of the Law, they make the Law the Measure of their Will, they will then feel the easiness of Ruling justly, as sensibly as their People will the happiness of it; for here they will see their way very plain before them,...*”

122 Ezt az elvet Pataki Füsüs Jánosnál ekképp olvashatjuk: „*Sic volo, sic jubeo, sit pro ratione voluntas.*” Azaz „Így akarom, így parancsolom, akaratom legyen ok gyanánt.” Pataki Füsüs J.: i. m. 71.

123 Az abszolutista uralkodók megtehetik, hogy akaratukat tegyék meg törvénné, s ez egyértelműen kiolvasható abból a római jogi elvből, mely az abszolutista elmélet része: „*Ami a princepsnek tetszett, az törvény erejével bír.*” („*Quod principi placuit legis habet vigorem.*”) Sashalmi E.: Abszolutizmus i. m. 16.

az, ha egy uralkodó igazságosnak látszik, ahhoz, hogy ne vegyék körül őket korrupt emberek, illetve maguk is feddhetetlenek maradjanak, szükségszerű, hogy elméjüket egy mindenekfelett álló elv töltse be, mégpedig az istenfélelem. S mire jó ez az elv? Hozzásegíti az uralkodót, hogy tudatosodjon benne: bármilyen magasra is került alattvalói fölé, az előtt az Isten előtt, akinek a gondviselése emelte őt trónra, és tetszése szerint le is taszíthatja onnan, az uralkodók senkinek látszanak.¹²⁴

A Zsoltárok könyvéből vett idézettel pontosítja Burnet az istenfélelem jelentőségét. Ez az istenfélelem gyakran fogja emlékeztetni az uralkodókat még dicsőségük csúcsán is arra, hogy bár isteneknek látszanak, emberként kell meghalniuk.¹²⁵ Az uralkodóknak, amikor lelkük elhagyja testüket, maguk mögött kell hagyniuk koronájukat és minden dicsőségüket, majd olyan állapotba kerülnek, ahol a földi életben oly fényesnek és vonzónak tűnő dolgok nem jelentenek semmit. Ekkor meg kell jelenniük egy bíróság előtt, amely nem lesz tekintettel személyükre, és minden egyes ellenük felhozott panasz vagy ellenük emelt vád, amelytől nagyságuk megvédte őket itt a földön, az elfogulatlan igazság mérlegén méretik meg.¹²⁶ Ekkor fel fogják ismerni az uralkodók, hogy van egy igazságos és törvényes Isten, aki foglalkozik velük, aki nincs tekintettel személyükre, és ahogy Jób könyve írja, megbosszulja az ártatlanok, különösen szentjeinek vérért, és amint Máté evangéliumában olvashatjuk, mindenkit cselekedetei szerint jutalmaz.¹²⁷ Erős kísértést jelent az alattvalók számára, ha egy uralkodó nyíltan elismeri, hogy tetteiben egyáltalán nincs tekintettel az ország vallására, s ha ez mégis megtörténik, az arra készíti az alattvalókat, hogy az Istenüket megtagadó uralkodójuktól megszabaduljanak.¹²⁸ Anélkül, hogy Burnet nyíltan utalna II. Jakab ilyen jellegű cselekedetére, egyértelműen azonosítható, hogy ezek a sorok rá, és egyúttal a dicsőséges forradalom kiváltó okaira is vonatkoznak.

Az Úr félelmében való kormányzás jellegéről tovább elmélkedik a szónok, amelyről azt állítja, hogy akkor valósul meg igazán, ha az uralkodók az Isten által kinyilatkoztatott vallást teszik meg egész kormányzatuk legfőbb jegyév és mértékévé. Vagyis ha törekednek arra, hogy fenntartsák és előmozdítsák a vallásszosságot, a bűnt és istentelenséget pedig elfojtják vagy büntetik, ha nem engedik,

124 Burnet, G.: Coronation Sermon i. m. 10–11. „This [a secret awe of that Supreme Being = the fear of God] will assustom Princes to consider, that how much soever they may be raised above their Subjects, yet they are as nothing before that God, who as he set them up by his Providence, so he can pull them down at his pleasure.”

125 Uo. 11. „This fear of God will make Princes often remember, even in the Pride of all their Glory, that though then they look like Gods, yet they must die like Men.” Psal.82.6,7 (= Zsolt 82, 6–7.).

126 Uo. 11. „Then they must appear at a Tribunal, where there is no respect of Persons; [...] and every one of those Complaints againts which their Greatness secured them when on Earth, will be weighed in the Scales of Impartial Justice.”

127 Uo. 11–12. „Then those Princes (...) will find that they have a just and righteous God to deal with, that accepth not the Persons of Princes, Job 34.19. that revengeth Innocent Blood, especially the Blood of his Saints, and that will reward every man according to his works. Mat.16.27”; (= Jób 34,19; Mt 16,27.).

128 Uo. 12. „Few Princes are so bad as to own that they have no regard to Religion in any thing they doe: It is a strong temptation to their Subjects to shake off their Yoke, when they openly shake off God's.”

hogy az istentisztelet tisztasága babonával szennyeződjön, de legfőképpen akkor válik tapasztalhatóvá az istenfélelemben való hatalomgyakorlás, ha az uralkodók színlelés nélkül mutatnak példát arra, hogy az istenfélőket tisztelik, a gonoszokat pedig megvetik.¹²⁹

A szónok a millennium, vagyis Krisztus ezeréves uralmának eljövetele mellett elköteleződve, a királyi hatalmat Isten világkormányzó gondviselésének tervében létfontosságú tényezőnek tekintette.¹³⁰ Az eljövendő boldog kor (*Millennium*) közelségéről való beszéd az angol protestáns gondolkodás főáramában már a 17. század elejétől jelen volt, virágkorát az 1640–1650-es években élte, de még a század végén is erősen érezhető volt hatása.¹³¹ A protestánsok a katolicizmus elleni harcot Krisztus és az Antikrisztus küzdelmeként fogták fel, és úgy gondolták, hogy e két hatalom között lezajló végső ütközetben – amelynek ideje közel van – az Antikrisztus vereséget szenved, és új korszak köszönt be, amikor Krisztus visszatér, hogy ő kormányozzon a földön.¹³² E millenáris várakozás számos prédikációban megjelent, és Vilmos trónra kerülését az alattvalók a protestáns ügy előmozdításának, egy új, dicsőséges kor kezdeteként értékelték.¹³³

A koronázási prédikációban Burnet szembesíti az újdonsült uralkodókat, hogy a nép tőlük várja életének és zavaros napjainak dicsőséges jobbrafordulását és régi vágya beteljesedését, az új korszak beköszöntét.¹³⁴ Isten városának, az új Jeruzsálem eljövételének megvalósulásáról beszél Burnet, amikor az istenfélő uralkodó őszinte kormányzásáról tesz említést. Ha azt látjuk, hogy a királyok térdre borulnak a királyok királya előtt és felajánlják koronáikat annak, akik által uralkodnak, akkor közelinek gondolhatjuk az új korszak eljövételét.¹³⁵ E szöveges leírás I. Károly *Eikon Basilike* (Királyi képmás, London, 1649) című írásának címlapján látható képi ábrázolásra vezethető vissza. A megjelenés évében 36 ki-

129 Uo. 13. „...the true Notion of ruling in the fear of the Lord, is when Princes make that Religion which God has revealed, the chief mark and measure of their whole Government: When the encouraging and promoting of a vigorous Piety, and the maintaining of True Religion, by ways and Means suitable to it, is the chief design of their Rule: When Impiety and vice are punished, and error is repressed, but without the ruine of such as are involved in it: When the decency of the Worship of God is kept up, without adulterating it with Superstition: When Order is carried on in the Church of God, without Tyranny: And above all, when Princes are in their own deportment, Examples of the Fear of God, but without Affectation? and when it is visible that they honour those that fear the Lord, and that vile men are despised by them, Psal.5.4 then do they truly Rule in the Fear of God.”

130 Tony Claydon: William III and the Godly Revolution. Cambridge University Press, Cambridge, 2004. 63.

131 Coward, B.: i. m. 82.

132 Uo. 82.

133 Rose Craig: England in the 1690s: Revolution, Religion and War. Blackwell, Oxford, 1999. 262.

134 Burnet, G.: Coronation Sermon i. m. 16. „It is from you that we expect the Glorious Reverse of all cloudy days. You have been hitherto our Hope and our Desire: You must now become our Glory and Crown of rejoicing, (...). It is in Your Persons, and under Your Reign, that we hope to see an opening to a Glorious Scene, which seems approaching.”

135 Uo. 13. „When we see Kings become thus truly Christian Philosophers, then we may expect to see the City of God, the New Jerusalem, quickly come down from Heaven to settle among us; and if we may look for a glorious Thousand Years of Earth, we may reckon that it is not far from us, when we see Kings fall down before him that is the King of Kings and offer up their Crowns to him by whom they Reign.” Ihalainen, P.: i. m. 100.

adást megérő mű I. Károlyt Krisztusként ábrázolja, aki tekintetét az égre emelve, az örök és szent mennyei korona elnyerésének reményében lemond a ragyogó és nehéz királyi koronáról, mely a földre hull, és kezében a mártíromságot jelentő töviskoszorút tartja, mely keserű szenvedések vállalását jelenti, ám könnyebb terhenek bizonyul a királyi korona viselésénél.¹³⁶

A prédikációhoz visszatérve, a királyoknak egy különleges kiváltságáról olvashatunk, amellyel valójában csak igen kevesen hajlandóak élni: ez pedig a világ átalakításának lehetősége, mégpedig nem muskéták, véres törvények és kegyetlen rendeletek, hanem az igaz vallás és a jó élet példája által, véli Burnet.¹³⁷ A példakon keresztül történő tanítás hatékonyságának ismerete és népszerűsége a klasszikus antikvitás korára nyúlik vissza, amely módszert a középkorban és a kora újkorban is eredményesen alkalmazták nemcsak a vallási, de a politikai életben is.¹³⁸ Egy római költőnek tulajdonított mondás lényegretörően összegzi az uralkodónak az alattvalói számára nyújtandó példaadás kötelezettségét: „A király példája alapján épül fel a világ” (*Componitur orbis regis ad exemplum*).¹³⁹ A görög és a római oktatásban, nevelésben kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a példák (*paradeigma*, *exemplum*) szerepének, mivel az erények elsajátításában a szabályok (*praecepta*) megtanulásának nehezebb és több idővel járó módszere mellett ez könnyebb, rövidebb ideig tartó és hatékonyabb eljárásnak bizonyult.¹⁴⁰ A királyok tehát mintegy modellként szolgálnak alattvalóik számára, ezért úgy kell viselkedniük, miként azt népüktől is elvárják.¹⁴¹

E példaadási „kötelezettség” motívuma a középkorban és a kora újkorban szinte minden fejedelmi és királytükörben megjelent, Európa összes királyi udvarában ismerték,¹⁴² mely erősítette a Platónnak tulajdonított mondás érvényét, mi-

136 http://en.wikipedia.org/wiki/Eikon_Basilike. A hozzáférés ideje: 2011 májusa. A címlap verses leírása latin és angol nyelven a <http://emblem.libraries.psu.edu/home.htm> oldalon olvasható (a hozzáférés ideje: 2011 májusa), magyarul a következőképpen hangzik: „Bár kínok súlya gyötör, mint a leterhelt pálma, még magasabbra emelkedem. És mint a mozdulatlan szikla, nem törődöm a féktelen széllel és a szilaj hullámokkal, így diadalmaskodom, és még fényesebben ragyogok a szomorú szenvedés sötét éjszakáján. Ama ragyogó koronát, melynek viselése terhes, borzongva elvetem. Örömmel fogadom el a töviskoronát, mert bár tűskéi hegyesek, a viselésével járó szenvedést mégis könnyű viselnem. Ama mennyei korona már az enyém, melyet az isteni hit tekintetével szemlélek. Elvetem a hiábavaló dolgokat, és a dicsőséget választom, a kegyelem igazi jutalmát.” A szerző fordítása.

137 A fejedelemnek hatásos példájáról ír Szepsi Korotz is a Basilikon Doron szövegének fordításában: „Mert az embereknek ilyen természetek szokott lenni, hogy az majmoknak szokások szerint, az fejedelmeknek erkölcsökhöz és magokviseléséhez szokták szabni önnönmagokat...” Szepsi Korotz Gy.: i. m. 58. Pataki Füsüs Jánosnál szintén olvashatunk az előjárók példamutatásának fontosságáról: „Noha egyenlőképpen kíváncsiak ez szent életnek követése; mindazonáltal ítélem, hogy kiváltképpen az királyoktól, fejedelmektől és egyéb uralkodóktól, kiknek életek örökké való regulájok az alattok lévő népeknek és jobbágyoknak; [...]. Mert az uralkodóknak példájok az községre le szokott származni.” Pataki Füsüs J.: i. m. 70–71.

138 Allan Ellenius: Introduction: Visual Representation of the State as Propaganda and Legitimation. In: Iconography, Propaganda, and Legitimation i. m. 1–8., 4.

139 Johannesson, K.: i. m. 12.

140 Uo. 13.

141 Uo. 16.

142 Az egyes példákat ld. uo. 18–36.

szerint „Amilyenek az államban, a politikai közösségben a vezetők, olyanok szoktak lenni az állampolgárok.” (*Quales in republica principes sunt, tales reliqui solent esse cives.*)¹⁴³ Az uralkodónak tehát nagyfokú személyes felelőssége volt abban, hogy utódait és alattvalóit megfelelően nevelje, ezt pedig úgy tehette leghatékonyabban, ha maga mutatott nekik követendő mintát és élő példaként járt előttük.¹⁴⁴ A prédikációban maga Burnet is tanúságot tesz ezen elmélet ismeretéről, amikor a királyról mint alattvalói mintaképéről beszél. A királyok példamutatásának oly erős a hatékonysága, hogy kevesen tudnak ellenállni a példának, és senki sem fogja színlelni, hogy így tesz.¹⁴⁵ Ha a szilárd erkölcs és az őszinte vallásosság megfelelő arányban és jól van vegyítve, valamint ha az uralkodók igazságosak és félik Istent, magukat és népüket pedig e mértékek szerint kormányozzák, akkor e kormányzat alattvalói valódi boldogságra lelhetnek.¹⁴⁶ Az effajta uralom alatt a felemelkedés biztos útja az igazi érdemeken keresztül vezet, s bár hosszú ideig tart, és a becsületes szorgalom nehézkes útja vezet ide, a hízélgés és alkalmatlankodás rövidebb útját választók nem juthatnak tekintélyes pozíciókba.¹⁴⁷

A prédikáció végéhez közeledve a Római Birodalom császárkori történetéből emel ki ellentétes példákat a szónok. Amint azt fentebb említettem, a példák használata a korban elfogadott pedagógiai és hatékony tanulási módszernek számított, ez lehet az oka annak, hogy Burnet is szívesen alkalmazta, és ettől remélte, hogy kortársai a negatív hasonlattól elrettennek, a pozitív példához pedig vonzódnak majd. Tiberius, Caligula, Nero és Domitianus szörnyű uralmával Tacitus, Plutarkhosz, Epiktétosz és Marcus Aurelius dicső napjait állítja szembe a szónok. A Római Birodalom két igen eltérő jellegű korszakai ezek: előbbit az uralkodók kicsapongó és élvhajász élete, kémek alkalmazása, összeesküvések szervezése, a pompa és a pazarlás jellemzi, míg utóbbi a józanság, a mértékletesség, az egyszerű életmód, az igazságosság, az erényes élet és a filozófia megbecsülésével írható le.¹⁴⁸

A birodalom bukását a léhaság és a fényűzés is előidézte, mivel a rómaiak harcias szelleme elveszítette erejét, az udvar a játékokkal és szórakozással volt elfoglalva, nem törődve az erényes élettel. Egy végzetes forradalom azonban felébresztette őket tespedtségükből, s a birodalom új arcot nyert az említett személyek idején, amikor helyreállt a rómaiak ősi tudománya és megszokott hősiessége, bi-

143 Uo. 16., 18–19.

144 Uo. 21.

145 Burnet, G.: Coronation Sermon i. m. 13. „Kings have one Prerogative which few of them are indeed willing to use much, and this is, the Converting the World, not by Dragoons, Sanguinary Laws, or Cruel Edicts; but by Examples of true Religion, and good Life. Kings Examples have an Efficacy which few can resist, and none will affect to do it.”

146 Uo. 13–14. „But when there is a solid Morality and genuine Piety, well tempered and mixed together, and the Princes are both Just and Fearing God, and that they govern Themselves and their People by those measures, then we must acknowledge that not only the Figures which are here made use of, tho with never so much Beauty, but all that the Richest Fancy can invent, come far short of setting forth the Happiness of being under such a Government.”

147 Uo. 14. „When true Merit is the sure way to high Dignities, then Men will take to the long, tho slow Method of honest Industry, instead of the shorter way of Flattery and Importunity.”

148 Uo. 15.

rodalmuk visszanyerte régi fényét és elvesztett tekintélyét, s újra ők váltak az erényes élet példaképeivé.¹⁴⁹ E hasonlat két összetevője közül a negatív oldal megfélemlíthető II. Jakab uralkodásának napjaival,¹⁵⁰ pozitív oldala pedig a népnek a jövőbe vetett reményével, vagyis Vilmostal és Máriával szemben támasztott elvárásainak, akiktől a korábban említett dicsőséges korszak eljövetelét várják.

A prédikáció végén számos jókívánsággal halmozza el az új uralkodópárt a szónok. Hosszú életet, illetve dicsőséges utódlást kíván nekik; majd mintegy kérešként fogalmazza meg, hogy legyenek az egyház támogatói és annak minden ellenségének megfélemlítői. Kívánja számukra, hogy engedelmes alattvalóknak, bölcs tanácsadóknak és hithű szövetségeseknek örvendezhessenek mindenkor; flottájuk legyen sikeres, hadseregük pedig győzelmes.¹⁵¹ Bár rögtön hozzáteszi Burnet: ne legyen szükség arra a közeljövőben, hogy ezek közül bármelyiket is be kelljen vetni. Kívánja, hogy tartós és igazságos béke honoljon bel- és külföldön egyaránt, és ne zavarják meg Európa nyugalma azok, akik oly gyakran figyelmen kívül hagyták a szövetségi szerződést és ellenségeskedést szítottak.¹⁵²

A szónoklat zárásaként olvashatjuk, hogy „a fenti áldások és a mennyei korona elnyerése érdekében az egész nemzet egybehangzóan és lángoló szívvel mondja: Isten óvja Vilmos királyt és Mária királynőt”.¹⁵³

Összegzés

A prédikáció bemutatásán keresztül megismertük a 17. század emberének a politikáról és a jó kormányzatról, valamint az uralkodóról vallott felfogását. Az Öszvetség könyveiből vett idézetek gyakori használata pedig, amint arra Ihalainen is rámutatott, konkrét példa esetén is igazolást nyert, bizonyítottá vált tehát az angol népnek Istennel való különleges kapcsolata. E szónoklat felfogható egyfajta királytükörként, amely sűrítve tartalmaz számos korábban is létező elvet, és bár nem ál-

149 Uo. 15–16.

150 Vö. Stephen B. Baxter: William III as Hercules: the political implications of court culture. In: *The Revolution of 1688–1689* i. m. 95–106., 102.

151 Burnet, G.: Coronation Sermon i. m. 16. „May You Reign long in your Persons, and much longer in a glorious posterity. May You be long Support of the Church of God, and the Terror of all its Enemies. May you be ever happy in obedient Subjects, in wise Counsellours, and faithful Allies: May your Fleets be prosperous, and your Armies Victorious.”

152 Uo. 16. „But may You soon have cause to use neither; by settling both at Home and Abroad, a firm and just Peace, and by securing the Quiet of Europe from those who have so often, with so little regard to the Faith of Treaties, and now at last beyond all former Examples, disturbed it.” A 17. századtól Európa fogalmának használata egyre inkább előtérbe került az összetartozás újfajta eszméjének kifejeződéseként, mely szerepet addig a kereszténységre mint közös eszmei keretre való hivatkozás töltött be. Vö.: Denys Hay: *Europe: The Emergence of an Idea*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 1957; Sashalmi Endre: Az identitástudat főbb elemei a XII–XVIII. századi Európában. Valóság 41. (1998) 7. sz. 14–20.

153 Burnet, G.: Coronation Sermon i. m. 16. „In order to obtaining all these Blessings, and in Conclusion a sure, to a late admittance to the Kingdom Above, where you shall exchange these Crowns with a more lasting, as well as a more glorious One, may not only this Auditory, but the whole Nation join with united Voices, and inflamed Hearts, in saying God Save King William and Queen Mary.”

lítja szembe nyíltan II. Jakab uralmát az „ideális állapottal”, az erre való utalások egyértelműek. Burnet egy olyan protestáns uralkodónak rajzolja meg Vilmost, aki bel- és külföldön egyaránt kész harcolni annak érdekében, hogy előmozdítsa az angol nemzet boldogságát és dicsőségét.¹⁵⁴

A korszakban gyakran előfordult, hogy egy-egy uralkodót Herculesként ábrázoltak, és erre III. Vilmos esetében is láthatunk példát. De vajon mi a magyarázata annak, hogy az antikvitás korából felélesztett istenalakkal ábrázolták az Orániai-ház uralkodóját? A 15–18. század között Hercules volt a leggyakrabban ábrázolt alak, előfordulása pedig ott volt különösen jelentős, ahol az uralkodó vagy az ország különleges kapcsolatban állt e félistennel, esetleg a király tőle származtatta dinasztiáját.¹⁵⁵ Az uralkodó Herculesként való ábrázolásának elsődleges szándéka az lehetett, hogy katonai erejét és erényes életét hangsúlyozzák.¹⁵⁶ Az Orániai Vilmos és Hercules közötti kapcsolat felfejtésekor nem szabad elfelejtenünk arról, hogy Vilmos a francia királynak, IV. (Bourbon) Henriknek volt a dédunokája, és e francia királyi család éppen Hercules személyével szimbolizálta hatalmát.¹⁵⁷ Vilmos önmagát (egy) Herculesnek tekintette, aki azért harcol, hogy megvédje a kereszténységet a gonosz hatalmas erőitől, melyet XIV. Lajos testesített meg.

Hercules ugyanis a keresztények erejét és bátorságát, valamint a harcos katonát szimbolizálta, akinek sikere békét hoz és birodalmat teremt.¹⁵⁸ Marstól eltérően Herculest nem ábrázolták a vad háborúskodás kifejezőjeként, hanem ő az igazságos és megfontolt harc képviselője volt, aki a lázadás és az eretnekség ellen küzd.¹⁵⁹ Az egyház és az állam védelmezőjét, a későbbi Herculest néha az Ézsaiás (Izajás) próféta által írt sorok (Ézs 11, 5–6.)¹⁶⁰ kíséretében a Messiással is azonosították, előrevetítve a boldog kor eljövételét, mely egyben a már említett milleniumi várakozásokkal is összefüggésbe hozható.¹⁶¹ Annak tehát, hogy a korszakban Herculesként ábrázolták Orániai Vilmost, egyrészt a francia királyi családdal való rokonság hangsúlyozása, másrészt az volt az oka, hogy az egyház és az állam védelmezőjeként tekintettek rá, aki az összes erénnyel rendelkezik, és győzelemre vezeti hadseregét a legitim kormányzat megvédése és az egyház helyreállításának érdekében.¹⁶²

154 *Ihalainen, P.*: i. m. 335.

155 *Friedrich Polleroß*: From the Exemplum Virtutis to the Apotheosis: Hercules as an Identification Figure in Portraiture: An Example of the Adoption of Classical Forms of Representation. In: *Iconography, Propaganda, and Legitimation* i. m. 37–62., 37.

156 *Uo.* 37.

157 *Baxter, S. B.*: i. m. 97.

158 *Uo.* 97.; Az antikvitásban Herculesre a hősi erény megtestesítőjeként gondoltak, Ripa szerint azonban személyéhez újabb kvalitások társultak a nagylelkűség (*generosity*), az akarat szilárdsága (*strength of mind*) és az értelem ereje (*power of reason*) formájában. *Polleroß, F.*: i. m. 38.

159 *Polleroß, F.*: i. m. 38.; Európai uralkodók, például I. Lipót, XIV. Lajos, III. Sobieski János Herculesként való ábrázolására ld. bővebben: *Uo.* 38–62.

160 „Igazság lesz derekának öve, csípőjének öve pedig a hűség. Akkor majd a farkas a báránnal lakik, a párduc a gödölyével hever, a borjú, az oroszlán és a hízott marha együtt lesznek és kiskü terelgeti őket.”

161 *Baxter, S. B.*: i. m. 97.

162 *Uo.* 97., 100.

Egy 1690 októberében megjelent ábrázoláson Vilmos páncélba öltözve látható, jobbában karddal, baljában egy nyitott könyvvel (véltetően a Szentírás-sal), lába alatt egy, a katolikus egyházat jelképező nőalak fekszik. Az *Anglia nyugtalanságának okait* (puskaporos összeesküvés, a katolikusok és jezsuiták befolyásának erősödése stb.) ábrázoló kép első kiadásának (1658) középpontjában még Oliver Cromwell állt, az említett későbbi kiadásban pedig csak Vilmos és Mária személye jelenik meg újdonságként. A Cromwellt ábrázoló képnek azon a helyén, ahol a későbbi adaptáción Mária látható, egy nap és egy hold kapott helyet. Megjegyzendő azonban, hogy amint azt a *Bill of Rights*-ban is rögzítették, a két uralkodó közül Vilmos rendelkezik jelentősebb hatalommal, ezt pedig e képes ábrázolásról is egyértelműen felismerhetjük, mivel a kép középpontjában Vilmos áll, Mária pedig csak kisebb alakban látható. Cromwell katonai hatalmát és a dicsőséges forradalom központi alakjának legitim voltát igazolja, hogy mindkét személyre kiárad az isteni gondviselés, amely egyúttal az ellenségtől és a pápaságtól való megszabadulást igazolja, és a kép többi részével együttesen előrevetíti a békés, boldogabb korszak eljövételét.¹⁶³ A Cromwell és Vilmos feje felett egyaránt megjelenő, csőrében olajágat tartó galamb vélhetően a Szentlélek kegyelmének közvetítésére és a kiegyensúlyozott, békés, új korszak beköszöntére utal.¹⁶⁴

A prédikáció elemzése során megerősítést nyert a korábban már Ihalainen által is igazolt feltevés, hogy az egyházi szónoklatok igen gyakran politikaelméleti jellegű gondolatokat is tartalmaztak, bár ezt a prédikációt ő maga nem elemezte behatóan. A szónok részletesen kifejtette, hogy miért van szükség kormányzatra, milyennek kell lennie a jó kormányzatnak és a megfelelő uralkodónak, az összehasonlítás módszerének alkalmazása és a példák felsorakoztatása által pedig a korban szokásos módon a megértés megkönnyítését segítette. Bár nem politikaelméleti munkának íródott eredetileg, közvetve különböző legitimációs elvek és politikai eszmék is felismerhetők a szónoklatban, a koronázási eskü szövegének megváltozásában pedig megragadható az „új” monarchia protestáns jellege.¹⁶⁵ A millenáris várakozás légkörében Vilmos trónra kerülését egy új korszak kezdeteként értelmezték az alattvalók, akit a gondviselő Isten küldött a protestáns nép szabadulására. Bár Burnet a szónoklatában egyetlen alkalommal sem tett említést név szerint II. Jakab személyéről, a tetteire vonatkozó megjegyzések, utalások, illetve az analógiák használata alapján egyértelműen felismerhető, hogy hasonló magatartást, amelyet ő tanúsított, és afféle kormányzati politikát, amelyet ő követett, nem remélnek jövőbeni uralkodóiktól az angolszász alattvalók.

163 A mű eredeti címe: *Embleme of Englands Distractions: As also of her attained and further expected Freedome and Happiness*, 1658. A képi ábrázolásokat és leírásukat ld. részletesen: Craig, R.: i. m. 258–262.

164 Az özönvíz után Noé bárkájából kieresztett galamb olajággal a csőrében tért vissza, mely jelezte a víz lepadását és az új élet kezdetét. Vö. 1Móz 8, 8–11.

165 Ld. korábban a koronázási eskü szövegében fogatosított változásokat, mely az egyház fenntartása helyett immár a törvény által alapított, protestáns egyház megőrzésére vonatkozott.

Önállóság, nemzeti identitás és külpolitika Ukrajnában a 17. század közepén

Az 1991-ben megalakult független ukrán állam egy ezeréves, a „másik” (vagyis más államok) által megakadályozott függetlenség utáni vágy megvalósulásaként határozza meg magát.¹ Tartós államiság hiányában az ukrán köztudatban általában az „ukrán földek” fogalmát használják, nemzeti történelmük folyamatosságának zálogaként pedig az ukránok lakta területek állandóságát hangsúlyozzák. Az ukrán területek egyesítése egy egységes és szuverén állam keretében hosszú évszázadokat vett igénybe, és kisebb-nagyobb megszakításokkal 1991-ig tartott. Az egyes ukrán régiók ez idő alatt egymástól eltérő kultúrájú és politikai berendezkedésű államok kötelékébe tartoztak, ami megosztotta Ukrajna történelmét és megnehezítette az egységesítő törekvéseket. Ennek ellenére a 17. század közepétől végigkövethető az ukrán vezető körök részéről az önálló ukrán államiság megteremtésére irányuló lankadatlan törekvés, még akkor is, ha kevés esélyt láttak arra, hogy a szomszédos államok elismerjék a szuverén Ukrajnát.²

Az 1996. évi ukrán alkotmány a jelenkori ukrán historiográfia érvelésében „az ukrán állam történelmi alkotmányozó hagyományain alapszik”.³ A tradíció első komponensének a Zaporozsjei Had mint kozák államalakulat jogait tartalmazó, Filip Orlik hetman nevéhez köthető 1710. évi alkotmányt tekintik, függetlenül attól, hogy az valójában soha nem lépett életbe.⁴ A jelenkori alkotmány többek között azt is kinyilvánítja, hogy az ukrán nép „az ukrán államalapítás több évszázados történetére támaszkodva” érvényre juttatta önrendelkezési jogát.⁵ Érdemes megemlíteni továbbá az 1992-ben hivatalosan kiválasztott ukrán nemzeti him-

-
- 1 Taras Kuzio: Identitás és nemzetépítés Ukrajnában. A „másik meghatározása”. In: Regio 13. (2002) 1. sz. 99.
 - 2 Robert Paul Magocsi: A History of Ukraine – The Land and Its Peoples. University of Toronto Press, Toronto, 2010. 251.
 - 3 Bocskor Medvecz Andrea: Nacionalizmus és történetírás. Az ukrán történelemformálás hatása a nemzetérválás folyamatában In: Acta Beregsiensis 8. (2009) 2. sz. 22.
 - 4 Az ukrán historiográfiában gyakran „benderi alkotmány”-nak nevezett, de hivatalosan *Pacta et Constitutio* elnevezésű dokumentum a poltavai csata után kodifikálta a svéd védnökség alatt álló független Ukrajnát, egységes szabadságjogokat biztosított az északi háborúban részt vett emigránsok számára, egyben a háború kimenetelétől függetlenül létrejött ukrán állam mozgásterét és jellegét is meghatározta.
 - 5 Ukrajna alkotmánya. 3. Ld. <http://zakon2.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%E2%96%E2%F0>. A hozzáférés ideje: 2012. január.

nuszt, amely Pavlo Csubinszkij „*Még nem halt meg Ukrajna*” című verse alapján, Mihajlo Verbickij megzenésítésével született meg. Maga a költemény az 1863-as évhez köthető, amely időszakban az ukrán területeken kibontakozóban volt a nemzeti mozgalom, és szimbolikus jelentőségűnek tekinthető, hogy míg a költő Kelet-Ukrajnából, a zeneszerző Galíciából származott, így együttműködésük Ukrajna egységének és függetlenségének eszméjét jelképezte.⁶ Az ukrán himnusz soraiiban hangsúlyozottan kerül előtérbe az a gondolat, hogy jóllehet az ukránok történelmük folyamán különböző állami kötelékbe tartoztak, mindig élt bennük az állami függetlenség megteremtésének vágya.

A *peremvidéktől*⁷ az önálló ukrán állam létrejöttéig vezető hosszú történelmi folyamat során az ukrán területek a hatalmi erőterek kettős, majd hármas periferiájává váltak.⁸ A 17. század közepéig a lengyel–litván hatás, illetve fennhatóság nyomta rá a bélyegét az ukránok történelmére, de ezt követően a lengyel–ukrán viszony egészen 1939–1945-ig meghatározó jellegű maradt. Az 1654. évi *perejaszlavi egyezmény*⁹ Ukrajna számára azt eredményezte, hogy a lengyel–litván fennhatóságot az orosz kötelék váltotta fel, de az ukrán területek birtoklásáért kirobbant orosz–lengyel háborút lezáró 1667. évi andruszovói egyezmény értelmében Nyugat-Ukrajna átmenetileg visszakerült a Rzeczpospolitához. Lengyelország 1772–1795 közötti felosztása során Ukrajna területén a Romanov- és a Habsburg-dinasztia osztozott,¹⁰ a Kárpátokon túli részek pedig a középkortól kezdve Magyarországhoz, illetve a Habsburgokhoz tartoztak. Dél-Ukrajnában, amelyhez a Krím félsziget is tartozott, a 18. század végéig a *török uralom* érvényesült, majd a sikeres orosz–török háborúk¹¹ eredményeképpen az Orosz Birodalom kiterjesztette déli határait a Fekete-tenger partvidékéig.

Az ukrán nép államalapító törekvései folyamán meghatározó szerepet játszott a kollektív nemzeti tudat megteremtése, elsősorban annak történelmi elemeit előtérbe állítva. A hangsúly tehát a „*nemzeti történelemre*”, illetve a „*nemzeti identitás forrásaihoz való visszatérésre*” helyeződött. Szemléltető példaként szolgálhatnak a mai Ukrajna elnökeinek azon hivatalos beszédei,¹² amelyekben

6 Bocskor Medvecz A.: i. m. 24.

7 Az Ukrajna elnevezés a 13. században jelent meg, de nem egy politikai alakulatra, illetve népre vonatkoztatva használták, hanem a keleti szláv fejedelemségeknek a déli–délnyugati határvidékét jelölték ezzel a kifejezéssel. A 14–15. századra Ukrajna jelentése átalakult: ekkor már a Kárpátok keleti lejtőitől a Don folyóig terjedő térségre vonatkoztatták.

8 Karácsonyi Dávid: A kelet-európai sztyep és a magyar Alföld mint frontier-területek. Földrajzi Értesítő 57. (2008) 1–2. sz. 191.

9 Az 1654-ben Oroszországhoz önkéntesen csatlakozott ukrán területekből kiforró hetmanátus hivatalos elnevezése a Zaporozsjei Had lett, amely formula egyszerre jelölte a Romanovok szolgálatában álló 60 ezer fős kozák sereget és a kozák ezredekre mint adminisztratív egységekre épülő ukránai közigazgatási rendszert.

10 Közel 150 évig – az 1780-as évektől a 20. század elejéig – Ukrajna területét a régió két nagyhatalma birtokolta: megközelítőleg 80%-a az Orosz Birodalomhoz, míg 20%-a (Galícia) a Habsburg Monarchiához tartozott.

11 Két orosz–török háború (1768–1774 és 1787–1792) eredményeképpen a Fekete-tenger északi partvidéke az Orosz Birodalomhoz került.

12 Viktoria Szereda: Történelmi emlékezet Ukrajna elnökeinek hivatalos beszédeiben. Regio 18. (2007) 3. sz. 47–68.

Leonyid Kucsma Bogdan Hmelnyickijt az ukrán történelem olyan titáni alakjaként jellemzi, akinek a nevéhez fűződik Ukrajna nemzetközi porondra kerülése, valamint a jelenkori ukrán politikai nemzet alapjainak lerakása.¹³ A korábbi ukrán elnök hangsúlyozottan emeli ki továbbá, hogy az ukrán nép egy olyan „hatalmas nemzet” Európa közepén, amely már korábban is fontos szerepet játszott Európa történelmében. Ezen gondolatmenethez kapcsolhatók Viktor Juscsenko felszólalásai is, aki Ukrajna Európához tartozását elsősorban kulturális-történelmi szempontból emeli ki, az ukránok történelmében pedig a demokrácia és a szabadság értékeit helyezi előtérbe.¹⁴ Közös elemnek tekinthető az ukrán állami vezetők beszédeiben – és a jelenkori ukrán historiográfiában is –, hogy egységesen a 17. századot nevezik meg azon időszak kezdetének, amikortól nyomon követhető az ukrán nemzeti öntudat kialakulása.¹⁵

A nemzeti identitás egyik meghatározó komponense az államszervezet megléte. Ukrajnát a kelet-európai térségben az olyan *gyenge államisággal* rendelkező országok közé lehet sorolni, amely a történelem folyamán több alkalommal is rendelkezett rövid ideig tartó, vitatott tartalmú államisággal, de a teljes szuverenitást végül csak 1991-ben érte el.¹⁶ A független Ukrajna megalakulásakor azonban az ukrán nemzeti identitás a megkésetttség állapotában volt, ezért a fiatal ukrán államnak kellett megalkotnia a nemzetet, nem pedig fordítva.¹⁷ Ilyen alapon Ukrajnára vonatkoztatva helytálló lehet a „nemzetalkotó állam” („state to nation”) kifejezés.¹⁸

Figyelmet érdemel ugyanakkor az is, hogy mindeközben Oroszország erős államisággal rendelkezett, de gyenge nemzeti identitással, mert maga a birodalmi keret jelentősen lelassította, illetve akadályozta az orosz nemzeti tudat kifermődését.¹⁹ Az orosz identitás kialakításához is elengedhetetlennek bizonyult a nemzeti történelem megalkotása, amelyet „egy ezeréves múlttal büszkélkedhető” államra alapoztak Kijevtől Szentpétervárig. Az 1654-ben Oroszországhoz csatlakozó Ukrajnát mindvégig az orosz állam részének tekintették, ezzel gyakorlatilag elvetették az ukránok jogát az önálló államiság megteremtésére.²⁰

Ukrajna megosztottságához és késői államalapításához az is hozzájárult, hogy nem örökölt egységes nemzeti identitást, egyes területei ebben a tekintet-

13 Уо. 54.

14 Уо. 56.

15 Валерій Смолій–Валерій Степанков: Українська державна ідея XVII–XVIII століть. Проблеми формування, еволюції, реалізації. Альтернативи, Київ, 1997.; Володимир Пришляк: Періодизація історії Гетьманщини: дискусійні питання In: Четвертий Міжнародний Конгрес україністів. Відання підготовлене Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Одеса, 1999. 207.; Наталя Яковенко: Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Критика, Київ, 2006.

16 Póti László: Ukrajna: a nemzetalkotó állam. In: Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában. Szerk. Kiss J. László. Teleki László Alapítvány, Bp., 2003. 297–318.

17 Kiss J. László: Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában. In: Nemzeti identitás és külpolitika i. m. 21.

18 Niederhauser Emil: Egy történész reflexiói a nemzetre vonatkozó elméleti kérdésekről. Regio 13. (2002) 4. sz. 134.

19 Kiss J. L.: i. m. 19.

20 Roman Szporluk: Ukrajna: peremvidéktől a szuverén államig. 2000 10. (1998) 11. sz. 14.

ben „érettebbek”, mások „elmaradottabbak” voltak.²¹ Kelet- és Közép-Ukrajnában soha nem tudott kibontakozni egy erős nemzeti mozgalom és ukrán nacionalizmus,²² sőt az ukrán identitástudat helyi változata nem zárta ki sem az orosz kultúra és nyelv terjedését, sem a Romanov-dinasztia, majd a később a szovjet rendszer iránti lojalitást. A keletukránok nem magát a nemzeti eszmét utasították el, hanem elsősorban annak oroszellenes irányultságát. Lengyelország teljes felosztása következtében Nyugat-Ukrajna²³ is – Galícia²⁴ kivételével – Oroszországhoz került, vagyis az ukrán területek jelentős része egy államhoz – de nem egy államba – tartozott, azaz a Romanov-dinasztia égisze alatt sor került Ukrajna egyesítésére. Hosszú időbe telt azonban, amíg az „orosz” ukránok saját nemzetükhöz tartozónak tekintették az „osztrák” vagy a „lengyel” ukránokat. Vagy másképp megközelítve, az ukránok elhatárolódása az oroszoktól, lengyelektől vagy osztrákoktól nem jelentette automatikusan a közös összefogásukat egy önálló ukrán állam megteremtéséért.²⁵ Galíciában, a viszonylag liberális osztrák uralom alatt erősebb nemzeti öntudat fejlődött ki 1772-től kezdve,²⁶ ezért végül itt született meg legkorábban egy egységes ukrán államba tömörülés gondolata, amelynek magvalósulása az ukránok megosztottsága és gyenge identitástudata miatt még több mint egy évszázadot váratott magára.²⁷ Kiemelést érdemel továbbá az is, hogy egy olyan nagy kiterjedésű ország, mint Ukrajna esetében valójában teljesen természetesnek tekinthetők a regionális különbségek, a geopolitikai eltérések következtében a „mélyen megosztott Ukrajnában” mindig elkülönültek egymástól az „Európa-párti” nyugati és „oroszpárti” keleti területek.²⁸

21 Tatjana Zsurzenko: Két Ukrajna. A nemzeti eszme bukásának mítosza. Transit 23 (2002) online. http://archiv.iwm.at/index.php?option=com_content&task=view&id=274&Itemid=451. A hozzáférés ideje: 2012. januárja.

22 1846-ban Kijevben a helyi egyetem professzorának, N. I. Kosztomarovnak a védnöksége alatt megalakult a Cirill és Metód Társaság, amely az értelmiségieket és az egyetemi hallgatókat tömörítette magában. A társaság liberális szárnya a szláv föderáció, az ún. „Szláv Egyesült Államok” békés úton történő megteremtését hirdette, míg demokrata irányzata azt forradalmi úton kívánta elérni. Mint ahogy az ukrán politikai szervezetekre általában jellemző volt, ezen társaság céljai között sem merült fel az önálló ukrán állam igénye, a föderatív Oroszországon belül az ukrán nép egyenjogúsítását remélték a „nagyorosz” nemzettel.

23 Az egykori kijevi, volhíniai és podóliai vajdaságot magában foglaló, ún. „Orosz–Lengyel Ukrajna” 1795 után került az Orosz Birodalom kötelékébe.

24 A Szentpétervárott megkötött 1772. augusztus 5-i szerződés határozta meg Ausztria új határvonalát, amelynek értelmében a Habsburgok megkapták „Vörös-Oroszországot”, azaz a Halics–Lodoméria Királyságot, Auschwitzot és Zator hercegséget.

25 Zsurzenko, T.: i. m. 19.

26 A császári kormányzat egy idő után rájött arra, hogy az ukránok iránt mutatott kedvezőbb bánásmód a javukra válhat, mert az ukránok megfelelő egyensúlyt képezhetnek az egyre agresszívebb lengyelekkel szemben. Így az oroszhoz képest liberálisabb Habsburg-uralom alatt az egyes etnikumok nemzeti fejlődéséhez kedvezőbbnek bizonyultak a körülmények, ami lehetővé tette, hogy a ruténok Kelet-Galíciát tartották az „ukrán Piemontnak”, ahonnan az ukrán területek egyesítése elindult.

27 Robert Paul Magocsi: The Roots of Ukrainian Nationalism. Galicia as Ukraine's Piedmont. University of Toronto Press, Toronto, 2002. 67.

28 Andrej Portnov: Történelelmírás ukrán módra. Megjegyzések a hétköznapi valóság történeti alapú átrendezéséhez. In: Ukrajna színeváltozása, 2001–2008. Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök. Szerk. Fedinec Csilla–Szereda Viktória. Kalligram, Pozsony, 2009. (Regio Könyvek) 39.

Bogdan Hmelnyickij külpolitikája 1648–1654 között

Ukrajna megosztottsága, illetve „megosztott történelme” valójában a peremvidéki létből ered, ugyanis az ukrán népnek a térség nagyhatalmai között kialakult hatalmi úrben kellett kivívnia a függetlenségét és egyben önálló államot alapítani. A 17. század második felében megindult a kelet-európai régió vezető államainak – Oroszország, Lengyelország, Svédország és az Oszmán Birodalom – vetélkedése a mezőgazdasági termelésre kiválóan alkalmas ukrán földek, valamint a harcedzett kozákság fegyveres erejének birtoklásáért, ugyanis a több tízezres kozák sereg felletti rendelkezés joga kulcsfontosságú szerepet játszhatott a szóban forgó uralkodók expanzív törekvéseiben.

A külpolitika fontos szerepet játszik az állam- és nemzetépítésben, mivel más államoktól különbözőként határozza meg az országot belföldön és külföldön egyaránt.²⁹ Az ukrán területek megosztottsága a külpolitikában is közvetlenül megmutatkozott, Ukrajna – történelme során – sajátos „többvektorú” diplomáciát folytatott.³⁰ A szomszédos államokkal a 17. század közepén kialakított viszonyát a *polivazallusi* jelzővel illehetjük. Az ilyenfajta kapcsolatrendszer a kora újkorban azon gyengébb és kisebb államokra volt jellemző, amelyek nem tudták tartósan kivívni a függetlenségüket, ezért erősebb idegen uralkodókat keresve próbálták meg elfogadtatni a nemzetközi legitimációjukat.³¹

Az 1648-ban kirobbant, Bogdan Hmelnyickij által vezetett kozák felkelés célja eredetileg nem a lengyel fennhatóság megszüntetése lett volna, hanem a már létező, de államilag el nem ismert „kozák rend”³² felvétele a lengyel „nemesi nemzetbe”. A zaporozsjei kozákok 1648-as lázadása kezdetben semmiben sem különbözött a korábbi, többé-kevésbé elszigetelt megmozdulásoktól. A kezdeti elsőprő győzelmek hatására azonban ez alkalommal szinte az egész ukrán lakosság csatlakozott a kozákokhoz. A felkelés a pravoszlávia védelmét és a Rzeczpospolitától történő esetleges elszakadás gondolatát is zászlajára tűző, össznépi mozgalommá fejlődött.

A védnökök, illetve a hűbérurak váltogatása, vagyis a polivazallusi külpolitika hasonlít azokra a történelmi körülményekre, amelybe az úgynevezett Ko-

29 Kuzio, T.: i. m. 101.

30 Kiss J. L.: i. m. 21.

31 Tarasz Csuhib: Ukrán Hetmanság – Erdélyi Fejedelemség: nemzetközi elismertetés a polivazallusi politika révén (XVII. század). In: Magyar–ukrán közös múlt és jelen. Nemzetközi tudományos konferencia anyagai. Kijev, 2005. április 14–16. (Україна-Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 14–16 квітня 2005 р.) Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Kijev, 2006. 157.

32 Az 1632. évi lengyel királyválasztó országgyűlésen már együtt jelentek meg a lajstromozott és a zaporozsjei kozákok követői. A kozákok „rendjük” nevében jogaik kiterjesztését és egységesítését kérték a trónjelölt Ulászlótól. Ez tekinthető az első alkalomnak, amikor az ukrán kozákság egységesen lépett fel érdekei védelmében, és magát egyfajta „vitézlió rendnek”, a királyi hatalom legerősebb támaszának tekintette. Egy olyan lengyel államban azonban, ahol csak a „nemesi nemzet” jogai léteztek, eleve kudarcra volt ítélve a kozákok azon törekvése, hogy önálló rendként ismerjék el őket.

zák-Ukrajna³³ került a zborovói egyezményt követően.³⁴ Ezen megegyezést Bogdan Hmelnickij fontos lépésnek tekintette a kozák állam létrehozásának folyamatában, majd a lengyelekkel kötött fegyverszünet időszakát kihasználva, a hetmannak be kellett fejeznie mind a kozák sereg (Zaporozsjei Had), mind a kozák állam („Kozák-Ukrajna”) belső szervezetének kialakítását, másrészt segítséget kellett kérni a külföldi uralkodóktól. A hetman reálisan felmérte, hogy az adott történelmi helyzetben külpolitikai szövetséges nélkül a lengyel–litván kormánynál nem lehet komolyabb engedményeket elérni.³⁵

Az 1651. évi Bila Cerkva-i egyezmény³⁶ már jelentősen behatárolta a hetman diplomáciai mozgásterét azáltal, hogy a varsói kormányzat felszámolta „Kozák-Ukrajna” viszonylagos külpolitikai önállóságát.³⁷ Itt felvetődik a kérdés, hogy a felkelés kezdete óta a Zaporozsjei Had jogi státusát miképpen lehetne jellemezni, hiszen a zborovói szerződés hivatalosan is elismerte a három ukrán vajdaság autonómiáját és pontosan körülhatárolta a hetmani kormányzat által uralt territóriumot, sőt az 1651-es lengyel–kozák megállapodásból az is kiderül, hogy korábban Bogdan Hmelnickij önálló külpolitikai jogkörrel rendelkezett, amely hatáskör általában a szuverén uralkodók egyik megkülönböztető jegyeként ismert. A hetman – mint ahogyan az alábbiakban látni fogjuk – csihirini rezidenciájából mindvégig élénk és Varsótól gyakorlatilag teljesen független diplomáciai tevékenységet folytatott az ukrán mozgalom idején.

A történeti szakirodalomban megjelent a „krími alternatíva” kifejezés,³⁸ ami alatt Bogdan Hmelnickijnek a III. Iszlám-Girej kánnal kötött katonai-politikai szövetsége értendő. Ezen kapcsolat a tatárok megbízhatatlansága ellenére kiemelkedő jelentőséggel rendelkezett, mert a kán volt az egyetlen uralkodó, aki nyíltan támogatta a kozák mozgalmat a lengyel–litván állam törvényes uralkodója ellen. Hmelnickij azonban nem tudta megbocsátani a krími uralkodónak, hogy döntő helyzetekben többször is magára hagyta a felkelőket, ezért fokozatosan kiábrándult a „krími alternatíva” által nyújtott lehetőségekből. A hetman felismerte, hogy

33 Az ukrán mozgalom lényeges eredményének fogható fel a kijevei, braclavi és a csernyihovi vajdaságot magában foglaló, autonómnak nyilvánított „Kozák-Ukrajna” kialakulása, ahová a lengyel hatóságok hatásköre nem terjedt ki. Ezenkívül Csihirinben kiépült a hetmani adminisztratív szervezet, amelyben egy lehetséges ukrán állam körvonalai sejlettek fel.

34 Az ukrán mozgalom vezetői 1649. augusztus 9-én kötötték meg a lengyel kormánnyal a zborovói egyezményt, amely szerződésben az állami jegyzékbe foglalt kozákok számát 40 ezer főre növelték, akik egyúttal visszakapták az 1638-ban elvesztett kiváltságait.

35 Gebei Sándor: Hmelnickij politikai nézetei 1648–49-ben. In: Korok és életek. Szerk.: Czövek István. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 1997. 49.

36 Az egyezmény értelmében a braclavi és csernyihovi vajdaság területére vissza kellett engedni a lengyel hatóságokat és a földesurakat. A regisztrált kozákok számát 20 ezer főre csökkentették, és csak az ő jogaikat és privilégiumaikat ismerte el a lengyel kormányzat. Источники Малороссийской истории. Часть 1. 1649–1687. Собр. Дмитрий Бантыш-Каменский. Университетская Типография, Москва, 1858. 29–31.

37 Уо. 31.

38 А. В. Виноградов: «Крымская альтернатива» Переяславской Рады. In: История русско–украинских отношений в XVII–XVIII веках. К 350-летию Переяславской Рады. Институт российской истории РАН, Москва, 2006. 98.

a tatároknak a legkevésbé sem állt érdekében az ukrán államiség kiformalódása, hanem jóval inkább Ukrajna és a Rzeczpospolita egyidejű meggyengülése.

A Varsó által 1648 végén megfenyegetett török szultán számára is kézenfekvőnek tűnt a kapcsolatfelvétel az ukrán mozgalom vezetőivel.³⁹ Miután a török uralkodó stabilizálta a helyzetét a trónon, 1649 februárjában maga indította el követét Perejaszlavba, akinek tolmácsolnia kellett a Porta segítő szándékát a hetmannak és kozákjainak.⁴⁰ A kétoldalú tárgyalások eredményeképpen egy – elsősorban Ukrajna számára kedvező – egyezmény⁴¹ megkötésére került sor, amelynek értelmében a szultán az ukrán kereskedőknek szabad hajózást és vámmentes kereskedelmet biztosított a Fekete-tenger térségében, míg a hetman kötelezettséget vállalt arra, hogy megakadályozza a doni és a zaporozsjei kozákok török területek elleni támadását.⁴² A szerződés jelentősége az ukránok számára biztosított kereskedelmi előnyökön túl abban rejlett, hogy egyrészt a hetman a szultánnal kialakított diplomáciai kapcsolattal nyomást tudott gyakorolni a lengyel királyra és a krími kánra, másrészt felkeltette az európai államok figyelmét az a körülmény, hogy a Porta a hetmant, illetve a Zaporozsjei Hadat szerződőképessé partnernek tekintette.⁴³

A török–ukrán kapcsolatokat beható vizsgálat alá vető N. I. Kosztomarov amellett érvel, hogy a fentebb bemutatott egyezmény egyben vazallusi függést is eredményezett a szultán és „Kozák-Ukrajna” között, vagyis a hetman és a kozákok a török uralkodó alattvalói lettek.⁴⁴ Egyre erősödő török orientációs politikájá-

39 A lengyel kormányzat azt követelte a Portától, hogy térítsék meg a „lázadók” szövetségeseiként a krími tatárok által a Rzeczpospolitának okozott károkat. Ezt a memorandumot Isztambulban jogosan értelmezhettké mintegy ultimátumként, a küszöbönálló törökellenes lengyel támadás indoklásaként. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том III. Собрание документов Южной (Украина) и Западной (Беларусь) России за 1638–1657 гг. Тип. Кулиша, Киев, 1861. (A továbbiakban: Акты ЮЗР.) 245.

40 Алексей Новосельский: Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград, 1948. 416–442.

41 Собрание государственных грамотъ и договоровъ, хранящихся въ государственной коллегии иностранныхъ дѣлъ. Тип. Н. С. Всеволожского, Москва, 1822. 144.

42 Jan Rypka: Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bogdan Chmelnicki. In: Z dějin východní Evropy a Slovanstva: sborník vnovany Jaroslavu Bidlovi profesoru Králov University k šedesátým narozeninám. Usp. Miloš–Weingart–Josef Dobiáš–Milada Paulová. Bečková, Praha, 1928. 482.

43 Kételyt ébreszt azonban a historiográfiában, hogy az 1649. évi török–kozák szerződés eredeti szövege nem maradt fenn, csak egy lengyel átírásban olvasható, ami nem teljes. Figyelmet érdemel továbbá az a körülmény, hogy az egyezmény megfogalmazása több szempontból is eltér a Porta szerződési szokásaitól. Egyrészt a török uralkodók a nemzetközi kapcsolataikban meghatározott szabályokat követték, melyek közül az tekinthető a legfontosabbnak, hogy a nem muszlim vallásúakat nem tekintették egyenlő tárgyalópartnernek, ezért a velük kialakított viszonyt védelmi szerződésként, névleges vazallusi kapcsolatként értelmezték. Feltűnik ezenkívül az egyezmény rövidsége, ellentétben a tipikus korabeli török szerződésekkel, amelyek minden részletre aprólékosan kitértek. Eltér továbbá a szultáni gyakorlattól az is, hogy a kétoldalú megállapodásban nem található semmiféle korlátozás a kereskedelmi cikkekre, holott a Porta a hadiszükségleteket kielégítő termékekre korábban tilalmat vezetett be. Nem utolsósorban figyelmet érdemel a szerződés érvényességi ideje is, amely a kozákoknak száz évre adó- és vámmentességet szavatolt, de legkevesebb harminc évre. Ezt a kedvezményt török részről maximum tíz évre szavatolták korábban, de a sűrű uralkodóváltások eleve együtt jártak az egyezmények felülvizsgálatával, illetve megújításával.

44 Николай Костомаров: Богдан Хмельницкий – данник Оттоманской Порты. In: Собрание сочинений Н. И. Костомарова в 8 книгах, 21 т. Исторические монографии и исследования. Типография М. М. Стасюлевича, Спб., 1903. Кн. 5. т. 14. 605–613.

val a kozák vezető arra akarta rábírní Moszkvát, hogy vegyék komolyan a hetman segítségkérő leveleit és nyújtsanak támogatást a felkelőknek a Rzeczpospolita ellen. Vagyis Hmelnickij valójában kettős politikát folytatott, de feltehetőleg az úgynevezett „török alternatívát” mintegy erődemonstrációnak szánta Moszkva jóindulatának elnyerése érdekében. Emellett a szultán megnyerésével mindvégig maga mellett tudhatta a krími kán támogatását is, még akkor is, ha ebből a szövetséges viszonyból összességében több kára származott az ukránok mozgalmának, mint haszna. Végeredményben Bogdan Hmelnickij állandósuló tárgyalásai a szultánnal és a krími kánnal fontos tényezőnek bizonyultak a zemszkij szobor 1653. évi döntésében Ukrajna „cári kézbe fogadásáról”.

1648-ban a nemzetközi viszonyokban új helyzetet eredményezett IV. Ulászló halála, ugyanis a lengyel trónra pályázó jelöltek között felmerült a Rákócziak neve is. I. Rákóczi György a kisebbik fia, Zsigmond számára szeretne volna elnyerni a lengyel koronát, amely törekvése megvalósításához kézenfekvőnek tűnt a Bogdan Hmelnickijjel történő kapcsolatfelvétel. Annak ellenére, hogy 1648 novemberében János Kázmért választották meg lengyel királynak, a hetman továbbra is azzal biztatta az erdélyi udvart, hogy ne adja fel a Rzeczpospolita trónjának megszerzésére irányuló törekvését.

Mindeközben Hmelnickij tudatosan törekedett diplomáciai mozgásterének kiszélesítésére, tekintettel arra, hogy a tatárokkal hosszú távon nem számolhatott, az orosz cár támogatását pedig még nem sikerült biztosítani a kozákoknak. A diplomáciailag elszigetelt Zaporozsjei Had vezetői számára egyre kedvezőbbnek tűnt az Erdélyi Fejedelemséggel kialakítandó szövetséges kapcsolat, amely felválthatná a kozák–tatár kényszerű együttműködést. A Rákócziak azonban a lehető legkisebb anyagi és emberáldozat árán, vagyis kockázatmentesen szeretnék volna elnyerni a lengyel trónt. Így eleve nem kerülhetett sor érdemi megállapodásra az erdélyi és a kozák vezetés között, a Zaporozsjei Had számára ugyanis a Rzeczpospolita ellen indítandó közös hadjárat képezte volna a szövetségi együttműködés alapját. Vagyis II. Rákóczi György ukránpolitikájának legfőbb hibája abban keresendő, hogy nem vette komolyan a kozákok katonai erejét, és egyenlőtlen feltételek mellett akart koalíciót ráerőszakolni Bogdan Hmelnickijre.⁴⁵ Jóllehet az ukrán–erdélyi tárgyalások – a kölcsönös gyanakvás és bizalmatlanság miatt – minden alkalommal kudarcba fulladtak, a gyulafehérvári udvar és a Zaporozsjei Had közötti diplomáciai kapcsolat mégis fontos szerepet játszott a Hmelnickij-mozgalom szempontjából.⁴⁶

1649-től kezdve Bogdan Hmelnickij külpolitikáját elsősorban az a cél vezérelte, hogy „Kozák-Ukrajna” elfogadtassa mint valamelyik nagyhatalom protektorátusi alárendeltségében álló államot, és a Zaporozsjei Had kitörjön elszigeteltsége-

45 Gebei Sándor: II. Rákóczi György külpolitikája (1648–1657). Líceum, Eger, 1996. 52.

46 Végül az erdélyi–kozák szövetségkötés helyett a Gyulafehérvár és Csihirin közötti viszony fokozatosan feszültté vált. II. Rákóczi György ugyanis nem nézte jó szemmel, hogy a kozákok nagyobb reményeket fűztek János Kázmérhoz, és inkább az ő jelöltségét támogatták.

ből.⁴⁷ 1649-ben készen állt arra, hogy miközben továbbra is elismerte maga felett a lengyel uralkodót, mint legfőbb hűbérurát, elfogadja a névleges függést a török szultántól vagy az orosz cártól is, amely utóbbi uralkodó „jóindulatú semlegessége”⁴⁸ az ukrán felkelőknek kedvezett.

Hmelnickij diplomáciai tevékenysége 1654–1657 között

Máig is vitatott kérdés a történetírásban, hogy 1654-ben Ukrajna kimerítette volna egy szerződőképes állam kritériumait.⁴⁹ Az ukrán történetírók egybehangzó állítása szerint az 1648–1654. évi, Bogdan Hmelnickij által vezetett és a lengyel-litván állam ellen irányuló „felszabadító háború” folyamán nemcsak az ukrán államiság egyes „elemei”, illetve csírái alakultak ki, hanem maga az államiság.⁵⁰ Az 1654. évi márciusi cikkelyek értelmében a Zaporozsjei Had elfogadta maga felett az orosz cár fennhatóságát, de megőrizte az önállóság több jogkörét is: fennmaradt a kozák mintára felépülő, katonai alapon szerveződő közigazgatási rendszer; a legfelsőbb törvényhozó hatalom továbbra is a Hadsereg Rada jogkörében volt; önálló maradt az ukrán igazságszolgáltatás; a kozákok és a városlakók megőrizték korábban szerzett privilégiumaikat; a Zaporozsjei Had nem olvadt össze a cári sereggel, hanem közvetlenül és kizárólag a hetmannak lett alárendelve. Valójában az ukrán önállóságot csak két tényező korlátozta: egyrészt a Romanovok jelentették a legfelsőbb hatalmat Ukrajnában, másrészt a hetmani kormányzat hivatalosan csak korlátozott külpolitikai jogkörrel rendelkezett, jóllehet a gyakorlatban – mint ahogyan az alábbiakban látni fogjuk – a hetman diplomáciai tevékenységét senki és semmi nem korlátozta. Valójában a márciusi cikkelyektől való eltérések Bogdan Hmelnickij kormányzása idején egyre inkább közelítettek azon feltételek felé, amelyeket a kozák sztarsina 1654-ben Ukrajna számára elképzelt, azaz a széles körű autonómián alapuló hűbéri viszony felé. Orosz kötelékben a Zaporozsjei Had autonóm belpolitikai jogkörrel, külpolitikájában pedig részlegesen korlátozott szuverenitással rendelkező politikai egységként funkcionált.⁵¹

A hetmanátus autonómiájának egyik alapkövét képezte a külpolitika teljes önállóságára való törekvés a kozák vezetők részéről. Arra hivatkozással, hogy a

47 Magocsi, R. P.: A History of Ukraine i. m. 220.

48 Gebei S.: II. Rákóczi György külpolitikája i. m. 57.

49 Az Ukrajnáért folytatott háború (1654–1667) során Oroszországnak nem egy, a cári adminisztráció által elnyomott, alávetett tartományra volt szüksége, hanem egy kellőképpen önálló, autonóm Ukrajnára, amely mint egy katonai-politikai „lökhárító”, leveszi a terhek nagy részét a Romanovok válláról.

50 Богдан Сушинский: Козацький вожді України. «Альфа-Омега» ОКФА, Одеса, 1998. 289.; Lev Okinshevich: Ukrainian Society and Government, 1648–1781. Ukrainian Free University, Munich, 1978. 23–24.; Orest Subtelny: Ukraine. A History. University of Toronto Press, Toronto, 1988. 123–139.

51 Sashalmi Endre: Oroszország–Ukrajna, 1654–1725. In: „Kelet-Európa” és a „Balkán”, 1000–1800. Intelktuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók? Szerk. Sashalmi Endre. PTE BTK Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ, Pécs, 2007. (Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok, 4.) 241.

Zaporozsjei Hadhoz már korábban is – 1648–1654 között – érkeztek követek Európa számos udvarából, ezt a kialakult „szokást”, illetve megszerzett privilégiumot a kozákok az orosz kötelékben is fenn akarták tartani. A perejaszlavi egyezményt megelőző, kétoldalú tárgyalások során az ukrán vezető körök elvárásai szerint az orosz államon belül annyiban módosult volna az 1648–1654 között gyakorlatilag önállósult hetmani diplomácia, hogy az ellenséges országok követeit csak a cári jóváhagyásával lehetett volna fogadni a hetmani rezidencián, míg a „baráti” államok küldötteivel a kozák vezetők Moszkva tudta nélkül is szabadon tárgyalhattak volna. A hetmanátus külpolitikai mozgásterét meghatározó ezen kérdéskörben Moszkva végül engedni kényszerült a „márciusi cikkelyekben”.⁵²

A hetman diplomáciai jogköre az orosz kötelékben másképp alakult a valóságban, mint ahogyan a perejaszlavi egyezményben meghatározták. Hmelnyickij ugyanis kevésbé bízott a moszkvai vezetésben, és újabb lengyelelles szövetségeseket keresve több állammal is kapcsolatba lépett, sőt szövetségi szerződéseket is kötött. Oroszország és Ukrajna egyesülése nemcsak egy közös, Lengyelország elleni háborúhoz vezetett, hanem azonnali változást eredményezett a kelet-európai szövetségi rendszerekben. Ez az esemény megingatta a térség államai között kialakult stabilitást, ugyanis az ukrainai kozákság cári kötelékbe kerülése jelentősen megnövelte az orosz hadsereg katonai potenciálját. Köszönhetően a lengyel–litván állam felkészületlenségének, az egyesített orosz–ukrán csapatok kezdetben kiemelkedő sikereket értek el, és egymás után foglalták el a belorusz városokat (köztük Szmolenszket is), amelyek fontos katonai bázisként szolgáltak a cári további hadműveleteihez. Ezeket a győzelmeket ugyanakkor beárnyékolta a kozákok sorozatos vereségei Podóliában, valamint Braclav elvesztése. Az így kialakult helyzet ellentétekhez vezetett a cári és a hetmani kormányzat között: az oroszok északra koncentráltak, magukra hagyva az ukrán területeket, amelyeket az egyesített lengyel–tatár hadak intenzíven támadtak abból a célból, hogy megbontsák az orosz–ukrán szövetséget. Mind az orosz, mind a kozák vezetők saját expanzív érdekeik érvényesítését tartották elsődlegesen szem előtt, ezért gyakorlatilag egymástól függetlenül önálló hadivállalkozásokat hajtottak végre.

Mivel Moszkva nem volt képes, vagy inkább nem is állt szándékában hatóság segítséget nyújtani az ukránoknak, Hmelnyickij feljogosítva érezte magát, hogy új szövetséges(ek) után nézzen. A hetmani kormányzat kezdettől fogva igyekezett diplomáciai kapcsolatokat és lehetőség szerint szövetséges viszonyt létesíteni a svéd királlyal, a török szultánnal, a krími kánnal és az erdélyi fejedelemmel.

A legvalószínűbb támogatást Svédországtól várhatták a kozák vezetők: mivel X. Károlynak korábban nem sikerült lengyel–svéd szövetséget kialakítani Moszkva ellen, így egyelőre Ukrajna felé közeledett, egyrészt lengyelelles céllal, másrészt az orosz expanzió lefékezése érdekében. A svéd király azonban minden igyekezete ellenére sem tudta arra rávenni Hmelnyickijt, hogy a hetman

52 Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Ред.: Александр Касименко–Алексей Новосельский. Издательство Академии наук СССР, Москва, 1954. том III. 559.

Lengyelország térdre kényszerítése után fegyverrel forduljon a cár ellen is. A svéd-ek diadalmas előretörése a Rzeczpospolita területén végül arra ösztönözte Hmelnickijt, hogy 1655. augusztus közepén elfogadja a X. Károly nevében felajánlott kölcsönös együttműködési és barátsági szerződést.⁵³ Hamarosan kiderült azonban, hogy X. Károly csak alárendelt félként kívánt tekinteni a Zaporozsjei Hadra, és nem támogatta a hetman azon törekvését, amely „a régi történelmi határokig húzódó” Ukrajna visszaállítására, vagyis a nyugatukrán területek visszaszerzésére irányult.

Alekszej Mihajlovics orosz uralkodónak azonban nem tetszett, hogy a kozák sztarsina a svédekkel paktál, így Hmelnickij kapcsolata Moszkvával láthatóan egyre jobban megromlott. Ellenlépésként az orosz udvar 1655-ben fegyverszüneti egyezményt kezdeményezett Lengyelországgal az ukrán vezetők tudta, illetve megkérdezése nélkül.⁵⁴ A vilnói tárgyalások híre valójában jóval nagyobb nyugtalanságot keltett a hetmani rezidencián, mint ahogyan azt Moszkvában feltételezték. A kozák sztarsina határozott nemtetszését fejezte ki az orosz kormányzatnál, hogy nem kérték ki a véleményét a Lengyelországgal tervezendő diplomáciai kapcsolatfelvétel kérdésében.⁵⁵ Vagyis Hmelnickij és környezete ismét tanújelét adta annak, hogy a Moszkvával kialakított viszonyukat kölcsönös katonai szövetségen alapuló vazallusi kapcsolatnak tekintik, és ezen az alapon jogot formálhatnak a mindkét államot érintő külpolitikai kérdésekbe történő beleszólásra.

A „magára maradt” Hmelnickij úgy érezte, hogy a cár elárulta őt. Jóllehet az 1654-es egyezményben foglaltakkal ellentétben Moszkvától függetlenül diplomáciai tárgyalásokat folytatott Oroszország ellenségeivel, azonban mindvégig hű maradt a Romanovokhoz. A kozák vezető sértve érezte magát, mert az orosz kormányzat a hetman többszöri kérése ellenére sem nyújtott katonai segítséget a déli fronton harcoló kozákoknak, holott a cárnak az ukrán vezetés megítélésében mint hűbérúrnak kötelessége lett volna megvédenie a vazallusát, a Zaporozsjei Hadat.⁵⁶

Az 1654-ben megkötött kétoldalú szerződés – ahogyan a hetmani és márciusi cikkelyeket a kozák vezetők értelmezték – kölcsönös kötelezettségeket rótt mindkét félre.⁵⁷ A vazallus – jelen esetben Ukrajna – engedelmisséget és hűséget

53 1655 februárjában X. Károly utasítást adott a seregének Dünaburg elfoglalására. Az erőd kulcsfontosságúnak számított Livóniában, mivel elzárta az oroszok útját a Balti-tenger felé. Az 1655. július 25-i kapituláció eredményeképpen egész Nagy-Lengyelország hűségesküt tett a svéd uralkodónak, akit uruknak és „patrónusuknak” ismertek el. Az év folyamán a svéd sereg egészen Varsóig nyomult tovább, miközben a kozákok Lublinig jutottak.

54 A vilnói konferencia 1656 augusztusa és novembere között ülésezett. A tárgyalások elhúzódása is mutatja, hogy mennyire nehéznek bizonyult a két fél álláspontját egymáshoz közelíteni. Az utolsó ülést november 3-án tartották, amikor a két uralkodó kölcsönösen elismerte egymás titulusát. A megegyezés értelmében Alekszej Mihajlovics használhatta a „Fehér- és Kis-Oroszország cája” címet, míg János Kázmér megtarthatta a „litván nagyfejedelem” titulusát.

55 АКТЫ ІОЗР. 568–569.

56 Uo. 588.

57 A perejaszlavi egyezmény több dokumentummal, illetve eseménnyel is szorosan összefügg: 1. az 1654. január eleji, az orosz küldöttség és a kozák vezetők közötti tárgyalásokkal; 2. egy 23 pontos ukrán kérés megfogalmazásával és Vaszilij Buturlin cári követnek történő átadásával Perejaszlavban, 3. a het-

ígért urának, vagyis Moszkvának, cserébe a későbbi védelemért, valamint privilégiumaik és hagyományaik tiszteletben tartásáért. Ha pedig a vazallusnak alapos oka volt azt feltételezni, hogy hűbérura megszegte a kötelezettségeit, jogában állt ellenállási jogával élni érdekei védelmében. A hetmani kormányzat érvelése szerint a Svédországgal és az Erdélyi Fejedelemséggel kötött szövetségét valójában azok a híresztelések váltották ki, miszerint a moszkvai vezetés Ukrajnát vissza akarja adni a lengyeleknek.⁵⁸

A lengyel–orosz megállapodást követő nemzetközi helyzetben, a Zaporozsjei Had külpolitikai elszigetelődésétől tartva, az ukrán diplomácia minden erőfeszítése a lengyel–litván állam elleni potenciális szövetségesek megnyerésére irányult. A cári kormányzatban csalódott Hmelnickij ettől kezdve egyre gyakrabban adott hangot azon meggyőződésének, hogy a hetmani vezetésnek önvédelmi okokból jogában áll önálló külpolitikai irányvonalat követni.

A hetmani kormányzat megélénkülő diplomáciai kezdeményezése 1656 nyarától elsősorban Erdélyben talált kedvező fogadtatásra. Bogdan Hmelnickij közeledését Gyulafehérvárhoz a svéd kormányzattal folytatott eredménytelen tárgyalások és a Moszkvával megromló kapcsolatok gyorsították fel. Az erdélyi diplomácia azonban nem tanult a Zaporozsjei Had megnyerésére irányuló, korábbi tárgyalások sikertelenségéből: továbbra is az elsősorban a Rákócziak számára kedvező feltételek elfogadására akarták rákényszeríteni a hetmani kormányzatot. Az erdélyi fejedelem nem vett tudomást Ukrajna orosz kötelékéről és a Zaporozsjei Had jogainak és privilégiumainak a cár általi megerősítéséről. A kozák vezetők a tárgyalások folyamán azonban határozottan tudomására hozták az erdélyi követnek, hogy az Erdéllyel kialakítandó viszonyt két egyenrangú fél meg egyezésének tekintik, vagyis a hetmani titulust a fejedelmi címmel egy szintre helyezik. Ezen megnyilatkozásával az ukrán elit ismét tanúbizonyságát adta azon meggyőződésének, hogy az orosz uralkodót hűbérúrnak tekintették, az Erdélyi Fejedelemségnek a török szultánhoz fűződő vitathatatlan vazallusi kapcsolatát pedig az orosz–ukrán viszonyhoz hasonlították. Ilyen alapon tekintették két egyenrangú uralkodónak az erdélyi fejedelmet és az ukrán hetmant, akik között – elképzeléseik szerint – szóba se jöhet a Rákóczi által tervezett alárendelt viszony, hanem „jóakaratból kívánnak barátságot, szövetséget tenni”.⁵⁹

Bogdan Hmelnickij szemmel láthatólag ügyesen politizált, mert Moszkvától független diplomáciája és egy újabb lengyelelles koalícióhoz való csatlakozása ellenére sem szakított véglegesen a cári kormányzattal. Az erdélyi–ukrán kapcsolatrendszerre vonatkoztatva ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy a politikai célok egyeztetésének hiánya és a Rákócziak által a Zaporozsjei Had alárendelt félként történő kezelése miatt kevés alapja lehetett a hosszú távú együttmű-

mani küldöttek által Moszkvában benyújtott „hetmani cikkelyekkel” és 4. ezen utóbbi petíció cári szentesítésével, a márciusi cikkelyekkel.

58 АКТЫ ІОЗР. 572.

59 Gebei Sándor: Az Erdélyi Fejedelemség és a Zaporozsjei Had politikai kapcsolatrendszerének vizsgálata 1648–1660 között. Kandidátusi értekezés. 1985. 235.

ködésnek. A kozákok részéről Erdély szimpátiájának megnyerését a külpolitikai elszigetelődéstől való félelem, vagyis elsősorban a veszélyeztetettség tette szükségessé, míg II. Rákóczi Györgynek egyetlen cél – a lengyel trón birtoklása – lebegett a szeme előtt, amiért még kockáztatni is hajlandó volt.

A tatárokkal kötendő szövetség tervét Hmelnyickij vetette fel a cári kormánynak és egyben felajánlotta, hogy levélben tudósítja a kánt a perejaszlavi rada döntéséről és egyben indítványozza a korábbi szövetséges kapcsolatok felújítását. A szóban forgó levél⁶⁰ 1654. január 16-i keltezésű, és az orosz követtel kötött megállapodás értelmében a hetman diplomatikusan megmagyarázza a kánnak a Zaporozsjei Had és a cár közötti viszony lényegét, melyet Hmelnyickij nem alávetettséggént értékelt, hanem a közös ellenség, a lengyel–litván állam ellen irányuló szövetségi megállapodásként.⁶¹ A kozák vezető amellett érvel, hogy mint régi szövetségesét, a krími kánt nem árulta el, mert korrekten informálta őt az Ukrajna politikai helyzetében bekövetkezett változásról. A hetman továbbá megpróbálta meggyőzni III. Iszlám-Girejt, hogy a kozák vezetőknek az orosz uralkodóra tett esküje egyáltalán nem mond ellent az ukrán–krími kapcsolatok jellegének. A perejaszlavi rada döntését azonban Bahcsisarajban meglehetősen kedvezőtlenül fogadták, attól tartva, hogy teljesen kicsúszik a kezükből Ukrajna, amelyet a kán, ha nem is akart teljesen az ellenőrzése alá vonni, de olyan célpontnak tekintett, ahová mindig indíthat portyázó hadjáratot.⁶²

1655. november 12-én került végül sor az ozernajai egyezmény megkötésére, amelynek értelmében ukrán részről – a tatár követelés ellenére – kategorikusan elutasították az elszakadást Oroszországtól és nem ismerték el újra uralkodójuknak János Kázmért, a kán pedig ígéretet tett arra, hogy a későbbiekben ezeket nem fogja kérni a kozák vezetőkől. A kán arra is hajlandóságot mutatott, hogy baráti kapcsolatot alakít ki Moszkvával is.⁶³ A Krími Kánsággal kötött egyezmény jelentőségét értékelve megállapíthatjuk, hogy az kétségtelenül a hetmani diplomácia sikerének tekinthető, hiszen elérték a Krími Kánság semlegességét. A megegyezés egyben megteremtette a szövetségekötés lehetőségét is a tatárokkal, de nem Oroszország, hanem Ukrajna számára.

A márciusi cikkelyekben Moszkva elrendelte ugyan, hogy a kozák vezetők a cár tudta nélkül nem tárgyalhatnak az ellenséges államokkal – így a török szultánnal sem –, azt azonban nem tiltotta meg, hogy a csihirini kormányzat értesítse a Portát a Zaporozsjei Had Oroszországhoz csatlakozásáról és bejelentse a szultánnak, hogy már többé nem az ő alattvalója, vagyis megszakadt a köztük korábban fennálló névleges vazallusi viszony. Bogdan Hmelnyickij valójában 1654 után

60 Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). Упор. И. Крип'якевич. Видавництво Академії Наук УРСР, Київ, 1961. 338–340.

61 Василий Смирнов: Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. Диссертация на степень доктора. Санкт-Петербург, 1887. 543–555.

62 Новосельский, А.: і. м. 417.

63 Михаил Грушевский: История украинского казачества до соединения с Московским государством. Том I–III. Типография 1-й Киевской Артели Печ. Дела. Киев, 1913–1914. Том III. 1145.

is folytatott tárgyalásokat a török kormányzattal, de ezek Moszkva tudtával folytak, és általában egybeestek a Romanovok érdekeivel. Sőt nemhogy a cár engedélyével, hanem egyenesen annak utasítására tartotta fenn a hetman a jó kapcsolatokat a szultánnal.⁶⁴

Összegzőként elmondhatjuk: Bogdan Hmelnyickij politikai pályafutását végigkövetve tényként kezelhetjük, hogy mindvégig hű maradt a Romanovokhoz, attól függetlenül, hogy 1657-ben bekövetkezett haláláig szuverén uralkodóként kormányozta Ukrajnát. A kozák vezető 1648–1657 közötti külpolitikai tevékenységét elemezve – a fentiek alapján – azt is megállapíthatjuk: a hetmani diplomácia legfőbb jellemvonása 1648-tól kezdve elsősorban abban mutatkozott meg, hogy a kozák vezetés – az ukrán államiság megteremtésére és legitimálására irányuló törekvéseket szem előtt tartva – megpróbált lavírozni Oroszország, Lengyelország, Svédország, az Oszmán Birodalom és a Krími Kánság között, de hogy ezt sikerrel megtehesse, szövetséges(ek)re volt szüksége. A hetman szerteágazó diplomáciai lépéseit áttekintve megbizonyosodhattunk róla, hogy ezen a téren is gyakorlatilag teljesen önálló politikát folytatott, nemegyszer átlépve a márciusi cikkekben előírt kereteket. 1648-tól kezdve mindvégig többvektorúnak tekinthető Hmelnyickij külpolitikája,⁶⁵ aminek segítségével meg akarta erősíteni a Zaporozsjei Hadat mint a nemzetközi kapcsolatok teljes értékű alanyát.⁶⁶ A polivazallusi politika eredményes alkalmazásának köszönhetően 1657-ig sikerült megszilárdítani Ukrajna geopolitikai helyzetét, mint egy elvileg független államét, amely csak névlegesen függött a térség egyes uralkodóitól.

64 Uo. 776.

65 Bogdan Hmelnyickij 1654–1657 között nominális hűbéri viszonyban volt az orosz cárral és a török szultánnal, miközben kitartóan törekedett az erdélyi és a svéd vazallusi alárendeltség elérésére is.

66 Csuhtib, T.: i. m. 164.

Párizs gabonaellátása a 18. század második felében

A hagyományos gazdaságban a várható gabonatermés a társadalomnak és az államnak egyaránt érdekklődése középpontjában állt. F. Braudel szerint a megélhetés legfontosabb forrásaként Franciaország múltjában mindig főszereplő volt. A termés eredményétől függött, hogy nyugodt lesz-e az élet vagy pedig szűk esztendő következik.¹ A nagyvárosok számára minden évben ismétlődő, de mindig különösen fontos feladat volt a megfelelő szintű gabonaellátás biztosítása, ami olykor – mint rossz termés idején – nem bizonyult könnyűnek, próbára téve a kereskedelmet, a város és vidék kapcsolatát. A korabeli közszemlélet szerint a méltányos áron való ellátás politikai kérdés is volt. A városi nép a kormányzatra úgy tekintett, mint amely felelős a kenyér áráért. A társadalom felsőbb rétegei pedig úgy vélekedtek, hogy a túl drága kenyér inséget szül, ami társadalmi felforduláshoz vezethet. Ezért a politikai rendszernek kötelessége az ellátás segítése.²

Párizs gabonaszükséglete

A francia monarchia fővárosa London után Európa második legnagyobb lélekszámú települése volt. 1801-ig Franciaországban nem tartottak tényleges népszámlálást, így a korabeli állam, a demográfusok és természetesen az utókor történeti irodalma is csupán józan becslésekre támaszkodhatott. A 18. században a legelterjedtebb módszer a születések (keresztelések) számának alapul vétele volt, mivel ezt uralkodói rendelet alapján 1539-től az egyházközségek viszonylag pontosan nyilvántartották. Terray abbé, pénzügyi főellenőr 1772-ben elrendelte az intendánsoknak, hogy 1770-től visszamenően, majd pedig ezután minden évben gyűjtsék össze az egyházközségekből a születések, a házasságkötések és a halá-

1 *Fernand Braudel: Franciaország identitása. II. köt. Az emberek és a dolgok. Helikon, Bp., 2004. 251.*

2 *Steven Laurence Kaplan: Les ventres de Paris: pouvoir et approvisionnement dans la France d'Ancien Régime. Traduit de l'anglais par Sabine Boulongne. Fayard, Paris, 1988. 16.*

lozások számát. Az összegyűjtött anyagot J.-B.-F. de La Michodière demográfus rendszerezte.³

A születések számához szorzószámot alkalmaztak, amelyet reprezentatív felméréssel, mintavétellel állapítottak meg. Ez azonban mindig tartalmazott hibalehetőséget. A kor neves demográfiai szakírói (La Michodière, Expilly, Messance, Moheau) Párizsban egy születésre átlagban 30 főt számoltak. A születések száma természetesen évente ingadozott, ezért az össznépesség megállapításához hasznosabb volt öt- vagy tízéves átlagokat alapul venni. Így a főváros lélekszámát nem egy esztendőre, hanem több év átlaga alapján becsülték meg.⁴ B. Lepetit táblázata szerint az 1710-es években 510 ezer, az 1740-es években 576 ezer, az 1770-es években 604 ezer, az 1780-as években 641 ezer lakosa lehetett Párizsnak.⁵

Ekkora népességnek tetemes mennyiségű gabonára volt szüksége, amelynek döntő részét kenyér formájában fogyasztották el. A város által évente beszerezett gabona vagy kenyér pontos mennyiségéről szintén nem készült a korban teljes kimutatás. Leginkább az adóbérleti rendszer hézagosan fennmaradt nyilvántartásaira (az adóbérlők ugyanis a város sorompóinál a behozott árukra illetéket vetettek ki) és a korabeli szakírók becsléseire támaszkodhat a történetírás. A neves orvos és mezőgazdasági szakíró, A.-H. Tessier az 1790-es évek elején az általa szerkesztett enciklopédiában több becslést is közreadott a főváros gabona-fogyasztásáról. Az első a Richelieu bíboros által elrendelt 1637-es felmérés volt, mely szerint a város körülbelül 414 ezer lakosa 84 ezer muid (1 muid = 1409,7767 kg) élelmiszer-gabonát és a környékről beszállított kész kenyeret fogyasztott, vagyis 1 184 212,4 mázsát. Ez egy főre átlagban évente 286 kg, naponta 78,3 dkg kenyeret jelentett.⁶ Az eredeti felmérés nem ismert, ahogy Tessier következő hivatkozása sem. Egy 1738-as becslés szerint Párizsban körülbelül 800 ezer fő él, s évi három setier (1 setier = 117,48 kg), vagyis 352,4 kg (napi 96 dkg) gabonát fogyaszt. Ezt azonban egy átlagnak tartja, mely mögött társadalmi rétegenként igen eltérő fogyasztás rejlik. A város népességének kétharmada napi három livre (1 livre = 0,4895 kg), azaz 1,47 kg kenyeret fogyaszt, mert egyéb élelmiszert nem nagyon tud megfizetni. A forrás készítője (vagy készítői) az egy főre eső fogyasztás becsléséből következtet a város egész fogyasztására, amely évente körülbelül 200 000 muid (2 819 553,4 q).⁷

3 *Éric Brian*: Nouvel essai pour connaître la population du royaume. Histoire des sciences, calcul des probabilités et population de la France vers 1780. Annales de démographie historique 102. (2001) 175–176.

4 *Louis Messance*: Recherches sur la population des généralités d'Auvergne, de Lyon, de Rouen et de quelques provinces et villes du Royaume. Durand, Paris, 1766. 40., 174.

5 *Bernard Lepetit*: Les villes dans la France moderne (1740–1840). Albin Michel, Paris, 1988. Annex 2.

6 *Alexandre-Henri Tessier*: Consommation de Paris, en objets fournis par l'agriculture. In: Encyclopédie méthodique. Tom. III. Agriculture. Par [Alexandre-Henri] Tessier–[André] Thouin. Panckoucke, Paris, 1793. 480–481.

7 Uo. 482.

A következő idézett szerző P.-J. Maulin orvos volt, aki a molnár- és a pékmesterségről 1771-ben megjelent írásában Párizs népességét 800 ezer főnek, az egy főre jutó évi gabonafogyasztást 600 livre-nek (293,7 kg) véve, az éves szükségletet 480 000 000 livre-re (2 349 600 q) becsülte. Hasonló mennyiséggel kalkulált 1791-ben Lair-Duvaucelles, a párizsi önkormányzat képviselője, aki tervezetet készített a főváros ellátásáról. Tessier mértékletesebb kalkulációkat is említ. A párizsi gabonaraktárak, malmok és pékségek 1785 utáni jegyzékei alapján a város évente átlagban 258 434 250 livre (1 265 055 q) gabonát fogyasztott. N.-F. Dupré de Saint-Maur közgazdász kalkulációja szerint az 1750-es években a városnak évi átlagban 236 160 000 livre (1 156 003 q) kenyérgabonára volt szüksége.⁸

Tessier szintén a mértékletes becslők közé sorolta a híres kémikust, Lavoisier-t is. Lavoisier 1791-ben megjelent „*A Francia Királyság földjének gazdagsága című mű kivonatolt eredményei*” című írásában külön fejezetet szentelt Párizs fogyasztásának („Tanulmány Párizs város népességéről, gazdagságáról és fogyasztásáról”).⁹ Lavoisier a város fogyasztási adójáról az 1764–1773 közötti évekre vonatkozóan, Turgot pénzügyi főellenőr által utólag összegyűjtetett kimutatásokat használta fel. A beszállított szemes termény, liszt és kész kenyér alapján Párizs évente 206 788 224 livre (1 012 240,35 q) kenyérgabonát fogyasztott. A lélekszámot 600 ezernek véve, egy főre évente csupán 168,71 kg, egy napra pedig 46,19 dkg jutott. Lavoisier országos átlagot is kalkulált, mely szerint egy fő évente 228,43 kg (62,54 dkg/nap) élelmiszer-gabonát fogyasztott, amelyből nagyjából ugyanennyi kenyeret lehetett sütni.

Az összevetésből kiderül, hogy a főváros egy főre jutó kenyérfogyasztása 26%-kal alacsonyabb volt az országos átlagnál. Ez természetesen nem azt jelentette, hogy Párizs szegényesebben táplálkozott volna, mint az ország, hanem épp ellenkezőleg, az alacsonyabb kenyérfejadag mögött egyéb élelmiszerek (hús, hal, zöldség- és főzelékfélék stb.) nagyobb arányú fogyasztása rejtett. A fővárosban élt a monarchia társadalmi elitjének jelentős része, amelynek táplálkozásában nem a kenyér játszotta a főszerepet, mint a város népességének zömét kitevő kispolgárok és a még szerényebb jövedelemmel bíró népi rétegek esetében.¹⁰ A társadalmi rendi hovatartozás és a vagyon tükröződött a táplálkozási szerkezetben. A társadalmi hierarchiának megfelelően az egyes társadalmi csoportok fogyasztási magatartása igen eltérő volt.¹¹ A korabeli író, L. S. Mercier szerint az egyszerű párizsi

⁸ Uo. 473.

⁹ Résultats extraits d'un ouvrage intitulé de la richesse territoriale du Royaume de France. Remis au Comité de l'imposition par M. Lavoisier. Imprimerie Nationale, Paris, 1791. A rövid művet a 19. században hat alkalommal adták ki. Modern megjelentetése a neves történész, Jean-Claude Perrot érdeme: Antoine-Laurent de Lavoisier: De la Richesse territoriale du Royaume de France. Texte et documents présentés par Jean-Claude Perrot. Comité des Travaux Historiques et Scientifiques, Paris, 1988. A Párizs fogyasztásáról írt fejezet eredeti címe: Essai sur la population de la ville de Paris, sur la richesse et ses consommations. 138–148.

¹⁰ Lavoisier, A.-L.: i. m. 138.

¹¹ Jean-Yves Grenier: Consommation et marché au XVIIIe siècle. Histoire & Mesure 10. (1995) 3–4. sz. 375–376.

takarékosan él, szerényen táplálkozik, ezzel szemben 30 ezer gazdag annyit pazarol, amennyi 200 ezer szegénynek is elég lenne. Az egyszerű ember mannája a búza, viszont amikor drága, a „hóhéra” is lehet.¹²

Tessier az 1738-as, ismeretlen eredetű számítást, Maulin és Lair-Duvaucelles becsléseit irreálisan magasnak, Dupré de Saint-Maur-ét és Lavoisier-ét kissé alacsonynak ítélte. Lavoisier írását nagyra értékelte, de egyben kritizálta is, mivel az 1764–1773 közötti tíz évről összegyűjtött kimutatásokból indult ki, amely periódusban kenyérgabonából két gyenge termés is volt, vagyis a fogyasztás elmaradt az átlag mögött. Tessier az 1788 előtti (1788-ban rossz termés volt) évtizedet vette alapul. Számítása szerint a város évente 1 282 020 mázsa (213,67 kg/fő, 58,5 dkg/nap) élelmiszer-gabonát fogyasztott, 26,6%-kal többet, mint Lavoisier szerint.¹³

A becslések kerekítve tehát az évi 1–2,8 millió mázsa között szóródtak. A magas számok a város népességének túlbecsülésén alapultak. Lavoisier és Tessier számításai a fogyasztási adók lajstromaira alapoztak, amelyek valószínűleg nem teljesen a valós adatokat tükrözték, de megközelíthették. Sajnos ezek a források a forradalom idején többnyire megsemmisültek. A két szerző Párizs népességét illetően is megközelítette a valós létszámot: Lavoisier 600 ezres, Tessier 570 ezres lélekszámot becsült. A történeti szakirodalom valószínűsíti, hogy a város éves élelmiszer-gabona-fogyasztása a 18. század második felében enyhén növekedett, kerekítve 1,1 millió mázsáról 1,4 millió mázsára. J.-M. Chevet és A. Guery a fogyasztási adók fennmaradt regisztereit is hasznosító tanulmánya szerint az 1724–1733 közötti évek átlagában Párizs évente 80 237 muid (1 131 162 q) gabonát evett meg.¹⁴ R. Abad az 1780-as évekre évi 100 000 muid-re (1 409 776 q) becsülte a városba vitt szemes termény, liszt és kész kenyér mennyiségét.¹⁵ A termény, a liszt és a kenyér aránya pontosan nem ismert, de a liszt lett a legnagyobb tétel. A bevitt kenyeret nem számítva az 1763–1775 közötti évekből fennmaradt regiszterek szerint a gabona 80%-a liszt formájában érkezett a fővárosba.¹⁶

Országos viszonylatban is csak becslésre támaszkodhatunk. Expilly abbának a monarchia demográfiai és gazdasági állapotáról a királynak címzett írása szerint az ország népessége évente 50 millió setier, azaz 58,78 millió mázsa élelmiszer-gabonát (búza, kétszeres, rozs, árpa egy része, köles, hajdina) fogyaszt.¹⁷ A közelmúlt kvantitatív történeti irodalma az 1781–1790 közötti évek átlagában 58 millió mázsára kalkulálta az éves gabonafogyasztást, amely nagyjából azonos volt

12 Louis-Sébastien Mercier: *Le Tableau de Paris* (1788). Introduction et choisie des textes par Jeffry Kaplow. La Découvert/Poche, Paris, 1988. 57.

13 Tessier, A.-H.: *Consommation de Paris* i. m. 475.

14 Jean-Michel Chevet–Alain Guery: *Consommation et approvisionnement de Paris en céréales de 1725–1733*. In: *Les techniques de conservation des grains à long terme*. Sous la direction de Marceau Gast–François Sigaut–Corinne Beutler. Tom. III. Fasc. 2. CNRS, Paris, 1985. 469.

15 Reynald Abad: *Le grand marché. L'approvisionnement alimentaire de Paris sous l'Ancien Régime*. Fayard, Paris, 2002. 841.

16 Chevet, J.-M.–Guery, A.: i. m. 469.

17 Jean-Joseph d'Expilly: *Au roi*. [Kiadó nélkül], Nice, 1780. 11.

a vetőmag nélküli termés mennyiségével. Az export és import egyenlege lényegében nem változtatott a termelés és a fogyasztás viszonyán.¹⁸

A főváros gabonaszükséglete a pusztá számok tükrében tehát nem okozhatott különösen nagy gondot, hisz az évi, vetőmag nélküli átlagtermésnek csupán 2-2,4%-át tette ki. A megtermelt gabona jelentős része azonban nem kelt útra, hanem maguknak a termelőknek az asztalán maradt. Vidéken csak a bortelemelésre és az állattenyésztésre specializált régiók vásároltak számottevő mennyiségű gabonát. A 18. század második felében a francia monarchia népességének körülbelül 80-82%-a vidéken, többnyire a mezőgazdaságból élt, s csak legfeljebb 18-20%-a lakott városban, ahol nagyrészt vásárolt gabonát fogyasztottak.¹⁹ Másrészt a nagyvárosok zömmel búzát igyekeztek beszerezni. A búzakenyér a korabeli szemlélet szerint a legegészségesebb tápláléknak számított. Párizsban a kispolgárok és a népi rétegek is fehér vagy félbarna kenyeret vásároltak. Párizs egyik legnagyobb gabonapiacán (vásárcsarnokában), az Halle-ban a fennmaradt piaci regiszterek alapján 1726-ban és 1733-ban a behozott élelmiszer-gabona jó 90%-a búza, a maradék körülbelül 10% kétszeres (búza és rozs keveréke) és rozs volt. A másik két legnagyobb piacról, a Szajna-parti Grève és Écolle kikötőből nincsenek adataink. Valószínű, hogy ott a búza aránya valamelyest alacsonyabb volt. Ez azonban a búza uralkodó szerepén nem változtatott, s a főváros a 18. század második felében is ebből a gabonából vásárolt a legtöbbet.²⁰ Az évente megtermelt élelmiszer-gabonának azonban a búza csak körülbelül 47%-át tette ki a korabeli becsléseken alapuló szakirodalom szerint. A nagyobb városok lélekszámukhoz arányítva jóval több búzát fogyasztottak, mint a kisvárosok. Ez tovább szűkítette Párizs ellátásának forrását.²¹

A szemes gabona és a liszt tömegárának, de viszonylag olcsó terméknek számított a szállítási költségekhez képest. Ez bizonyos mértékben béklyóba zárta kereskedését.²² A gabonakereskedelem törékenységet természetesen a korban is felismerték már. Galiani abbé a búzakereskedelemről szóló dialógusában (1770) írta, hogy a kereskedelem szempontjából olcsó, de a mindennapi táplálkozásban nélkülözhetetlen, nem helyettesíthető árunak számít: egységnyi búzához képest egységnyi bor a többszörösét, akár a tízszeresét is érheti. Nagybani kereskedése szárazföldön költséges és kockázatos. Ezért a városok ellátását többnyire a környező kiskereskedelem végzi.²³

18 Jean-Claude Toutain: *Consommation alimentaire en France de 1789 à 1964*. In: *Économie et société* (Cahiers de l'I. S. É. A.), t. V, n° 11, novembre 1971. Droz, Genève, 1971. 1918.

19 Bernard Lepetit: *La population urbaine*. In: *Histoire de la population française*. Tom. II. De la Renaissance à 1789. Dirigée par Jacques Dupâquier. Quadrige/Presses Universitaires de France, Paris, 1995. 86–87.

20 Kaplan, S. L.: *Les ventres de Paris* i. m. 34–36.

21 Jean-Claude Toutain: *La produit de l'agriculture française de 1700 à 1958*. Tom. II. La croissance du produit de l'agriculture entre 1700 et 1958. In: *Cahiers de l'I. S. É. A.*, n° 115., juillet 1961. I.S.E.A., Paris, 1961. 16.

22 Alain Clément: *Nourrir le peuple. Entre État et marché, XVIIe-XIXe siècle*. Contribution à l'histoire intellectuelle de l'approvisionnement alimentaire. Préface de Pierre Dockès. L'Harmattan, Paris, 1999. 110.

23 Kaplan, S. L.: *Les ventres de Paris* i. m. 65–66.

Párizs ellátása

Párizs, a legnagyobb kontinentális város fekvése a gabonaellátás szempontjából egyaránt volt kedvezőtlen és kedvező. Kedvezőtlen volt, mert viszonylag távol fekvő az óceántól, és a Szajna az óceán felé folyt, így a francia főváros – Londontól eltérően – nélkülözte az óceán adta olcsó szállítási lehetőségeket. A Szajrán felfelé nem lehetett vitorlázni, a vontatás pedig nehézkes és költséges volt. Egy átlagos folyami hajó vontatásához húsz-harminc ló vagy ökör volt szükséges.²⁴ Egy 1725-ös feljegyzés szerint egy setier (117,48 kg) búza Rouenből Párizsba való vontatása az eladási árát akár 50%-kal is megemelhette. A Szajna partján, Párizstól nyugatra fekvő Mantes a vízi szállítás illetékszedő helye volt. Kimutatásai szerint az óceán felől a fogyasztásához képest Párizs jelentéktelen mennyiségű gabonát hozott be.²⁵

Párizs nagyvárossá válásában – sok egyéb kedvező tényező mellett – bizonyára az is szerepet játszott, hogy egy termékeny régió, a Párizsi-medence központjában fekvő, amelynek mezőgazdasága a hagyományos gazdálkodás keretein belül is jelentős mennyiségű, áruba bocsátható élelmiszert tudott termelni. Gabonaszükséglete nagy részét két zóna biztosította. Az első egy 40-50 kilométeres, szabálytalan sugarú terület volt, a legjelentősebb gabonatermelő földekkel. A fővárostól északra Gonesse és Dammartin környéke, északkeleten Valois, keleten Brie vidéke, a Szajna és a Marne közötti régió, délen Beauce vidéke, Étampes központtal, délnyugaton Hurepoix vidéke. A második zóna Felső-Normandia, Pikárdia, Soissonais, Champagne, Gâtinais és Orléanais egy részét foglalta magában. Amikor a Párizsi-medencében az átlagosnál jóval kisebb volt a termés, egy harmadik zóna, Burgundia, Flandria, Lotaringia, Bourbonnais és Poitou is hozzájárult a főváros ellátásához.²⁶

A kenyérgabona (szemes termény, liszt, kész kenyér) ellátó körzete volt a legkoncentráltabb. R. Abad számításai szerint érték alapján az 1780-as években lényegében hét tartományból (Île-de-France, Brie, Champagne, Orléanais, Pikárdia, Boulonnais, Felső-Normandia) származott a szükséges gabona, de ebből Île-de-France (nagyjából az első zóna) egyedül körülbelül 72%-kal részesedett. Brie és Champagne körülbelül 18%-át, Orléanais 6%-át, Pikárdia és Boulonnais 3%-át biztosították a szükségleteknek. A búzához képest a másik két legfontosabb élelmiszer, a hús és a bor nagyobb szóródást mutatott, és jó része távolabbi vidékekről származott, bár Normandia szerepe a hústermelésben kiemelkedő volt. A marhahús körülbelül 50%-a Normandiából, 24%-a Marche-ből és Limousinból,

24 *Serge Bonin–Claude Langlois: Atlas de la Révolution française. Tom. I., Routes et communications. Direction scientifique Guy Arbellot–Bernard Lepetit. École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 1987. 26–27.*

25 *Léon Cahen: Ce qu'enseigne un péage du XVIIIe siècle: la Seine, entre Rouen et Paris, et les caractères de l'économie parisienne. Annales d'histoire économique et sociale 12. (1931) 509–510.*

26 *Émil Ducoudray–Raymonde Monnier–Daniel Roche: Atlas de la Révolution française. Tom. XI. Paris. Direction scientifique Émile Ducoudray–Raymonde Monnier–Daniel Roche. École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 2000. 39.*

5%-a Berryből, 4%-a Nivernais-ből és Bourbonnais-ból kelt lábra a főváros felé. A juhhús 25%-át Berry, 22%-át Normandia, 14-14%-át Île-de-France és Orléanais biztosította. A sertéshús 35%-át Île-de-France-ban, 30%-át Normandiában, 15%-át Marche-ban és Limousinben, 10%-át Brie-ben és Champagne-ban termelték meg.²⁷

A bor esetében külön kell választanunk a közönségest és a minőségit. A közönséges bor 20%-át Orléanais és Blésois, szintén 20%-át Alsó-Burgundia, 14%-át Párizs környéke, 13%-át Mâconnais és Beaujolais, 10%-át Burgundia többi vidéke termelte. A fennmaradó 23%-ot kilenc egyéb tartomány szállította. A minőségi (az elfogyasztott körülbelül 10%-a) bor 37%-át Burgundia, 8%-át Bordeaux, 6%-át Orléanais és Blésois, szintén 6%-át Champagne biztosította. A többi jó 40%-a tizenhárom egyéb vidékről származott.²⁸

A főváros fogyasztásában a kenyérgabona volt a legnagyobb tömegű élelmiszer. Az 1780-as évek átlagában az 1,4 millió mázsza kenyérgabonához képest húsból (vágóhídi hús, baromfi nélkül) körülbelül 441 ezer mázsát fogyasztott, borból pedig körülbelül 670 ezer hektolitert ivott. Érték alapján már nem ez volt a három legfontosabb élelmiszer sorrendje. Az évi kenyérgabona (beleértve a bevitt kenyeret is) értéke átlagban 27,7 millió tours-i livre (továbbiakban L, 1 livre = 20 sou, 1 sou = 12 dénár) volt, míg a húsé 40,5 millió livre, a boré pedig 32,5 millió livre. Egységnyi élelmiszer-gabonához képest az egységnyi hús jó négy és félszer volt értékesebb, míg a bor két és félszer.²⁹

A főváros népességnövekedésének egyik legfontosabb feltétele az volt, hogy Île-de-France gabonatermelése többnyire lépést tudott tartani a folyamattal. Országos átlagban a korabeli becslések szerint a 18. század második felében 1 hektár szántó 8-9 métermázsza búzát termelt. Ehhez képest a fővárost ellátó legfontosabb zónában jóval magasabbak voltak a hozamok. Az üzemvitelnek két formája volt elterjedt: a kisparaszti gazdaság és a nagybérleti gazdaság. Az előbbi apró javításokkal, sok élőmunka-befektetéssel a hagyományos, három- és négynyomásos gazdálkodás keretében törekedett a hozamnövelésre. A nagybérleti gazdaságok egy része viszont áttért a modern, ugar nélküli váltógazdálkodásra, amely a hozamok jelentősebb emelkedését eredményezte. Île-de-France termékeny szántóin a nagybérlők már a 17. század végén 13-14 mázsza búzát takarítottak be egy hektárról, míg a 18. század második felében 17-18 mázsát. Soissons vidékén 1716 és 1789 között 10-12%-kal (15-16 q/ha-ról 17-18 q/ha-ra) nőttek a hozamok.³⁰

A technikai-technológiai fejlődés eredményeként G. W. Grantham számításai szerint a Párizsi-medencében 1750 és 1800 között 5-ről 4,4-re csökkent egy mázsza búza előállításához szükséges, egy főre eső munkanapok száma.³¹ A Párizs-

27 Abad, R.: i. m. 842-844.

28 Uo. 859-861.

29 Uo. 863-871., Lavoisier, A.-L.: i. m. 140-145.

30 Jean-Marc Moriceau: Au rendez vous de la „Révolution agricole” dans la France du XVIIIe siècle. À propos des régions de grande culture. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 49. (1994) 1. sz. 33-34.

31 George W. Grantham: Espaces privilégiés. Productivité agraire et zone approvisionnement des villes dans l'Europe préindustrielle. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 52. (1997) 3. sz. 705.

tól északra fekvő Gonesse község a főváros legfontosabb vidéki kenyérszállítói közé tartozott. 1990 hektáros határának több mint 90%-a szántó volt, amelyet húsz módos gazda művelt meg 230 napszámossal. A szántó jó egyharmadán csak búzát termeltek. Hasonló, a búzatermelésre specializálódó falvak egész sora vette körül a fővárost.³² Île-de-France fekvésénél és természeti adottságánál fogva már évszázadok óta Párizs privilegizált gabonaellátója volt.

A hozamok az időjárásnak megfelelően természetesen évente ingadoztak, így az áruba bocsátható termék mennyisége is változó volt. Mivel a főváros döntően búzát fogyasztott, a termelők gyengébb termés idején a lehető legtöbb búzát törekedtek eladni. Saját fogyasztásukban szükség esetén a búzát részlegesen más, kisebb értékű terményekkel (rozs, hajdina, köles, árpa, bab stb.) helyettesítették, hogy nagyobb árbevételük legyen az adó, az urasági szolgáltatások vagy a földjáradék megfizetéséhez.³³ Rossz termésű évben ez valamelyest enyhített a piaci keresleten, de alapvetően nem változtatta meg.³⁴

Az ipari forradalom előtti gazdaság egyik leggyengébb eleme a szállítás volt. A termelőtől a fogyasztóig eljutó gabona árát az évi terméseredmény és a fogyasztás viszonya, valamint a kereskedelmi rendszer mellett a szállítás befolyásolta a legjobban. A már említett szakíró, Galiani abbé 1770-ben azt vetette papírra, hogy amikor a fővárosban 1 livre kenyér 4 souba (továbbiakban: s) kerül a szokásos 2 sou helyett, az árkülönbözet az úton marad.³⁵ Párizs kontinentális helyzeténél fogva közúti és belvízi szállításra volt utalva. A szállítást északkelet, kelet, délkelet és dél felől az év egy részében előforduló téli befagyást és a nyári aszályt leszámítva hajózható folyók biztosították. A Szajna kívül az Aisne, az Oise, a Marne és a Yonne folyók voltak alkalmasak az áruk leúsztatására. Délen a Loire völgyét a Szajna völgyével összekötő Orléans-i- és Loing-csatorna szolgálta a vízi szállítást. A 18. század folyamán sok terv készült a főváros környéki csatornahálózat kiépítésére. Az állam azonban inkább az úthálózat fejlesztését választotta, mivel egységnyi távolságra a csatornaépítés négyszer-öttször többbe került.³⁶

A fővárost a tartományokkal összekötő sugaras úthálózat kiépülése már Colbert korában, a 17. század második felében elkezdődött, de nagyobb lendületet csak az 1730-as évek végétől vett. A szabvány alapján készült kövezett utak (királyi utak) hálózata – körülbelül 26 000 kilométer – a 18. század végére már a tartományok zömét összekötötte Párizssal.³⁷ Ez azt is jelentette, hogy a Párizsi-

32 Léon Cahen: L'Approvisionnement de pain de Paris au XVIIIe siècle et la question boulangerie. *Revue d'Histoire économique et sociale* 14. (1926) 4. sz. 462.

33 Joseph Letaconnoux: La question des subsistances et du commerce des grains en France au XVIIIe siècle. *Travaux, sources et questions à traiter. Revue d'Histoire moderne et contemporaine* 8. (1906–1907) 6. sz. 438.

34 Jean Meuvret: Le problème des subsistances à l'époque Louis XIV. Livre I. La production des céréales dans la France du XVIIe et du XVIIIe siècle. *École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris*, 1977. 208.

35 Jean-Marcel Goger: Le temps de la route exclusive en France: 1780-1850. *Histoire, économie et société* 4. (1992) 601.

36 Bonin, S.–Langlois, C.: i. m. 25.

37 Guy Arbellot: La grande mutation des routes de France au milieu du XVIIIe siècle. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 28. (1973) 3. sz. 772.

medence viszonylag sűrű úthálózattal rendelkezett. A kövezett utak valamelyest rövidítették a szállítási időt, növelték a keréken való szállítás kapacitását és csökkentették a szállítási tarifákat, de a gabonaforgalom számára alapvető változást nem hoztak. A Párizsba befutó királyi utakon a 18. század közepétől a forradalom koráig az áruszállítás ideje körülbelül 50%-kal, költsége pedig körülbelül 25%-kal csökkent.³⁸ A kövezett utak azonban nem biztos, hogy a legtöbb gabonafelesleget kínáló településeken haladtak át, vagyis a rosszabb minőségű mellékutakat is szükséges volt a szállításhoz igénybe venni. Egy kétlovas szekér maximum 9-10 métermázsa gabonát tudott szállítani, napi 8-10 mérföldre (körülbelül 36-46 kilométerre). A napi szállítási távolság majdnem lefedte Párizs első gabonaellátó zónáját.³⁹

A szállítás költségeit illetően a lefelé úsztatás volt a legolcsóbb, de egyben lassúbb is, mint a szárazföldi. A tarifák nagyon változóak lehettek, s évszakonként is ingadozhattak. Egy 1790-es becslés szerint egy mázsa búza egy mérföldre (körülbelül 4,67 kilométer) való leúsztatása 1 souba és 6 dénárba (továbbiakban: d) került. Ugyanezen egységek költsége csatornán 3 sou és 6 dénár (2,3-szeres), királyi úton 9 sou 2 dénár (6,1-szeres) volt. Királyi úton egy mázsa búza árát 100 mérföldre való szállítása közel megduplázta.⁴⁰ A főváros számára szükséges gabona legalább fele közúton érkezett, a többi vízen vagy vegyes (vízi és közúti) szállítással. Az utóbbinál az átrakodás költsége is befolyásolta az árakat. A szállítási költség aránya a piaci árban a terméseredménytől és a tarifák ingadozásától függött. Bő terméskor a termelői ár alacsony, így a szállítási költség aránya magasabb volt, míg rossz terméskor fordítva alakult. A szállítási költségek tehát szelektíven hatottak, a szállítási költség és a búza ára között állandóan ingadozott az arány.⁴¹

A nagy tarifakülönbségek ellenére az első ellátó zónán belül a közúti szállítás nem szenvedett nagy hátrányt, s vízi út híján a gabonatermelő régiók jó része számára egyébként sem volt más választási lehetőség, mint a szekerezés. 40-50 kilométeres (körülbelül 9-10 mérföldnyi) zónán belül a tengelyen fuvarozás átlagban a búza piaci árának 10-20%-a volt. A párizsi piacokra szállítók zömmel egyben a szemes termés, liszt vagy kenyér termelői és eladói is voltak egy személyben, s közülük sokan saját fogattal rendelkeztek. Többnyire kis tételben termeltek, sok kis településen sok kis készlet halmozódott fel, amelyet szekérrel volt legcélszerűbb piacra vinni. A vízi járművek kapacitása (néhány tonnától 40-50 tonnáig terjedhetett) sokszorosa volt az egy-egy alkalommal piacra szánt termékük mennyiségéhez képest. Az árut nem várakoztatták, amíg feltöltődött egy hajó, s ezzel a minősége is kevésbé romlott. Természetesen a vízi szállítás rö-

38 Guy Arbellot: Les problèmes de la route française à l'entrée du XIXe siècle. Histoire, économie et société 9. (1990) 1. sz. 1990. 14.

39 Joseph Letaconnoux: Les transportes en France au XVIIIe siècle. Revue d'Histoire moderne et contemporaine 11. (1908–1909) 2. sz. 113.

40 Camille-Ernest Labrousse: Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle. Tom. I. Dalloz, Paris, 1933. 126.

41 Uo. 128.

vid távon is előnyös maradt a – nagybérleti gazdaságokból, begyűjtött egyházi tizedből, földesúri járadékból – nagyobb tételeket értékesítők számára.⁴²

A kis tételekben való szállítás és értékesítés nem csupán spontán adódott a kistermelésből. A nagyobb városokban régóta hagyomány volt, hogy az adott régióban illetékes legfelsőbb királyi bíróság (parlament) megszabta a város és környéke közötti kereskedelem mikéntjét. Meghatározott távolságig a városi nagykereskedők nem vásárolhatták fel a gabonát. Ezen zónán belül a termelők – a gazdálkodókon kívül a földbirtokosokat, járadék- és tizedbérlőket is beleértve – maguk értékesíthették gabonájukat a városi piacon, kikerülve a közvetítést. Feltétel volt viszont, hogy két évnél tovább nem tarthattak készleteket, ezután kötelező volt piacra vinniük.⁴³ A főváros számára a párizsi parlament először 1565-ben hozott ilyen rendelkezést, amely módosításokkal a 18. században is érvényben maradt. 1737-től a városon túl, 10 mérföldes körzeten belül – néhány helység kivételével – a párizsi nagykereskedők nem vásárolhattak gabonát.⁴⁴

A 10 mérföldes zóna ugyan döntő volt az ellátásban, de a város nagysága miatt sosem elégséges. A második és a harmadik zóna – amelynek döntően már a nagykereskedelmi rendszer volt a működtetője – szerepe különösen akkor nőtt meg, ha a termés kisebb volt az átlagosnál. A távolabbról történő beszerzés arányának növekedése – a szállítási költségek emelkedése és esetleg a spekuláció miatt – szükségszerűen árfelhajtó volt. A fogyasztás, a termelés és a kereskedelem eltérő módon volt képes igazodni egymáshoz.⁴⁵

Párizs gabonafogyasztása a népességnek megfelelően hosszabb távon növekedett, de szezonálisan és évente ingadozott is. Ez az ingadozás azonban csupán néhány százalékot tett ki. A gabonafogyasztás viszonylag rugalmatlan eleme volt a gazdaságnak. A búzából és kétszeresből sült kenyeret a népi táplálkozásban a fogyasztási szokások és a hagyományos gazdálkodás rendje miatt nem lehetett helyettesíteni. A kenyér a megélhetést fejezte ki, ugyanis egyetlen más tömegtermék sem nyújtott annyi kalóriát. A fogyasztáshoz képest – a természet rendje szerint – a termelés évi ingadozása egyértelműen nagyobb volt. Amikor kisebb lett a termés a közeli régiókban, a kereskedők kénytelenek voltak bővíteni az ellátási teret, így növekedett a költség és a szállítási idő, amely az árakban is tükröződött. Az ellátás tere főleg a Párizs felé hajózható folyók mentén, vagyis északkeleti, keleti és délkeleti irányba terjeszkedett.⁴⁶

Bővebb terméskor az ellátási zóna ismét összébb húzódott. Ilyenkor a távolabbi ellátó régiókban gabonafelesleg maradhatott. Az ellátási tér perifériája számára így gyakorta kiszámíthatatlan volt a kereslet. Az évi átlagos termés 10%-os esését (általában három-négy évente fordult elő) a kereskedelem még kü-

42 Jean Meuvret: *Le problème des subsistances à l'époque Louis XIV. Livre III. Le commerce des grains et la conjoncture.* Mouton, Paris, 1988. 60.

43 Chevet, J.-M.-Guery, A.: i. m. 469.

44 Georges Afanassiev: *Le commerce des céréales en France au dix-huitième siècle. Étude historique.* Traduit du russe sous la direction de Paul Boyer. A. Picard et fils, Paris, 1894. 74.

45 Grantham, G. W.: i. m. 715–716.

46 Uo. 722.

lönösebb gond nélkül pótolni tudta, viszont a párizsi árak az átlagoshoz képest akár 30%-kal is növekedhettek. Az átlagosnál 20%-kal kisebb termés hat-hét évente ismétlődött, 40%-kal alacsonyabb pedig emberöltőnként legfeljebb egyszer fordult elő. Éhínség a fővárosban ilyenkor sem következett be (a 18. században utoljára 1709-ben volt), mert a létfenntartáshoz szükséges gabonát a kereskedelem állami beavatkozással a zónákon kívüli régiókból, akár importból is beszerezte. Az ínséget a nép számára a rendkívül megnövekedő árak váltották ki, mivel a bérekből nem lehetett elegendő kenyeret venni. A bérek nem igazodtak, vagy csak megkésve, az árak olykor szeszélyes ingadozásaihoz.⁴⁷ A kenyérárak és a bérek természetes aránylagosságának teóriája, amelyet a kor neves közgazdászai, a fiziokraták fogalmaztak meg, nem érvényesült maradéktalanul.⁴⁸

A gabonaárak alakulása

Fr. Simiand és E. Labrousse kutatásai óta ismert a történettudományban, hogy az 1720–1730-as évektől egy hosszabb időtartamú áremelkedés kezdődött, amelyet alapvetően a szükségletek tartós növekedése váltott ki.⁴⁹ Amennyiben a búza árát az 1726–1741 közötti évek átlagában alapul vesszük, 1771–1789 között az éves átlagos ár 56%-kal volt magasabb.⁵⁰ A hosszú időtartamú ármozgás természetesen az árak szezonális és évenkénti ingadozásán alapult. Ha grafikusán ábrázolnánk, az ingadozás minden évben bekövetkezett, de hosszabb távon az ár emelkedő tendenciát követett. A kor fogyasztója a rövidebb távú ingadozásokat észlelte, ha kenyeret vásárolt. M. Baulant kutatásai alapján az Halle-ban a minőségi búza ára az 1761–1765 közötti öt év átlagában 13 L 18 s/q volt. A legalacsonyabb (12 L 16 s/q) évi átlagárát a legmagasabb (15 L 6 s/q) 20%-kal haladta meg. 1766-ban és 1767-ben 17-18 L/q-ért adták a búzát. Ezután nyolc drága esztendő következett: 1768–1775 átlagában egy mázsa búza 25 livre 12 souba került, 84%-kal többbe, mint 1761–1765 között. Az éves átlag 22 L/q és 28 L/q között, vagyis 27,3%-kal ingadozott. 1776–1788 között körülbelül 25%-kal alacsonyabb lett az ár, az éves átlag 19 L/q körüli volt, de a szélső értékek (16–22 L/q) nagyobbak (37%) lettek.⁵¹

Az egész város búzaárainak alakulását E. Labrousse tárta fel először. Ezek az árak nem voltak azonosak az Halle áraival, de alapvetően nem is tértek el. E. Labrousse más periódushatárokat használt, nem igazítva az alacsony vagy a magas árak éveihez. Az 1756–1765-ös évek átlaga 13 L 18 s/q volt. 1764-ben volt

47 Meuvret, J. 1988: i. m. 152–158.

48 Georges Weulersse: Les Physiocrates et la question du pain cher au milieu du XVIIIe siècle. *Revue du Dix-huitième Siècle* 2. (1913) 191.

49 François Simiand: Les fluctuations économiques à longue période et la crise mondiale. Félix Alcan, Paris, 1932. 17–19.; Labrousse, C.-E.: i. m. 104.

50 Jean-Pierre Poussou: Le dynamisme de l'économie française sous Louis XVI. In: *Revue économique* 40. (1989) 6. sz. 1989. 972.

51 Micheline Baulant: Les prix des grains à Paris de 1431 à 1788. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 23. (1968) 3. sz. 540.

a legolcsóbb (10 L 8 s/q) és 1757-ben a legdrágább (15 L 12 s/q) a búza. 1766–1775 átlagára (20 L 12 s/q) közel 54%-kal haladta meg az előző tíz évét. 1775-ben érte el a csúcst, 23 L 8 s/q-val. 1776 és 1785 között az átlagár 17 livre-re mérséklődött, amely 15,4%-os csökkenést jelentett. Az 1786–1790-es átlagár ismét elérte a 20 L/q-t (20 L 2 s/q), amely 20,7%-os emelkedést jelentett. Az átlag mögött szélsőséges ingadozás rejlett: 1786-ban 14 L 18 s/q-ért, 1789-ben 29 L 12 s/q-ért lehetett búzát venni, vagyis nagyjából a duplájáért.⁵² Az árakat az ellátó zónák terméseredményei a szállítási költségekkel együtt mindig befolyásolták. Magas árak idején a termés gyengébb vagy esetleg rossz volt a szokásoshoz képest. Ilyenkor kisebb vagy nagyobb élelmezési krízisek törtek ki a fővárosban, mint 1739–1740-ben, 1749-ben, 1752-ben, 1768-ban, 1770–1771-ben, 1775-ben, 1785-ben és 1789-ben.⁵³

Feltételezhetnénk, hogy a legnagyobb fogyasztó központban, Párizsban voltak legmagasabbak az árak. Ezt azonban az ártörténeti kutatások sosem támasztották alá. A párizsi búzaárak a 18. században valamelyest (6–9%-kal) mindig alacsonyabbak voltak az országos átlagnál. Ez részben abból adódott, hogy a déli tartományokban általában drágább volt a búza, mint a jól termő északiakban. A főváros búzaárjai azonban néhány százalékkal a párizsi intendánsi kerület, más néven adókerület (nagyjából Île-de-France régiója) árai mögött is elmaradtak. Párizs gabonaárait ugyanis nem csupán a piaci viszonyok alakították (terméseredmények, szállítási költségek, piaci ügyletek stb.), hanem a hatóságok intervenciója is, amely arra törekedett, hogy a fővárosban a lehető legnagyobb kínálat legyen.⁵⁴ Az 1757-es átlagárak alapján Párizsban 15 L 12 s/q-ba került a búza, a déli Provence-ban viszont 18 L 16 s/q-ba. Ezzel szemben a nyugat-franciaországi Poitou tartományban csupán 10 L 6 s/q volt a búza ára. Île-de-France-ban 1757-ben 1756-hoz képest valamelyest csökkentek az árak, viszont a nyugati és a déli régiókban kissé emelkedtek. 1766 és 1768 között a Párizs környéki tartományokban nőttek az árak, míg a közép-franciaországiakban csökkentek. A búza árjai a tartományok között – aállítás nehézségeiből, a gazdaságpolitikából és a kereskedelmi rendszerekből adódóan – még csak kismértékben közelítettek, vagyis a 18. század második felében nem volt nemzeti piaca a búzáknak. Az ország eltérő árakkal rendelkező régiók halmaza volt.⁵⁵

Az árak alakulása a város belső viszonyaitól sem volt független. A városi, város környéki molnárok és pékek többsége kistermelő volt, csupán néhány napra való szemestermény- vagy lisztkészletet tudott felvásárolni, majd mindig újakezd-

52 Labrousse, C.-E.: i. m. 113.

53 Louise A. Tilly: La révolte frumentaire, forme de conflit politique en France. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 27. (1972) 3. sz. 733.

54 Le prix du froment en France au temps de la monnaie stable (1726–1913). Réédition de grands tableaux statistiques. Introduction et notes par [Camille-]Ernest Labrousse. École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 1970. 9., 23.

55 Michel Morineau: Histoire sans frontière: prix et „révolution agricole” *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 24. (1969) 2. sz. 813–817.; Jean-Michel Chevet-Pacal Saint-Amour: Intégration des marchés du blé en France au XIXe siècle. *Histoire & Mesure* 6. (1991) 1–2. sz. 94.

te a piaci műveletet, amely során kisebb zavarok is előfordulhattak. A piaci tranzakciók gyakorta vontatottak voltak, a város piacain túl sok kézen át jutott el a szemes gabona vagy a liszt a molnárokhoz, illetve a pékekhez. Az adásvételek hivatalos megbízottak (alkuszok, becsüsök, mázsálók és hordárok) sorának közvetítésével történtek. Az egyszerűbb és gyorsabb áruminta utáni eladás csak a 18. század utolsó harmadától kezdett terjedni.⁵⁶

Zavarok az őrlés és a sütés folyamatában is történhettek. Az 1780-as években körülbelül 600 malom (többsége vízimalom) őrlött a fővárosnak. Átlagos kapacitásuk napi 6–10 mázsa gabona volt. A téli fagy és a nyári aszály idején egy részük kénytelen volt leállni. Ilyenkor a lisztellátás akadozhatott.⁵⁷ Az ellátás utolsó láncszemét a pékek alkották. Egy 1765-ös becslés szerint Párizst körülbelül 550 városi és 850 város környéki pék látta el kenyérrel. Többségük napi átlagban csak néhány mázsa kenyeret sütött, amelyet vagy a saját üzletében, vagy a tizenegy piac valamelyikén értékesített.⁵⁸

Gyenge termés és magas kenyérár vagy bő termés és alacsony ár nem automatikusan függött össze. A népi rétegek körében gyakorta tartottak az ínségtől. Valós és vélt ínség egymás mellett létezhetett. Bekövetkezéséről valós vagy megalapozatlan híresztelések egyaránt terjedtek. Például a gabonahiányról szárnyra kapó hírek a kenyérárak emelkedéséhez vezethettek akkor is, ha valójában elegendő volt a termés, és a szolgáltató rendszer sem akadozott túlzottan. Így keletkezhetett „mesterséges” élelmezési krízis (például 1725-ben).⁵⁹

A 18. századi Párizsban már régóta nem élt a középkori gyakorlat, amely a gabona árának emelkedésekor nem az árat növelte, hanem a kenyér súlyát csökkentette. Normális termésű évben legalább harmincféle, különböző minőségű és jellegű kenyeret készítettek. Rossz terméskor viszont a hatóságok csak néhányfélét engedélyeztek. Kenyér sokféle lehetett, a súlya azonban szabványosodott. A legtöbb pék egy livre (48,95 dkg), két livre (97,9 dkg) és négy livre (1,958 kg) súlyú kenyeret sütött. Az árat egy livre-hez mérték.⁶⁰ Az 1760-as évek első felében jó és átlagos termések váltogatták egymást, s mint utaltunk rá, a búza ára viszonylag alacsony (13–14 L/q körüli) volt. Egy livre úgynevezett közönséges kenyér (a napi sütés körülbelül 70%-a) ilyenkor 2 souba került, vagyis métermázsánsként körülbelül 22 livre-be. Ez 60–70%-kal volt magasabb, mint a búza átlagára a párizsi piacokon, vagyis ekkora arányú volt a feldolgozás, a molnárok és a pékek költsége, amely azonban nem volt állandó, hol növekedett, hol csökkent. Az 1760-as évek végére gyengébbek lettek a termések. 1767 tavaszán 2 sou 1 dénárba került egy livre kenyér, karácsonykor 2 sou 6 dénárba. 1768 nyarára visszamentek az árak, csupán 2 sout fizettek egy livre kenyérért. 1768–1769 telén már 4 sout ért

56 Braudel, F.: Franciaország identitása i. m. 268.

57 Kaplan, S. L.: Les ventres de Paris i. m. 248., 260.

58 Cahen, L.: L'Approvisionnement i. m. 461., 468.

59 Steven Laurence Kaplan: Le pain, le peuple et le roi. La bataille du libéralisme sous Louis XV. Traduit de l'américain par Marie-Alyx Revellat. Perrin, Paris, 1986. 74.

60 Fernand Braudel: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Gondolat, Bp., 1985. 138.

egy livre kenyér. Hasonló ármozgás történt 1769 nyara és 1769–1770 tele között is. 1774–1775 telén és 1775 tavaszán szintén magasak voltak az árak: egy livre kenyér a 4 söt is meghaladta. 1775-ben a búza átlagára 23 L 8 s/q volt. Egy métermázsa kenyér 1775 tavaszán 40 livre 16 souba került, vagyis 74%-kal többbe, mint a szemes termény. Az arányok a normális vagy a jó termésű évekhez képest lényegesen nem emelkedtek.⁶¹

A nagyvárosokban, így Párizsban is, a magas kenyérárakat, amikor az átlagoshoz képest a duplájára vagy még ennél is feljebb szöktek az árak, évszázadok óta gyakorta kísérték kisebb-nagyobb népi lázadások. Például 1775 áprilisában–májusában az úgynevezett lisztháború, amelynek során az elkeseredett nép megszállta a párizsi pékségeket és raktárakat. A 18. század második felére a felkelések igazolásához ideológia is társult, amely szerint az ínséglázadás legitim. A törvényesség forrása pedig nem más, mint az embernek vele született természetes joga a létfenntartáshoz.⁶² A lázongások során, a 18. századra megszületett a „népi árszabás” gondolata és alkalmazási kísérlete. Kenyeret csak „jutányos áron”, vagyis a népi jövedelmekből megfizethető áron lehessen eladni. A mozgalmak általában elismerték, hogy jutányos ár a péknek, a molnárnak, a kereskedőnek vagy a gabonatermelőnek is jár, csupán az általuk vélt „spekulációs árat” vetették el.⁶³ A megoldást a hatóságoktól, az államtól, sőt személyesen a királytól várták. A „népét tápláló király” tradicionális víziója élt a városi társadalmakban. A mozgalmak mindig kifejezték királyhűségüket, csupán azt kérték az uralkodótól, hogy legyen a nép megmentője, éljen hatalmával és ne engedje a kenyér árát elszabadulni.⁶⁴

Nem feladatunk, hogy feltárjuk, miként vélekedett a párizsi nép óhajáról XV. Lajos vagy XVI. Lajos. Az bizonyos, hogy az ínséglázadásokat az állam annak rendje-módja szerint leverte, kivéve az 1789. évit. A népi folyamodványok lehetnek megalapozottak vagy irreálisak, célpontjuk azonban valós volt. A 18. századi francia állam gazdaságpolitikájával, központi és helyi intézményein keresztül, a gabonakereskedelem alakítója volt. Az élelmezéspolitikai gyökerei a városokban hajtottak ki, amelyek mindig a számukra legkedvezőbb árakra törekedtek. A kora újkori állam részben átvette ezt a funkciót.⁶⁵

61 Kaplan, S. L.: *Le pain* i. m. 215., 305.

62 Débora Cohen: *Le débat sur le commerce du blé (1768–1775): formes et porteurs légitimes de la rationalité en question.* Octobre 2006. 6. www.google.fr <http://revolution-francaise.net/2006/12/02/85-debat-commerce-ble-1768-1775>. (A hozzáférés ideje: 2006. december 2.)

63 Tilly, L. A.: i. m. 732., Hilton L. Root.: *Politiques frumentaires et violence collective en Europe au XVIIIe siècle.* *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 45. (1990) 1. sz. 168–169.

64 Cohen, D.: i. m. 8.

65 Kaplan, L. S.: *Le pain* i. m. 20–21.

Állami szabályozás, gazdaságpolitikai felfogások

A merkantilista gazdaságpolitikai gyakorlatnak tartós törekvése volt, hogy a városi élelmiszerárakat lehetőleg alacsonyan tartsa, mert így az alacsonyabb bérekkel a francia ipar versenyképesebb a külső piacokon. Nem a béreknek az árakhoz való igazodását, hanem éppen az ellenkezőjét szorgalmazta. A gazdaságpolitika alakítója volt a kor uralkodó rétegének szemlélete, mely szerint a jól táplált nép többet dolgozik és több adót fizet. Az állam azonban nem volt mindenható a gazdaságban, nem termelt, nem kereskedett, csupán szabályozta a gabonakereskedelmet. A rossz termést nem tudta megelőzni, a szállítással sem tudott csodát művelni, de a következményeit törekedett enyhíteni.⁶⁶

Szabályozhatta (vámokkal vagy egyszerűen tiltással) az exportot és az importot, az intendánsi kerületek vagy a tartományok közötti kereskedelmet és végül a helyi piacrendszeteken keresztül a városok gabonakereskedését. A kereskedelmi politika legfőbb irányítói a pénzügyi főellenőr és beosztottjai, a kereskedelmi intendánsok voltak, akik az intendánsi kerületek élén álló intendánsok közreműködésével érvényesítették a központi kormányzat döntéseit. Az intendánsok helyi rendelkezéseket hozhattak a gabonakereskedelemtől. Ilyen jogkörük azonban a parlamenteknek (a párizsi és tizenhárom vidéki) is volt a joghatóságuk alá eső tartományokban. A két hatalmi ág között olykor ellentét is volt a követendő kereskedelmi politikát illetően. Ezenkívül Párizsban a rendőrfőnök és a városháza szintén szabályozhatott. Például a piacokat csak akkor nyitották meg a városban, amikor már megfelelőnek ítélt kínálat halmozódott fel, s ellenőrizték, nehogy árakat emelő viszonteladás történjen.⁶⁷

A már említett kortárs író, A.-H. Tessier is felismerte, hogy az állami szabályozás gyakorlata egyenetlen volt, gyengébb termésű években következetesebben érvényesült, jobb termésű években kevésbé alkalmazták, a termelőkre és a vásárlókra bízva a kereskedelem folyamatát.⁶⁸ Amikor rossz volt a termés, s a nagyvárosokat drágaság fenyegette, a termelőket arra kötelezték, hogy a szükségleteiken túli gabonamennyiséget piacra vigyék, megszegve a készletezéshez való jogukat. A 18. század első felében az intendánsi kerületek, a parlamentek joghatósága alá eső tartományok között engedélyhez kötötték a gabonakereskedelmet, ahogy a gabona exportját is. Az importot általában nem kötötték engedélyhez, hanem csak a vámtarifákkal szabályozták: jó termésű években magas, ínséges években minimális volt a tarifa. Előfordulhatott, hogy gyengébb termés esetén két szomszédos tartomány között az illetékes parlament nem engedélyezte a gabonakereskedelmet, nehogy túlzottan megemelkedjenek az árak. A gabonaexportot – hasonló megfontolás alapján – gyakorta egyszerűen megtiltották.⁶⁹

66 Uo. 24–25.

67 Uo. 27–38.

68 Alexandre-Henri Tessier: Commerce des grains en France. In: Encyclopédie méthodique i. m. 370.

69 Émile Levasseur: Histoire du commerce de la France. Première partie. Avant 1789. A. Rousseau, Paris, 1911. 498–500.

A merkantilista politika nem volt változatlan: a 18. század elején szakított az ármaximálás gyakorlataival, amely korábban elterjedt volt a városokban. Sem a búza, sem a kenyér árát nem határozta meg. Az árszabás elvetése azon a praktikus megfontoláson nyugodott, hogy a maximálás bevezetésének híre megszakíthatja a főváros ellátását biztosító kereskedelmi láncolatot, amely tényleges gabonahiányt okozhat. Másrészt a magas ár vonzza a gabonát Párizsba, növelve a kínálatot, amely előbb-utóbb árcsökkenéshez vezet.⁷⁰ Az árak maximálása helyett szükség esetén az állam az árak emelkedését piaci szereplőként törekedett mérsékelni, a „királyi búza” intézményével, vagyis a költségvetésből gabonát vásárolt és a piacra dobta, hogy mérsékelje a kenyérárakat. Az ilyen célra történő gabonavásárlás nem volt tilos a tartományi és a városi hatóságoknak sem, amelyek szükség esetén alkalmazták is.⁷¹

Párizs privilegizált helyzetben volt, számára általában a központi hatalom vásárolt gabonát. Először 1662-ben enyhítették az ínséget állami finanszírozásból a fővárosban, majd alkalmanként a későbbi élelmezési krízisek idején is. A királyi búzának közraktárakat építettek, ahonnan a készleteket piacra lehetett vinni, s a 18. század közepétől rendszeressé vált az alkalmazása, amely az állami intervenció finomodásával párosult. Nem közvetlenül az állam vásárolt búzát és adta el áron alul a párizsi piacokon, hanem a központi kormányzat megbízásából mindezt kereskedők végezték, olykor bűjtatott formában, vagyis a piacon nem volt nyilvános az állam szerepe.⁷² Az 1760-as évek második felében évente körülbelül 40–50 ezer mázsa gabonát vásároltak, amely a fogyasztásnak csak 3–4%-a volt, viszont az árak enyhe mérsékléséhez elegendő mennyiség.⁷³

Az állami intervenciónak, így a „királyi búza” alkalmazásának – kisebb sikerei mellett – politikai zökkenői is adódtak. 1765-ben, majd 1767-ben Fr. Laverdy pénzügyi főellenőr S. Malisset kereskedővel és társaival kötöttetett szerződést a „királyi búza” beszerzésére és értékesítésére. Leprévôt de Beaumont ügyvéd azonban 1768-ban a roueni parlament előtt feljelentést tett, mely szerint a megkötött szerződések mögött monopolákról született megegyezés a párizsi nép rovására, vagyis üzérkedés történt. A megegyezést Beaumont „éhínségpaktumnak” (pacte de famine) nevezte. A vád sosem igazolódott be, Beaumont börtönbe került, de az „éhínségpaktum” utólag a párizsi nép körében valósnak vélt történetként terjedt el: a kereskedők és a központi kormányzat összeesküvést szőttek, hogy a nép nyomorúságából a magasabb gabonaárakkal hasznot húzzanak. A francia forradalom korára már az terjedt el, hogy maga a király, XV. Lajos is részese volt az ügyletnek. A legendáról a 19. század első felében színházi művek és szépirodalmi írások is születtek. A történe-

70 Tilly, L. A.: i. m. 735.

71 Root, H. L.: i. m. 176.

72 Judit A. Miller: Commerce des céréales et problèmes des subsistances à la fin du XVIIIe siècle. In: La Révolution française au carrefour des recherches. Sous la direction de Martin Lapiéd–Christine Peyrard. Publications de l'Université de Provence, Aix-en-Provence, 2003. 59.

73 Kaplan, L. S.: Le pain i. m. 257–261.

ti szakirodalomból már régóta ismert, hogy a „királyi búza” pénztára rendszerint veszteséges volt, az állam némi pénzt áldozott a párizsi társadalom nyugalmaért, ez azonban nem volt mindig eredményes.⁷⁴

A 18. század második felére a kereskedelmi politikának alternatívája keletkezett. A merkantilista gyakorlatot az 1760-as évektől a szabadkereskedelmi rendszer bevezetésének kísérletei szakították meg. A változást a szabadkereskedelmi nézetek megjelenése és az angol gabonakereskedelem gyakorlata ösztönözte. A merkantilizmustól eltérő gazdaságpolitikai felfogás egyik első megfogalmazója Le Pesant de Boisguillebert volt a 18. század elején. A gabonáról írt tanulmányában⁷⁵ a tartományok közötti gabonakereskedelem szabályozását (esetleges tiltását, megvámolását stb.) a nyomorúság forrásának tekintette, ahogy az export tiltását is. Az arányos árak teóriájának megfogalmazója szerint az áraknak arányban kell állniuk a termelési költségekkel, s nem csupán a városi bérekkel. A jó termelői ár teszi lehetővé a kevésbé termékeny területek megművelését és a mezőgazdasági termelés fejlesztését, amely hosszabb távon a fogyasztói árakat is kiegyensúlyozottabbá teszi. „Hagyjuk a természetet működni” (on laisse faire la nature), vagyis engedjük, hogy a gabonakereskedelem a maga rendje szerint alakuljon. A szabad kereskedelem teremti meg az arányos árakat, amelyek a termelők és a fogyasztók számára egyaránt előnyösek.⁷⁶

Boisguillebert eszménye a 18. század közepén talált követőkre szakírók és magas rangú művelt hivatalnokok körében, hozzájárulva a fiziokrata közgazdasági tanok kialakulásához. Többek között Cl. Dupin (*„Értekezés a gabonáról”, 1747*), Vincent de Gournay és Cl.-J. Herbert (*„Tanulmány a gabona általános rendészetéről...”, 1753*) érvelt hatásosan a szabad kereskedelem előnyei mellett. Sikerült a közvélemény és a kormányzat figyelmét felhívni a szigorú szabályozás ellentmondásaira. Az elméleti érvek mellett a szerzők az angol kereskedelmi politikára is ráirányították a figyelmet, amely a túl magas vagy a túl alacsony árakat kivéve szabadon hagyta a gabonakereskedelmet.⁷⁷

A hagyományok szerint Vincent de Gournay-tól hangzott el az 1750-es évek elején a híressé vált jelmondat (laissez faire, laissez passer), s ő kezdte szorgalmazni a kormányzatnál D.-Ch. Trudaine kereskedelmi intendáns közbenjárásával a gabonakereskedelem szabaddá tételét. A fiziokrata közgazdasági iskola „atyja”, Fr. Quesnay XV. Lajos udvari orvosaként tudott befolyást gyakorolni.⁷⁸ Az *Enciklopédiába* írott híres „Gabona” (1757) szócikkében a szabadkereskedelmi eszme egyik legismertebb megfogalmazója. A gabona kereskedelmének szabaddá

74 Uo. 234., 254–256.; Afanassiev, G.: i. m. 292–299.

75 Pierre Le Pesant de Boisguillebert: *Traité de la nature, culture, commerce et intérêt des grains*. Paris, 1707.

76 Clément, A.: i. m. 78., 88.; Michel Herland: *Aux origines du libéralisme. De Boisguillebert aux „économistes”*. *Revue économique* 39. (1988) 3. sz. 1988. 681–682.

77 Claude-Jacques Herbert: *Essai sur la police générale des grains, sur leurs prix et sur les effets de l’agriculture* (1755). Publiés avec introduction et table analytique par Edgard Depitre. *Collection des économistes et des réformateurs sociaux de la France*. Geuthner, Paris, 1910. XII.

78 Clément, A.: i. m. 91., 119.

tétele belföldön és a külső piacokon szabad versenyt teremt, amely szabályozza az árakat, vagyis az árakat nem csupán egy piaci szereplő alakítja (mint például az állam), hanem az összes. A gabonának „jó ára” – a termelőnek és a kereskedőnek egyaránt hasznot hozó – lesz, így megéri belőle többet termelni és eladni, vagyis kínálati piac keletkezik. A „jó ár” nem drágaságot jelent, hanem kiegyensúlyozott árat, mivel a nagy fogyasztóközpontokban megnövekvő kínálat elejét veszi a drágaságnak. A szabad verseny tehát a fogyasztónak is előnyös. Alacsony ár bő terméssel nem hoz gazdagságot, a drágaság hiánnyal viszont nyomorúsághoz vezet. A „jó ár” azonban magasabb ár, mint amit a városi nép a béréhez képest óhajt. Quesnay és a többi fiziokrata szakíró (Mirabeau márki, Mercier de la Rivière, Dupont de Nemours, Le Trosne stb.) szerint a városi nép bérét kell a gabona árához igazítani, s nem fordítva, ahogy a merkantilista gazdaságpolitika teszi.⁷⁹

A fiziokrata nézetek ugyan ismertté váltak, de nem lettek egyedül meghatározóak. A merkantilista, neomerkantilista tanok képviselőinek (Galiani, Necker, Mably, Linguet stb.) továbbra is nagy befolyásuk maradt. Felfogásuk szerint a piaci viszonyok nem mindenhatóak, önmagukban nem képesek a fogyasztási igényeket kielégíteni. A neves közgazdász, J. Necker szerint rossz gabonatermés esetén az állam intervenciók szerepe nélkülözhetetlen, mert a piac a szállítás technikai nehézségei miatt lassan tud a szükségletekhez alkalmazkodni. A szabad piac képtelen a nagyvárosok szegénységét megfelelő áron ellátni, a bérek ugyanis nem igazodnak automatikusan az árakhoz. A korrekció elvégzése (az árak mérséklése) az állam feladata.⁸⁰

A kereskedelmi politika 1754-ben kísérelte meg az első jelentős változtatást az eddig alkalmazott gyakorlaton. A szeptember 17-i királyi tanácsi határozat szabaddá tette a tartományok közötti gabonakereskedelmet, vagyis eltörölte a belkereskedelem engedélyhez kötését. A rendelkezés azonban nem lépett életbe, mert a parlamentek nem jegyezték be.⁸¹ Az 1760-as évek elején, amikor a jó termésű évek hatására a gabonaárak alacsonyak voltak, H.-L. de Bertin és utóda, Fr. de L'Averdy pénzügyi főellenőr a szabad gabonakereskedelem szorgalmazójává vált. Az 1763. május 25-i rendelet a gabona belkereskedelmét mentesítette az engedélyhez kötés, a belső vámok és illetékek fizetése alól, s a kereskedést bárki gyakorolhatta. A rendelet azonban nem vonatkozott Párizsra, s a többi nagyváros piacsabályozását sem érintette.⁸²

Az 1764. július 19-i rendelet a gabonaexport külön engedélyezését szüntette meg, vagyis szabaddá vált az export, minimális vám (a gabona értékének 0,5%-a, majd egy fix összeg: 7 d/q) fizetése mellett. Harminchat tengeri kikötőből lehetett exportálni, francia tulajdonú hajóval, amelyen a kapitány és a legénység

79 François Quesnay: Gabona. A Francia Enciklopédia. Szemelvények. Összeáll. és a jegyzeteket készítette Győry János. Gondolat, Bp., 1962. 202–203.

80 Clément, A.: i. m. 141–142., 161., Jacques Necker: Sur la législation et le commerce des grains. Pissot, Paris, 1775. 17.

81 Weulersse, G.: i. m. 177.

82 Levasseur, É.: i. m. 500.

kétharmada francia állampolgár. 1%-os értékvám fizetésével importálni is lehetett. Az export csak abban az esetben volt tilos, ha három egymást követő piaci napon az adott kikötő régiójában a búza ára meghaladta a 25 L/q-t, nagyjából az átlagár legalább kétharmadát. A rendelet az angol kormány kereskedelmi politikájával rokonítható, amely csak kivételesen magas árak idején tiltotta az exportot.⁸³

A rendelkezéseket a konzervatív szellemű parlamentek is elfogadták. A szabad kereskedelem gyakorlata azonban már az 1760-as évek második felében akadozni kezdett, miután elsősorban a gyengébb termések miatt emelkedtek az árak. Amikor 1769-ben J. M. Terray abbé lett a pénzügyi főellenőr, a harminchat kikötőből már csak tizenhárom exportálhatott, mert a többi kikötőben az árak elérték a 25 L/q felső határt. A drágulás miatt a parlamentek ismét a szabályozott kereskedelem híveivé váltak. A szabad kereskedelmet elvető szakírok és gazdaságpolitikusok (Galiani, Necker stb.) a szabad exportot és a nagykereskedők spekulációit (az áremelkedést kiváró készletezést, viszonteladást stb.) okolták a drágulásért.⁸⁴ A szabad kereskedelem kezdett összeomlani, mielőtt a kormányzat visszavonta volna az 1764-es rendeletet. Terray abbé maga is a szabályozás híve volt, így az 1770. június 14-i rendelet – a magas árakra hivatkozva – felfüggesztette a szabad kereskedelmet, vagyis a gabonakereskedelmet ismét engedélyezéshez kötötték.⁸⁵

Valójában a gabona szabad exportja vagy importja az ország belső tartományaiban kismértékben befolyásolta az árak alakulását. Az export – a szállítási költségek miatt – csak a kikötőkhöz közel eső régiók számára volt kifizetődő, s az árakra is itt volt jelentős hatással. Statisztikáink nincsenek sem az exportról, sem az importról, csupán korabeli becslések állnak rendelkezésünkre. A kortárs Roubaud abbé, fiziokrata szakíró szerint a vámregiszterek alapján 1764–1767 között a kenyérgabona-export átlagban 940 ezer mázsa, az import pedig 230 ezer mázsa volt. Amikor a part menti tartományokban kisebb volt a termés, csökkent az export, s amikor országos méretekben is gyengébb termés következett, az állami intervenció hatására megnőtt az import. Nem valószínű azonban, hogy az export vagy az import bármikor is meghaladta az egymillió mázsát. Az ország évi fogyasztásának tehát legfeljebb 2%-át tette ki a külkereskedelem. Rossz termésű évben viszont az import – ugyan igen magas áron – a nagyvárosok ellátó zónájából éppen hiányzó rész pótlója lehetett.⁸⁶

A szabad kereskedelem története azonban nem zárult le az 1770-es rendelet visszavonásával. 1774 augusztusában a fiziokrata közigazdász, A. R. J. Turgot lett a pénzügyi főellenőr, aki az egész gazdaság intézményi megreformálását tervezte. Az 1774. szeptember 13-i rendelet ismét életbe léptette az 1763. május 25-i határozatot a gabona szabad kereskedelméről. A gabonát bárki adhatja, veheti, viszonteladhatja piacon és piacon kívül egyaránt.⁸⁷ A visszaállításhoz

83 Afanassiev, G.: i. m. 221–225.

84 Weulersse, G.: i. m. 182.

85 Afanassiev, G.: i. m. 236., 254.

86 Kaplan S. L.: *Le pain* i. m. 188–190.

87 Kóvér Lajos: Turgot politikai pályája. *Aetas* 9. (1994) 4. sz. 115.

1776 januárjában kiegészítő reformokat tervezett: a még meglévő út- és kikötői vámok, a malmok feletti banalitásjog, a kikötői, piaci, vásárcsarnoki hivatalok jó részének megszüntetését, valamint a céhes előjogok eltörlését. Rendelete a királyi gabona intézményét szüneteltette, de alkalmazásának jogát ínség idejére meghagyta. 1775. október 12-én az export szabadságát állította vissza.⁸⁸

A gabona szabad kereskedelméből Turgot sem zárta ki teljesen az állami intézmények intervencióját. Egyrészt rendeletei nem vonatkoztak Párizsra, vagyis a főváros ismét kivétel maradt. A párizsi parlament sosem volt hajlandó feladni az ellátás szabályozását. Gabonakereskedésére azonban hatással volt a zónáiban érvényesülő szabad kereskedelem. Lecsökkent a városi gabonarendészet szerepe, mivel a vidéki kereskedők üzleti tevékenységét már nem ellenőrizhette.⁸⁹ Másrészt 1774-ben az átlagoshoz képest kisebb volt a gabonatermés, amely 1775 tavaszára jelentős áremelkedéshez vezetett. Mérséklése érdekében – az import növeléséhez – Turgot közvetett beavatkozást volt kénytelen alkalmazni: rendelete alapján minden, gabonát importáló kereskedőt meghatározott jutalék illet az államkasszából. Ha az importgabonát nem tudja értékesíteni, szabadon, vámmentesen exportálhatja is.⁹⁰

Turgot 1776 májusában kegyvesztett lett. Utóda a nem kevésbé neves gazdaságpolitikus, J. Necker lett, aki neomerkantilista nézeteivel a körültekintő állami szabályozás híve volt. A gazdaságpolitika, hogy mérsékelje a gabonaárakat a közjó érdekében, nem mondhat le a kereskedelem feltételeinek javításáról. Emelkedő árak idején az export tiltása és a belső kereskedelem szabályozása elkerülhetetlen (például a spekuláció elkerülése érdekében gabonát csak nyilvános piacon lehessen eladni).⁹¹ A szabályozás kora Ch. A. Calonne pénzügyi főellenőri kinevezéséig tartott. A fiziokrata tanok híve az 1786. november 17-i és az 1787. június 17-i rendelettel visszaállította a szabad kereskedelmet. Amikor 1788 augusztusában ismét Necker lett a pénzügyi főellenőr, a szabályozás újabb szakasza következett. Ennek az alkotmányozó nemzetgyűlés 1789. augusztus 29-i dekrétuma vetett véget, bevezetve a szabad kereskedelmet.⁹² A hegy párti Konvent 1793 nyarától ugyan áttért az irányított gazdaságra, de a thermidori Konvent 1794 őszén ismét visszaállította a gazdasági szabadságot.⁹³

A forradalom új politikai berendezkedést teremtett, felszámolva a régi rendszer intézményeit, így a főváros kereskedelmi privilégiumait és piacrendszét is. 1789 után Párizs sem volt kivétel az országos törvények alól. Az átalakulás (helyi vámok, illetékek, fogyasztási adók stb. eltűnése) hatása a mindennapi ellátásra kétségtelenül kedvező volt. Az Halle, a korábbi legnagyobb párizsi piac (vá-

88 Afanassiev, G.: i. m. 273.

89 Kaplan S. L.: *Le pain* i. m. 211.; *Levasseur, É.*: i. m. 505.

90 Szász Géza: Egy reformer a 18. századi Franciaországból. Részletek Turgot és a champagne-i intendáns levelezéséből. *Aetas* 9. (1994) 4. sz. 139–140.

91 Necker, J.: i. m. 17.

92 Afanassiev, G.: i. m. 533.

93 *Albert Soboul: A francia forradalom története (1789–1799)*. Kossuth, Bp., 1974. (második, változatlan kiadás) 371–375., 420.

sáracsarnok) a 19. század elejére elveszítette vezető helyét a gabonakereskedelemben. A termény- és lisztellátásban a vállalkozó hajlamú pékek szerepe nőtt meg.⁹⁴

Rossz termésű évek azonban a forradalom után is előfordultak (1801–1802, 1812, 1816–1817 stb.), amikor az árak éppúgy megemelkedtek, s ugyanúgy társadalmi feszültséget váltottak ki, mint 1789 előtt. A párizsi árak mérséklésére most sem volt jobb megoldás, mint a közvetett állami intervenció: a kormányzat gabonát vásároltatott és készleteztetett az inséges évekre. A készletezés csak 1860-ban szűnt meg, a vasút megjelenésével. A nagy lélekszámú főváros – a gazdaság és a szállítás fejletlensége miatt – a szabad kereskedelem idején sem nélkülözhetette az állami beavatkozást.⁹⁵

94 *Louis Bergeron*: Approvisionnement et consommation à Paris sous le Premier Empire. *Mémoires de la Fédération des sociétés historiques et archéologiques de Paris et de l'Île-de-France* 14. (1963) 205–207.

95 *Miller, J. A.*: i. m. 64–66.

Idegenek a hazájukban

Texas függetlensége és a tejanók
a 19. század első felében

Amikor Bonaparte Napóleon 1803-ban eladta az Amerikai Egyesült Államoknak a Mississipp-i nyugati vízgyűjtő medencéjét, jelentős átalakulást indított el nem csupán a kontinens geopolitikai viszonyaiban, hanem a határvidéken élők helyzetében is, akik az elkövetkező évtizedekben többször kerültek nehéz választás elé, amikor el kellett dönteniük, fenntartják-e kötődésüket az addigi kormányzathoz vagy terület-hez, vagy feladják azt. Az is sokszor előfordult, hogy éppen a kormányzat vagy az itt élő lakosok egy csoportja kérdőjelezte meg lojalitásukat. Ez különösen igaz volt a Texas területén élő mexikóiakkal, a *tejanókkal* kapcsolatban.

Tanulmányunk célja, hogy bemutassa, miként viszonyultak a *tejanók* a spanyolok elleni mexikói függetlenségi háborúhoz (1810–1821), milyen szerepet játszottak a *határvidék* településeinek életében, s közülük jó néhányan hogyan jutottak el addig, hogy a Mexikótól való elszakadásért együtt harcoljanak a vidékre egyre nagyobb számban betelepülő angloamerikaiakkal. A dolgozat középpontjában – felhasználva 1858-ben kiadott visszaemlékezéseit – a korszak meghatározó *tejano* személyisége, *Juan Nepomuceno Seguín* életének bemutatása áll.

Történetírói felfogások, megközelítések

Az Amerikai Egyesült Államok történetéről szóló összefoglaló munkákból nagyon sokáig kimaradt a spanyol határvidék vagy legfeljebb az amerikai jelenlét röviden tárgyalt előzményeként jelent meg. Hasonló volt a helyzet a korai Texas történetéről szóló művek esetében a területen élő mexikóiakkal, a *tejanókkal* kapcsolatban is. A spanyol korszakról született írások eleinte szinte kivétel nélkül negatív képet festettek, a *fekete legenda*¹ szellemében keletkeztek, s a faji előítélet is erő-

¹ A nem spanyol, főleg protestáns történészek szélsőségesen negatív jellemzése Spanyolországról, a spanyolokról. A fogalom a 16–17. században alakult ki, majd Spanyolország militáns katolicizmusa és sikeres amerikai terjeszkedése nyomán a spanyol gyarmatosításról szóló angolszász történetek is átvették. A 18. század végétől az Egyesült Államok spanyolelles propaganda-jának része lett. Az angloamerikaiak és a spanyolok közötti gazdasági, politikai és vallási különbségek vizsgálatakor a spanyolokat fanatikus, babo-

sen áthatotta őket. Fordulatot az 1920-as évek hoztak, amikor Herbert Eugene Bolton és tanítványai teljesen új szemszögből kezdték el vizsgálni a spanyol múltat.² Annak értékeit hangsúlyozták új tudományterületek, a régészet, antropológia, társadalomtörténet, szociológia kutatási módszereinek felhasználásával. Elsősorban a különböző intézmények vizsgálatára, az egyház és az állam szervezőtevékenységére: a missziók, erődítmények, illetve a civil települések létrehozására helyezték a hangsúlyt. A spanyol gyarmatosítás kudarcát ezen a vidéken gyakran szembeállították az angloamerikai terjeszkedés sikereivel. Az általuk feldolgozott hatalmas mennyiségű anyag alapján készített elemzések azonban legtöbbször inkább különálló esettanulmányok. A szerzők nem törekedtek arra, hogy a köztük lévő kapcsolatot feltárják, illetve akár a spanyol gyarmatbirodalom, akár az Egyesült Államok korai történetének összefüggésében elhelyezzék. Fontos azonban azt is megjegyezni, hogy a régió egyediségének hangsúlyozásával a korszakot leíró jelzők is fokozatosan ellenkező előjelűre változtak, s megteremtődött a spanyolokat és a spanyol gyarmati periódust apologetikus tónusban bemutató *rózsaszín legenda*.³

Bolton témaválasztását és kutatási módszerét követte John Francis Bannon is. Elődjétől eltérően azonban ő már a feltárt dokumentumok és a levéltári kutatás eredményeinek szintézisére törekedett.⁴ A Bolton-iskola szemléletét és módszereit sok, elsősorban az USA keleti partján élő történész kritikával illette, s már az 1950-es években történtek kísérletek a spanyol múlt új interpretációjára, a *fekete és rózsaszín legendán* túllépő, árnyaltabb kép megrajzolására. A spanyol határvidék történetének az Egyesült Államokéhoz való kapcsolására azonban inkább csak az 1980-as évektől került sor, a *New Western History* történészei révén.⁵ Az új módszertani megközelítés egy sokkal szélesebb gazdasági, társadalmi és politikai keret-

nás, kegyetlen, gyáva, korrupt és autoriter jelzőkkel illették. A független Mexikó megalakulása, illetve Texas 1836. évi elszakadása után az USA délnyugati határvidékén a hispanofóbiát még jobban felerősítették az amerikaiak terjeszkedési ambíciói és faji előítéletei. A fogalomról részletesebben ld. *Anderle Ádám*: A „fekete legenda” Magyarországon a 19. és a 20. században. *Világtörténet* 7. (1985) 3. sz. 4–11. Erről ld. még *Joseph Pérez*: La leyenda negra. Gadir, Madrid, 2009; *David J. Weber*: The Spanish Frontier in North America. Yale University Press, New Haven–London, 1992. 336–341.

2 *Herbert Eugene Bolton*: The Spanish Borderlands. A Chronicle of Old Florida and the Southwest. New Haven, Yale University Press, New Haven, 1921. (The Chronicles of America).

3 A 19. század utolsó harmadától az európai és az amerikai történetírásban megjelent a spanyol múlt romantikus szemlélete, amely a „rózsaszín legenda” elnevezést kapta. A hispán kultúra és hagyományok pozitív jegyeinek gyakran szentimentális jellemzése egészen az 1960-as évekig nagy hatással volt a spanyol határvidékkel foglalkozó amerikai történeti munkákra. A fogalomról részletesebben ld. *Weber, D.*: The Spanish Frontier i. m. 353–355., 358–359. A „rózsaszín legenda” magyarországi jelentkezéséről ld. *Ádám Anderle*: La leyenda negra en Hungría en los siglos 19 y 20. *Trienio* 9. (1985) 6. sz. 134–160.

4 *John Francis Bannon*: The Spanish Borderlands Frontier, 1513–1821. Holt, Rinehart and Winston, New York, 1970.

5 Ld. például *Patricia Nelson Limerick*: The Legacy of Conquest. The Unbroken Past of the American West. W. W. Norton, New York, 1987; *Under an Open Sky. Rethinking America's Western Past*. Eds. William Cronon–Geoge Miles–Jay Gitlin. W. W. Norton, New York, 1992; *Trails. Toward a New Western History*. Eds. Patricia Nelson Limerick–Clyde Milner II.–Charles E. Rankin. University Press of Kansas, Lawrence, 1991; *Richard White*: „It's Your Misfortune and None of My Own”. A New History of the American West. University of Oklahoma Press, Norman, 1991.

ben történt, s fókuszra az intézmények helyett az egyes emberekre, illetve az általuk létrehozott közösségekre, s a bennük és köztük lévő kapcsolatrendszerre került át. A Bolton-iskola kutatási módszerei kiegészültek a demográfiai jellemzők, a bevándorlás, a környezeti hatások, a gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok, a közösségek társadalmi helyzete, illetve a faji összetétel szerinti elemzésével. A hangsúly a kultúrák találkozására, kölcsönös egymásra hatására és a különböző korszakok közötti folyamatosság kimutatására helyeződött, miközben a korábbi munkákban 1821, Mexikó függetlenné válása gyakran a vizsgálódás záró dátuma volt.

Az új szemlélet szakítást jelentett Frederick Jackson Turner 19. század végén megfogalmazott, de hosszú évtizedeken át ható elméletével is. Turner a *frontiert* egyszerű határvidékként értelmezte a vadon és a civilizáció között, s hatását alapvető formáló erőnek tekintette a sajátos amerikai intézmények és nemzeti karakter kialakításában.⁶ Az egyoldalú, statikus kép az új módszerek alkalmazása nyomán megelevenedett, s a *frontier* tágabb értelmezést kapott. Határzónára és a benne végbemenő folyamatokra egyaránt utalt. Az egymással kapcsolatba kerülő népességcsoportokat már nem kétpólusúként ábrázolta, hanem érzékeltette azt, hogy itt többféle kultúra találkozási zaja zajlott le. A gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális kölcsönhatás került a vizsgálódás középpontjába, valamint e kapcsolatok térbeli és időbeli változása, folyamatossága.

Az USA történetében Texas elhelyezése, illetve a spanyol–mexikói–amerikai korszak összekapcsolására is döntően az 1970–1980-as évektől találunk példákat. Ezt megelőzően a függetlenné váló Mexikó északnyugati határvidékén elhelyezkedő tartomány történetét szinte kizárólag az angloamerikai bevándorlók szemszögéből vizsgálták a kutatók. Ebből következett, hogy a texasi függetlenségi háború történetének főszereplői is az angloamerikaiak voltak, kiváltó okaként pedig legtöbbször az etnikai konfliktust, a mexikóiak és az angloamerikai bevándorlók közötti kulturális és faji különbségeket nevezték meg az amerikai szerzők.⁷

Ahogy Eugene C. Barker 1911-ben fogalmazott: „1835 nyarának végén a texasiak úgy látták, annak a veszélynek vannak kitéve, hogy egy olyan nép idegen alattvalói lesznek, melynél erkölcsileg, szellemileg és politikailag felsőbbrendűnek tartották magukat. (...) Ha nem alakult volna ki a faji bizalmatlanság légköre... lehet, hogy nem következett volna be a válság. Mexikó nem gondolta volna szükségesnek, hogy oly erősen ragaszkodjon a megkérdőjelezhetetlen alávetéshez, illetve a telepések nem hitték volna oly szilárdan, hogy az engedelmesség veszélyeztetné szabadságukat.”⁸

6 Frederick Jackson Turner: The Significance of the Frontier in American History. In: The Turner Thesis Concerning the Role of the Frontier in American History. Ed. George Rogers Taylor. 3rd ed. Heath, Lexington, 1972. 3.

7 Eugene C. Barker: Mexico and Texas, 1821–1835. Russell & Russell, New York, 1965; William C. Binkley: The Texas Revolution. Louisiana State University Press, Baton Rouge, 1952; Samuel Harman Lowrie: Culture Conflict in Texas, 1821–1835. Columbia University Press, New York, 1932; The View from Chapultepec. Mexican Writers on the Mexican–American War. Ed., trans. Cecil Robinson. University of Arizona Press, Tucson–London, 1989.

8 Barker, E.: i. m. 148., 162.

Hasonló megállapítások találhatók William C. Binkley 1952-ben készült elemzésében is.⁹ Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy Barker vagy Binkley a hangsúlyt az etnikai konfliktusra helyezte. Ehelyett inkább a félreértések és bizalmatlanság általános légköre volt az, amit leírtak az amerikaiak és a mexikóiak kapcsolatát vizsgálva. Szerintük ez volt az, ami végül lehetetlenné tette a kompromisszumot, amikor 1835 válsága elérkezett.

A kölcsönös félreértésen alapuló „kulturális konfliktus” tézisének az 1930-as években a szociológus Samuel H. Lowrie alakította ki,¹⁰ akinek nézetét Cecil Robinson is megerősítette 1968-ban.¹¹ Habár megjegyezték, hogy békés volt a viszony az amerikaiak és a mexikóiak között a korai Texasban, mégis mindketten úgy vélték, hogy ettől függetlenül léteztek mélyen gyökerező kulturális különbségek. Ezek a különbségek alapvető ellentéteket okoztak a két csoport tagjainak viselkedésében. A kulturális különbség szerintük leginkább a politikai szférájában került előtérbe, hiszen eltérő volt a véleményük a vallásszabadság, a rabszolgaság és faji megkülönböztetés, illetve az igazságszolgáltatási intézmények, politikai jogok és kormányzati forma kérdéséről.¹²

Az 1980-as években, a *New Western History* történészei révén árnyaltabb kép megrajzolása kezdődött el, de még mindig jelentek meg olyan munkák is, melyek a faji különbségek és a faji előítélet szerepét jelölték meg a texasi függetlenségi háború fő mozgatórugójaként. Paul D. Lack, Jeff Long és Arnoldo De León a hangsúlyt egyértelműen az angloamerikai faji előítéletekre helyezte.¹³ De León következtetése az volt, hogy „la texasi függetlenségi háború a faji alkalmazkodásról szólt. Az angol texasiak számára a »fehér felsőbbbség és civilizáció« helyett bármi más elfogadása azt jelentette volna, hogy behódolnak a mexikói uralomnak, és beismerik, hogy az amerikaiak hajlandók a mexikóiakhoz hasonlókká válni. Az az eshetőség, hogy egy ilyen vad, civilizálatlan és féktelen népség uralja őket, szinte elkerülhetetlenné tette a faji hegemoniáért folytatott versenyt.”¹⁴

Véleményüket több történész is megkérdőjelezi. Andreas V. Reichstein egyértelműen elutasítja azt a nézetet, hogy az etnikai ellentétek jelentős szerepet játszottak a felkelés előidézésében.¹⁵ Alwyn Barr kimutatja, hogy az angol–mexikói együttműködés sokkal szorosabb volt főleg a függetlenségi háború kezdeti szakaszában, mint azt például Long gondolta,¹⁶ s ugyanezt állapítja meg Jesús Frank

⁹ Binkley, W.: i. m. 69., 129–130.

¹⁰ Lowrie, S.: i. m.

¹¹ The View from Chapultepec i. m.

¹² Ld. például Lowrie, S.: i. m. 120., 140., 177.

¹³ Paul D. Lack: The Texas Revolutionary Experience. A Political and Social History, 1835–1836. Texas A&M University Press, College Station, 1992. (Texas A&M Southwestern Studies); Jeff Long: Duel of Eagles. The Mexican and U. S. Fight for the Alamo. Morrow, New York, 1990. Arnoldo De León: They Called Them Greasers. Anglo Attitudes toward Mexicans in Texas, 1821–1900. University of Texas Press, Austin, 1983.

¹⁴ De León, A.: i. m. 13.

¹⁵ Andreas V. Reichstein: Rise of the Lone Star. The Making of Texas. Texas A&M University Press, College Station, 1989.

¹⁶ Alwyn Barr: Texans in Revolt. The Battle for San Antonio, 1835. University of Texas Press, Austin, 1990.

de la Teja is,¹⁷ megkérdőjelezve Lack állítását, miszerint a texasi függetlenségi harc 1836-ra faji háborúvá vált volna.

A faji és kulturális konfliktusról vallott elméletekhez képest új szempontokat figyelembe véve fogalmazta meg véleményét David J. Weber és James E. Crisp, s nézeteikkel magam is egyetértek. Weber a „*The Mexican Frontier*” című munkájában szélesebb kontextusba helyezte a texasi eseményeket, s így nem találta kielégítőnek a korábbi magyarázatokat. Elfogadta Barker nézetét, miszerint a faji bizalmatlanság akadályozta a kommunikációt és megkeményítette az álláspontokat a texasiak és a mexikói kormány között. Egyetértett Lowrie véleményével a politikai kultúrák konfliktusával kapcsolatban is. Mégis arra a megállapításra jutott, hogy „ugyanezen politikai kérdések kapcsán mexikóiak harcoltak mexikóiak ellen a határvidék olyan részein is, ahol az angloamerikaiak csekély szerepet játszottak”.¹⁸

A Spanyolországtól való függetlenség elnyerése után a fiatal Mexikói Köztársaság számos belső problémával küzdött. Alkotmánya föderális és demokratikus kereteket határozott meg, de a gyarmati örökség és hagyományok miatt ezt nem volt könnyű a gyakorlatban megvalósítani. Az állam, a hadsereg és az egyház vezetői közötti hatalmi harcok, a föderalizmus és centralizmus hívei közötti összetűzések, a tapasztalatlan s nemegyszer korrupt tisztségviselők hibái, illetve visszaélései megakadályozták a politikai stabilitás kialakulását. Ráadásul sorozatosak voltak a gazdasági válságok is. Ezért szinte lehetetlenné vált, hogy az egyébként gyéren lakott határvidéki tartományokra kellő figyelmet tudjon fordítani a mexikói kormány. Nem tudott sem erős gazdasági kötelekeket, sem megfelelő intézményi kereteket kiépíteni, ezek hiányában viszont nem lehetett a távoli területeket integrálni.

Weber összehasonlító elemzése az északi mexikói tartományokról megerősíti azt a nézetet, hogy a texasi forradalom elsősorban nem a faj, a nyelv vagy a vallás kérdései körül forgott. A küzdelmet szerinte az állami és helyi kormányzat jogköre körüli viták, a magas vámok, a csempészet elfojtása, a törvények nem hatékony, s gyakran önkényes végrehajtása, s a hadsereg gyengesége és megvesztegethetősége indították el.

Ezek a panaszok ellenszegülést és elidegenedést váltottak ki a nemzeti kormányral szemben a mexikóiak között Kaliforniában, Új-Mexikóban, Zacatecasban és a Yucatán-félszigeten is. Szeparatista mozgalmak – csakúgy, mint Texasban – ezekben a térségekben is létrejöttek. Itt szívesen fogadták az anglo-amerikai bevándorlókat, és a centralista hatalommal szembeni ellenállás fegyveres felkelések kitöréséhez is vezetett a konzervatív mexikói ellenforradalommal szemben az 1830-as évek közepén. Weber így a texasi forradalom „mexikóiságát” is

17 A Revolution Remembered: The Memoirs and Selected Correspondence of Juan N. Seguín. Ed. Jesús Frank de la Teja. State House Press, Austin, 1991.

18 David J. Weber.: The Mexican Frontier, 1821–1846. The American Southwest Under Mexico. University of New Mexico Press, Albuquerque, 1982. (Histories of the American Frontier). xxii., 254–255. és 12. fejezet.

érzékeltette, s megvilágította a határvidék jellegzetességeit, melyek áthidalták vagy éppen minimalizálták az etnikai megosztottságot.¹⁹

Texas esete különleges volt, hiszen itt a centrum és a periféria, az ország magja és a határvidéki tartomány közötti viták esetén különleges súllyal esett latba az a tény, hogy lakóinak többsége ekkorra már más etnikumhoz tartozott. Ennek következtében az elszakadás és egy másik államhoz – nevezetesen az Amerikai Egyesült Államokhoz – való esetleges csatlakozás alternatívája mindvégig jelen volt.

Osztom azonban James E. Crisp véleményét, aki szerint a texasi függetlenségi háború előtt „a tartomány nagy részében a béke és az etnikumok közötti együttműködés, és nem a konfliktus volt a jellemző”.²⁰ Ez azzal is magyarázható, hogy az angloamerikaiak főleg Kelet-Texasban éltek, és ritkán volt közvetlen kapcsolatuk tejanókkal vagy mexikóiakkal.

Még akkor is, amikor az első fegyveres összecsapások megtörténtek 1835-ben, a szemben álló felek nem etnikai hovatartozás alapján csoportosultak. Mind a megegyezésre törekvő Békepárt, mind a szakításig is elmenni hajlandó Háborús Párt programja számolt a Texasban élő mexikóiakkal, s készek voltak bizonyos fokú együttműködésre. Amikor pedig eldőlt, hogy harcba szállnak a centralista mexikói kormánnyal, a küzdelemben számtalan mexikói katona és civil is részt vállalt a texasiak oldalán. Köztük volt az egyik legbefolyásosabb tejano, Juan Nepomuceno Seguín is.

Közvetlenül a függetlenségi háború után sem beszélhetünk még kibékíthetetlen etnikai ellentétekről Texasban. Sőt a tejanók részt vállaltak az új állam reguláris hadseregében, a *Ranger* csapatokban és a politikai és igazságügyi intézményekben.²¹ Folyamatos volt a mexikóiak bevándorlása Dél-Texasba, s az amerikaiak még 1839-ben is üdvözltek a növekvő hispán népességet mint a fiatal állam gyarapodásának zálogát.²²

Az amerikai–mexikói kooperáció csúcsa talán Mirabeau de Lamarnak, a Texasi Köztársaság második elnökének 1841-es San Antoniódra tett látogatása volt. Ennek során támogatást próbált szerezni a Santa Fe expedícióhoz, mely Texas határainak kiterjesztését célozta Új-Mexikó felé.²³

19 Uo. 12. fejezet.

20 James E. Crisp: *Race, Revolution and the Texas Republic. Toward a Reinterpretation*. In: *The Texas Military Experience. From the Revolution Through World War II*. Ed. Joseph G. Dawson III. Texas A&M University Press, College Station, 1995. (Williams-Ford Texas A&M University Military History Series) 37.

21 Juan N. Seguín például San Antonio polgármestere lett. David Nevin: *The Texans*. Time-Life Books, New York, 1975. (The Old West, 13.) 91.

22 *Telegraph and Texas Register* 1839. márc. 13., ápr. 10. p. n.

23 Mirabeau de Lamar nem csupán Texas függetlenségének megtartását tűzte célul 1838. évi megválasztásakor, hanem a terjeszkedést is. Bár a texasi kongresszus nem adott felhatalmazást rá, 1841 júniusában Lamar expedíciót szervezett a Rio Grande felső folyásának keleti oldalán lévő – közigazgatásilag a mexikói Új-Mexikó tartományhoz tartozó – legfontosabb kereskedelmi központ, Santa Fe elfoglalására. A 270 fős, katonákból, kereskedőkből és kalandorokból álló csapat feladata az volt, hogy birtokba vegye Santa Fét, s felállítson ott egy texasi fennhatóság alatt lévő kormányt – azzal a kikötéssel, hogy mindezt csak akkor tegye, ha a híresztelések beigazolódtak arról, hogy az ottani lakosság többsége valóban Texashoz kíván tartozni. Samuel A. Roberts William G. Cooke-nak, J. Antonio Navarrónak, Richard F.

Az ünnepi fogadás részeként Lamar és Juan Seguín felesége „nyitotta meg a bált egy keringővel”.²⁴ Egy évvel később azonban az együttműködés összeomlott. A mexikóiak fogságba ejtették az expedíció tagjait.²⁵ Ezt követően megtorlásul két alkalommal elfoglalták San Antoniót, s kiűjeltak a határ menti csatározások. Seguín mindkét oldal árulással vádolta, s száműzetésbe kényszerült. Hamarosan ez lett a sorsa sok más tejanónak is. Az angloamerikai telepesek gyakran egyenlőséget tettek a mexikóiak és a tejanók közé pusztán fizikai tulajdonságaik, nyelvük, vagy épp vallásuk azonossága alapján.²⁶ Sokan arra használták a háborús hisztériát, hogy megszerezzék a tejanók földbirtokait, vagyonát, s minden mexikóit ellenségnek tekintettek.²⁷ Fokozatosan elűldözték otthonaikból a tejanókat Nacogdoches, Goliad, Victoria és San Antoni környékén. Az addigi gazdasági és politikai elit tagjai kiszorultak pozícióikból. Most már nem ők voltak a döntéshozók, a bírók, a katonai vezetők. A független Texasban a tejanók „idegenek lettek hazájukban”.²⁸

Mindeközben Texas a pénzügyi csőd szélén állt, katonailag gyenge volt. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy az angloamerikaiak körében újra az a kép erősödjön meg, mely szerint Texas „a fehér civilizáció végső, barbárok által ostromlott bástyája”.²⁹ Talán ezzel is magyarázható, hogy oly sokáig ez a nézet uralta a korabeli, majd a 19. századi, sőt még a 20. századi történetírást is a texasi függetlenségi háborúval kapcsolatban. A legújabb kutatások alapján azonban úgy tűnik, az etnikai konfliktus sokkal kevésbé előzménye és oka, mint inkább következménye volt a texasi függetlenségi háborúnak. Weber még az általánosan elterjedt terminológiát is megkérdőjelezi, s az amerikai történetírásban használatos *texasi forradalom* (*Texas revolution*) kifejezés helyett pusztán határvidéki *felkelésnek* (*revolt*) nevezi az eseményeket. Talán igazat is adhatunk neki, ha meggondoljuk, hogy a texasi függetlenség kivívását követő évtizedben alapvető, mondhatni forradalmi változások inkább a *tejanók* életében történtek.³⁰

Brenhamnek és William G. Drydennek. Austin, 1841. június 15. Annual Report of the American Historical Association. Diplomatic Correspondence of the Republic of Texas. Ed. George P. Garrison. Government Printing Office, Washington, 1911. Vol. II. 737–743.

24 Idézi: Crisp, J.: *Race, Revolution* i. m. 44.

25 A több mint kétezer kilométeres út során számos szerencsétlenség érte az expedíció tagjait. Nem csupán a hatalmas távolsággal, a hőséggel és az éhínséggel kellett megküzdeniük, hanem az ellenséges indiánokkal és a mexikóikkal is. A kimerült túlélők Új-Mexikó kormányzójának fogságába estek, majd egy újabb két és fél ezer kilométeres erőltetett menet után Mexikóváros börtönébe kerültek. Nevin, D.: i. m. 215.

26 David J. Weber: *Myth and the History of the Hispanic Southwest*. University of New Mexico Press, Albuquerque, 1988. 95.

27 Az angloamerikaiak és mexikóiak közötti viszony változásának részletes elemzéséről ld. James E. Crisp: *Anglo-Texan Attitudes toward the Mexican, 1821–1845*. PhD disszertáció, Yale University, 1976.

28 A kifejezés eredetileg Juan N. Seguínról származik, aki visszaemlékezéseiben „a *foreigner in my native land*” fordulatall írta le helyzetét. Ezt életrajzának kutatója, Jesús Frank de la Teja úgy fogalmazta meg, hogy a tejanók „kivülállók lettek szülőhelyükön”: „*tejanos became outsiders in the land of their birth*”. *Myths, Misdeeds and Misunderstandings. The Roots of Conflict in U. S.–Mexican Relations*. Ed. Jamie E. Rodríguez–Kathryn Vincent. Scholarly Resources Inc., Wilmington, 1997. 95.

29 Crisp, J.: *Race, Revolution* i. m. 45.

30 Weber, D.: *The Mexican Frontier* i. m. 245–246.

Bevándorlás Texasba

Az 1700-as évek végétől kezdve Texas az új-spanyolországi (Mexikó) Keleti Belső Tartományok elnevezésű közigazgatási egység része volt, amibe beletartozott Coahuila, Nuevo León és Nuevo Santander (későbbi elnevezése Tamaulipas) is. Habár mindegyik provinciának volt saját kormányzója, valójában a Monterreyben lévő főkormányzó alá tartoztak, aki közvetlenül a királynak volt felelős. Texas feladata mindig is az volt, hogy ütközőzónaként szolgáljon a szomszédos hatalmakkal szemben. A határvidék legfontosabb intézményei az őslakos indiánok keresztény hitre térítését és integrálását célul tűző *missziók* és a határvidék védelmét ellátó *erődök* voltak. Egy évszázad alatt ezek környezetében egy kis civil népesség is létrejött.

Három mag alakult ki: San Antonio, La Bahía (ma Goliad) és Nacogdoches. Utóbbi azonban a mexikói függetlenségi háború alatt szinte teljesen elnéptelenedett, 1821-ben kevesebb mint száz lakosa volt. Az északi tartományok közül Texast érintették legsúlyosabban a harcok. 1813-ban San Antonio közelében a Medina folyó mentén vívott nagy csatában a spanyolpártiak ezer lázadó katonát és amerikai szövetségesét ölték meg. Ezt követően a Texason végigsöprő megtorló hadjáratuk során további több száz tejano civilt mészároltak le, akiket azzal vádoltak, hogy a lázadókkal szimpatizáltak. A tartomány sosem tudta teljesen kiheverni a vérontást.

Ráadásul a közel egy évtizedig tartó küzdelem alatt Texas nem csupán belső konfliktusoktól, hanem különböző kalandorok földszerző akcióitól és indián rajtaütésektől is szenvedett. Így a mexikói függetlenségi háború végére (1821) mind emberi erőforrásait, mind gazdasági erejét tekintve romokban hevert. Az 1800-ban még négyezer fős népessége 1821-re két és fél ezerre fogyatkozott. Ebben az évben érkezett Texasba Stephen F. Austin. Célja az volt, hogy a spanyol kormány által apja számára adott engedélyt, mely háromszáz angloamerikai család betelepítésére vonatkozott, a mexikói kormánnyal is megerősítse. Talán érthető, hogy a helyi hatóságok ebbe örömmel beleegyeztek.³¹

A központnak számító három város tanácsa rendszeresen kért segítséget a központi kormányzattól a bevándorlás támogatása és a tartomány jobb védhetősége érdekében. Ez még inkább jellemző volt az 1812-es spanyol alkotmány 1820-ban történt helyreállítása után. San Antonio 1820 júliusában, Goliad pedig 1820 novemberében folyamodott segítségért.³²

A spanyol uralom felszámolását, majd Agustín de Iturbide mexikói császár 1823-as lemondását követően a texasiak az ideiglenes kormányzást is megszervezték, s képviselőik részt vettek az alkotmányozó kongresszus munkájában is. Azzal tisztában voltak, hogy a tartomány alacsony népessége miatt nem alkothatnak önálló közigazgatási egységet, ezért beleegyeztek abba, hogy egy nagyobb

31 Gregg Cantrell: Stephen F. Austin, Empresario of Texas. Yale University Press, New Haven–London, 1999. 107.

32 Myths, Misdeeds and Misunderstandings i. m. 81.

szövetségi állam, *Coahuila y Tejas* része legyenek. Minthogy a tartományi képviselők átalakultak állami törvényhozássá, *Coahuila y Tejas* új állama felosztotta a két külön tartományi képviselőt és közös állami törvényhozást hozott létre. Az állam fővárosa és a törvényhozás székhelye Saltillo lett. A texasiak azonban, mivel már volt tapasztalatuk az önkormányzat terén, nehezen nyugodtak bele, hogy tartományi képviselőtüket feladják, és a helyi döntéshozatalt átadják a távoli Saltillo törvényhozásának.³³

Texas számára a támogatást azok a képviselők próbálták megszerezni Mexikóvárosban, akik a nemzeti törvényhozásba kerültek. Az első alkotmányozó kongresszuson, 1822–1823-ban Refugio de la Garza képviselte Texit. Erőfeszítései azonban hiábavalónak bizonyultak, Texas továbbra is elszigetelt és gyéren lakott terület maradt. 1823 júliusában már arról panaszkodott, hogy anyagi forrásai saját fenntartásához sem elegendőek.³⁴

A második alkotmányozó kongresszuson – amely végül az 1824-es szövetségi alkotmányt elkészítette – Texas képviselője Erasmo Seguín lett, aki áttekintvén a helyzetet, a megoldást s a gyors gazdasági növekedés kulcsát az angloamerikai bevándorlás serkentésében látta. Leginkább az USA déli államainak gyapottermesztő ültetvényeseit látták volna szívesen. Ezért próbált Seguín mentességet szerezni számukra az új alkotmány rabszolgáságot tiltó törvénye alól és a bevándorlás feltételeként szabott, katolikus vallásról szóló kritérium esetében is. Az alkotmányozó kongresszus méltányolta a felvetéseket, és kellően homályos megfogalmazást alkalmazott mindkét esetben az új bevándorlók befogadásához szükséges maximális rugalmasság érdekében. Például a kongresszus végül csak a rabszolga-kereskedelmet tiltotta meg, s nem tisztázta, hogy a tiltás vonatkozott-e azokra a rabszolgatartókra, akik saját haszn(álat)ukra hoztak be rabszolgákat. A római katolikus vallás helyett pedig a keresztény katolikus kitétel szerepelt a bevándorlás feltételeként.³⁵

Sok vita volt az angloamerikai bevándorlással kapcsolatban a tejanók között. Voltak, akik ellenezték, s voltak, akik egyértelműen támogatták. José Francisco Ruíz, San Antonio egyik befolyásos katonatisztje és politikusa a következőképpen fogalmazott: „Úgy gondolom, csak előny származhat abból, ha tisztességes, szorgalmas embereket befogadunk, jöjjenek ők bárhonnan, [...] akár a pokolból is.”³⁶

Az 1830-as évek elejére már jelentős különbség alakult ki a mexikói eredetű népesség és az angloamerikai bevándorlók által lakott részek között mind népességben, mind gazdasági fejlettségben. A korai időszakban nehéz pontos adatokat találni a népesség összetételéről és növekedéséről, hiszen az első népszámlálás 1850-ben volt. Ebből többen is megpróbáltak visszafelé következtetni. Szerintük 1821-ben, Mexikó függetlenné válásakor körülbelül 2500 volt a Texas

33 Uo., 81., 83.

34 Uo., 83.

35 Uo., 87.; Weber, D.: The Mexican Frontier i. m. 176.

36 Idézi: Weber, D.: Myth and the History i. m. 105.

területén lakók száma, s a népesség 1830-ra csaknem megnégyszereződött, közel 10 000-re nőtt. 1834-re a lakosok száma elérte a 21 000 főt, s a mexikóiak és az amerikaiak aránya 1:3-hoz volt. A Texasi Köztársaság megalakulása idején pedig a népesség már körülbelül 40 000 fő volt, beleértve a mexikóiakat és a mintegy 5000 rabszolgát, de a mexikóiak és az amerikaiak aránya 1:10-re változott.³⁷

Eközben pedig egyre bonyolultabbá vált a politikai helyzet Texasban, hisz a helyi ügyek – például a rabszolgaság és a bevándorlás kérdése – kezdtek összefonódni az egész Mexikót érintő vitákkal a központi kormányzat befolyásának növelése (centralizmus) vagy csökkentése (federalizmus) kapcsán. 1835 májusában Antonio Lopez de Santa Anna konzervatív fordulatot hajtott végre, s a saját kezében összpontosította a hatalmat. Centralistákból új kongresszust állított fel, feloszlatta az egyes államok törvényhozó testületeit, az államok véderejét minimálisra csökkentette, s a közigazgatási rendszert is teljesen átszervezte; a szövetségi államok helyett kerületeket alakítottak ki.³⁸

A centralista fordulat politikai válságot idézett elő *Coahuila y Texasban* is. Saltillo helyett még 1833-ban Monclova lett az állam fővárosa, de az ottani liberális politikusok nem fogadták el Santa Anna új kormányát 1834 nyarán. Erre válaszként a Saltillóban lévő politikusok Santa Anna mellett foglaltak állást, s létrehoztak egy rivális tagállami kormányt, azt remélve, hogy Santa Anna megjutalmazza majd őket hűségükért, s visszanyerhetik a főváros státust. A két kormány alatt azonban a tartomány anarchiába sülyedt, s Monclovában fegyveres megmozdulások törtek ki.³⁹ Ekkor került választás elé nagyon sok, e területen élő mexikói is. Az események egyik kulcsfigurája Juan Nepomuceno Seguín lett.

Seguín politikai tevékenysége

A Seguín család texasi jelenléte a tartomány korai időszakára vezethető vissza. Juan Seguín ősei fontos szerepet játszottak San Antonio megalapításában. Apai üknagyapja az 1720-as években még katonaként szolgált (*presidio*), de az 1760-as években már tagja volt a városi tanácsnak. A dédnagyapa, Bartolomé volt az első Seguín, aki az 1740-es évek végén San Antonióban telepedett le. Ő is több alkalommal töltött be különböző hivatalt a városban. Juan nagyapja, Santiago Seguín az 1770-es évek végén marhakereskedelemben kezdett, s bár ő maga

37 Weber, D.: *The Mexican Frontier* i. m. 177.; *Rupert Norval Richardson*: *Texas, The Lone Star State*. Prentice-Hall Inc., New York, 1943. 188.; *Theodore Reed Fehrenbach*: *Lone Star. A History of Texas and the Texans*. Macmillan, New York, 1968. 287.; *Seymour V. Connor*: *Texas. A History*. AHM Publishing Corporation, Arlington Heights, 1971. 172.; *Lynn I. Perrigo*: *The American Southwest. Its People and Cultures*. University of New Mexico Press, Albuquerque, 1971. 132.

38 Cantrell, G.: i. m. 300.; *México, un pueblo en la historia*. Coord. Enrique Semo. Universidad Autónoma de Puebla, h. n. [Ciudad de México], 1983. Vol. II. 124–125.; *Juan Salvat-José Luis Rosas*: *Historia de México*. Salvat Editores de México, h. n. [Ciudad de México], 1986. Tomo X. La guerra de Texas. 1772.

39 Weber, D.: *The Mexican Frontier* i. m. 247–248.

földbirtokkal még nem rendelkezett, a sikeres vállalkozás révén családja az egyik legtehetősebb lett San Antonióban. Fia, Erasmo Seguín már földműveléssel és állattenyésztéssel egyaránt foglalkozott. Emellett politikai szerepet is vállalt a spanyol időszakban, majd Mexikó és a független Texas közéletében is.⁴⁰

A család így fokozatosan befolyásra tett szert San Antonio gazdasági, társadalmi és politikai elitjében. Különböző üzleti vállalkozások, városi, állami, majd országos kormánytisztiségek tették őket prominens személyekké a városban. Juan Seguín életét és pályáját ezért egyrészt a politikai aktivitás, másrészt a jelentős politikai fordulatok tükrében érdemes vizsgálni.

1806-ban született, még nem volt egészen négyéves, amikor Hidalgo atya vezetésével elindult a mexikói függetlenségi mozgalom. Apja, Erasmo először nem támogatta a felkelőket, sőt a rojalista hatalom helyreállításában próbált segíteni. Egy félreértés miatt – ajánlólevelet írt egy ismert felkelőnek, aki Texasban kívánt letelepedni – azonban árulónak bélyegezték, és a szomszédos Coahuilába száműzték, vagyonát pedig elkobozták.⁴¹

Az 1820-as évek elejére többé-kevésbé sikerült rendezni a család anyagi helyzetét és helyreállítani a jó hírnevét. Juan számára is ekkor adódott lehetőség arra, hogy San Antonio befolyásos személyévé váljon. Megtanult írni, olvasni, megismerkedett a gazdálkodással, s belekóstolt a politikába is. Amikor apja 1823 és 1825 között távol volt, hogy az alkotmányozó kongresszusban képviselje Texast, a tizenhét éves Juan segített anyjának San Antonio postahivatalának vezetésében és a család ügyeinek intézésében.⁴²

Az 1824-es szövetségi alkotmány kidolgozása idején ő ismertette meg apja álláspontját a város lakóival. A területnek a Mexikói Köztársaságban betöltött státusa körül kialakult politikai válság kapcsán, melynek legfontosabb kérdése az volt, hogy Texas territórium vagy állam legyen, azzal érvelt, hogy az adott pillanatban jobb, ha Coahuilával közösen alkot egy államot. A radikálisokat pedig azzal nyugtatta meg, hogy Erasmo Seguín az alkotmányozóktól garanciát kapott arra, hogy kellő népesség és gazdasági erő elérése után Texas különválhat, és önálló államot alkothat a mexikói federációban.⁴³

Akkor is helyettesítette apját, amikor az első jelentős angloamerikai betelepítést vezető Stephen F. Austint fogadta. Ezt követően a Seguín család egy évig vendégül látta Austin testvérét, James E. B. Austint, akit bátyja azért küldött San Antoniába, hogy a spanyol nyelvet minél hamarabb elsajátítsa és a mexikói kultúrát megismerje.⁴⁴ A Seguín család így kezdettől fogva jó viszonyt ápolt az angloamerikai bevándorlókkal, főleg ha azok is tiszteletet és nyitottságot mutattak a tejanók iránt. Felismerték, hogy az együttműködés mindkét fél számára hasznos lehet.

40 A Seguín család történetéről ld. a bevezetőt: *A Revolution Remembered* i. m. 1–13.

41 Uo., 5.

42 Uo., 16.

43 *Tejano Leadership in Mexican and Revolutionary Texas*. Ed. Jesús Frank de la Teja. Texas A&M University Press, College Station, 2010. 215.

44 Uo., 216.; *Cantrell*, G.: i. m. 110., 133.

Juan Seguín húszévesen megnősült és saját üzleti vállalkozásba kezdett. 1828-ban, amikor huszonnégy évesen politikai megbízást vállalt, már bőven volt tapasztalata a közösség ügyeinek intézésében, s 1842-ig valamilyen közhivatalt mindig viselt.⁴⁵

1829-től kezdve három fontos kérdés uralta Texas politikai életét: a federalizmus vagy centralizmus kérdésében Juan a liberálisok véleményén volt, s az előbbi mellett foglalt állást. Továbbra is vitatott volt Texas státusa a Mexikói Köztársaságon belül: Juan a különállás, a saját állami státus mellett érvelt. Azonban még 1832–1833-ban is osztotta a mérsékelt liberálisok, José Antonio Navarro és a későbbi ideiglenes kormányzó, Juan Martín Veramendi véleményét: türelemre van szükség, s törvényes úton kell Coahuilával és a szövetségi hivatalnokokkal kapcsolatos sérelmeiket a kormánynak jelezni.⁴⁶

Átmenetileg javult is a helyzet. Ebben szerepet játszott az is, hogy 1833-ban a federalista programmal induló Santa Anna elnökké választásával liberális fordulat következett be Mexikóban. A tavasz folyamán Coahuila y Texas törvényhozása számos liberális változásról döntött a helyi kormányzás hatékonysága érdekében. Többek között lehetővé tették az angol nyelv használatát a hivatali ügyintézésben, engedélyezték a betelepítést szervező *empresariók*⁴⁷ – köztük Stephen F. Austin – szerződéseinek meghosszabbítását, megnövelték a helyi bíróságok számát és lehetőséget biztosítottak az esküdtszéki tárgyalásra. Ugyancsak megemelték a texasi képviselők számát az állam törvényhozásában, s magát Texast három körzetre osztották.

Bexar, Brazoria és Nacogdoches híven tükrözte a kulturák földrajzi határait Texason belül. Bexar hispán körzet maradt. A népesség közel kétharmada San Antonióban és környékén koncentrálódott, a többi Goliad, Victoria, San Patricio és Refugio körül. Egy 1834-es hivatalos felmérés egyetlen farmot sem talált San Antonio és Goliad között! A kevés és egyszerű település sajátos jellemzője volt a városközpontú, de állattenyésztésen alapuló gazdálkodás. A társadalom a spanyol időszak jegyeit őrizte: spanyolok, illetve leszármazottaik, valamint meszticek és indiánok, hivatalnokok, katonák és papok, állattenyésztő gazdák és szegény parasztok alkották.

Nacogdoches körzetében egyértelmű volt az angloamerikai dominancia. A népesség körülbelül hatezer főt tett ki. Kifejezetten határvidéki társadalom volt ez, mely nélkülözött bármilyen központi irányítást. Nem a város volt a jellemző – abból mindössze kettő volt, Nacogdoches és San Augustine –, hanem a laza rokoni szálakkal összefűzött határvidéki közösség. Tulajdonképpen éppen ez a sajátosság volt az, ami Texas e régiójának fő vonzerejeként szolgált, elsősorban az angloamerikai bevándorlók számára.

45 A Revolution Remembered i. m. 18.

46 Tejano Leadership i. m. 217.

47 *Empresario* = a spanyol szóhasználatban jelentése vállalkozó, az angol szóhasználatban ügynök. Tulajdonképpen a kormány által szerződésben megbízott ügynök, aki a telepesek kiválasztásáért, a földek elosztásáért, a szabályozások betartásáért volt felelős, s szolgálataiért maga is földbirtokot kapott.

Bexar és Nacogdoches között feküdt Brazoria körzete, mely intézményi kereteit tekintve mexikói volt, de társadalmát tekintve angloamerikai. Népessége – például San Felipe de Austin lakossága – nagyrészt empresariók közvetítésével érkezett. A telepeseket részben toborozták, bizonyos fokig válogatták, és számukra a földet kijelölték – ez jelentős különbség volt a szomszédos terület ellenőrizetlen bevándorlásához képest. Következésképpen stabilabb társadalom alakult ki, mint például Nacogdochesben. Az itt élők nagyobb hangsúlyt fektettek a gazdasági fejlődésre, magántulajdonuk gyarapítására, de egy kedvezőtlen belpolitikai fordulat kapcsán több volt a veszítenivalójuk is.⁴⁸

1834-ben Juan Seguín választották San Antonio polgármesterévé, de José Miguel Arciniega ideiglenes kormányzó lemondása miatt átmenetileg előbbre kellett lépnie a hivatali ranglétrán. Január elsejétől, huszonhét évesen ő lett az ideiglenes politikai vezető Texas tejano többségű déli részén, Bexar körzetében.⁴⁹ A legnehezebb időszak volt ez, hiszen 1834-ben jelentős elmozdulás történt a mexikói belpolitikában, összeomlott a Texas–Coahuila együttműködés, ráadásul ki-tört a kolerajárvány is Texasban.

Ebben az időben élesedett ki a federalista–centralista vita Coahuila y Texas és egész Mexikó területén. Minthogy a reformok hatalmas ellenállást váltottak ki a katolikus egyház és a hadsereg köreiben, Santa Anna újabb, ezúttal konzervatív fordulatot hajtott végre, és saját kezében összpontosította a hatalmat.⁵⁰ A centralista fordulat nyomán a federalisták az egész országban Santa Anna ellen foglaltak állást. Ezt tette Coahuila y Texas immár a liberális Monclovában székelő állami törvényhozó testülete is. Ahogy erre fentebb már utaltam, a volt főváros, Saltillo válaszul deklarációt adott ki, melyben törvénytelennek nyilvánította az ottani állami kormányzatot. 1834 őszére nyílt összecsapások alakultak ki a Monclovát, illetve Saltillo-t támogató milíciaegységek között, s Santa Anna ekkor Martín Perfecto de Cos tábornokot vezényelte Texasba a rend helyreállítására.⁵¹

Juan Seguín ezen a ponton választás elé került. Mivel fennállt a veszély, hogy a centralista hatalom katonai erővel avatkozik be a helyi ügyekbe, cselekednie kellett. Összejöveteleket szervezett, ahol fokozatosan formálódni kezdett a tejano-k álláspontja a kialakult helyzettel kapcsolatban.

1834. október 7-én, a monclovai képviselők követeléseit is figyelembe véve elkészült Seguín és a texasiak felhívása: az anarchia felszámolása céljából 1834. november 15-re hívjanak össze egy gyűlést a különböző városok küldötteiből San Antoniába. Nem akarták, hogy Texas is, ahol még nyugalom volt, beleke-veredjen a Coahuilában zajló, Monclova–Saltillo közti vitába. Seguín a felhívást elküldte a többségében angloamerikaiak által lakott San Felipe de Austinba és

48 Donald W. Meinig: *Imperial Texas. An Interpretive Essay in Cultural Geography*. University of Texas Press, Austin, 1969. 34–37.

49 Juan Seguín Bexar városi tanácsának. Bexar, 1833. december 20.; Juan Seguín José Miguelnek. Bexar, 1834. január 1. *A Revolution Remembered* i. m. 124–125.

50 Cantrell, G.: i. m. 300.; México, un pueblo en la historia i. m. 124–125, Salvat, J.–Rosas, J. L.: i. m. 1772.

51 Tejano Leadership i. m. 218–219.; Cantrell, G.: i. m. 300.

Nacogdochesbe is, de nem kapott visszajelzést. Ennek minden bizonnyal az lehetett az oka, hogy ők ki akartak maradni a federalista–centralista küzdelemből.⁵² Ezek után, 1835. január 1-jén Seguín átadta a politikai vezetést utódjának, Angel Navarrónak. Az év elején ugyan sor került bizonyos reformokra, de a feszültség nem csökkent. Továbbra sem valósult meg a különválás Coahuilától, ráadásul ott teljes volt a zűrzavar.

Az a felismerés, hogy a nemzeti kormány elhatározta a helyi autonómia felszámolását, ráadásul ez ellen a kormányzó nem volt hajlandó harcolni, arra az elhatározásra juttatta Seguínt, hogy minden befolyását latba vesse, s összefogásra bírja Teksas Santa Anna ellen. Amikor 1834. szeptember 20-án Cos tábornok öt-száz katonával Texasba érkezett, hogy letartóztasson jó néhány federalistát, köztük William B. Travist, Samuel Williamset, Lorenzo de Zavalát, María Carvajalt – vagyis amerikaiakat és tejanókat egyaránt –, Seguín csak megerősítve látta nézetét, hogy a két csoport ugyanazért az ügyért harcol.⁵³ Azt nem tudni, mikor döntött arról, hogy vállalja a függetlenségi harcot is.

1835 nyarán, miközben Austin a háborús párt amerikai tagjaival próbált egyezsége jutni, Seguín igyekezett információt szerezni Texas lakosságának hangulatáról. Október elején, mialatt a Gonzalesnél vívott ütközet elindította a texasi függetlenségi háborút, a San Antonio folyó mentén élő tejano családokkal találkozott, hogy támogatásukat megnyerje. Ekkor történt, hogy milíciaparancsnoki tisztelet feladta és kapitányi rangban csatlakozott Austin reguláris texasi seregéhez.⁵⁴ Kinevezési parancsa a következőképpen szól: *„A kiváló hazafit, Juan Nepomuceno Seguínt Texas Szövetségi Hadseregének kapitányává nevezzük ki. E minőségében felhatalmazást kap arra, hogy egy hazafiakból álló csapatot toborozzon a centralistákkal és a katonasággal szemben, az 1824-es alkotmány és a federalista berendezkedés védelmében.”*⁵⁵

Összesen harminchét önkéntest sikerült toboroznia. Szintén mexikóiakból álló csapatot toborzott San Antonio környékén sógora, Salvador Flores és Manuel Leal. Victoria lakóiból Placido Benavides parancsnoksága alatt alakult egy huszonnyolc fős egység. Rajtuk kívül azok a tejanók is a texasi sereg létszámát gyarapították, akik San Antonio és Goliad helyőrségéből dezertáltak. Helyismeretükből adódóan a tejanók legfontosabb feladata a felderítés és információszerzés volt, s időnként rajtaütésekkel zaklatták az ellenséget.⁵⁶

Juan Seguín csapatával részt vett abban az akcióban, melynek során 1835 decemberében Cos seregétől visszavették San Antoniót. Miután 1836 januárjára sikeresen kiszorították a mexikóiakat Texasból, csapata feloszlott, ő maga pedig San Antonio városának bírója lett. Februárban azonban már újra katonai szolgál-

52 Juan Seguín Bexar városi tanácsának. Bexar, 1834. október 13.; Juan Seguín Brazos és Nacogdoches politikai vezetőinek. Bexar, 1834. október 14. A Revolution Remembered i. m. 131–132.

53 Tejano Leadership i. m. 223.; Cantrell, G. i. m. 312–315.

54 Nevin, D.: i. m. 91.

55 Kapitányi kinevezés, Texas Szövetségi Hadserege. Headquarters on the Salado, 1835. október 23. A Revolution Remembered i. m. 134.

56 Uo. 24–25.

latba állt, amikor Santa Anna seregével Texas ellen indult. Seguín felajánlotta szolgálatait Alamo ostrománál is. 1836. február 3-án huszonöt fős erősítéssel érkezett az erődbe. Mivel kiválóan tudott spanyolul és alapos helyismerettel is rendelkezett, a parancsnok, William Travis végül őt választotta február 25-én, hogy segélykérő levelét a Gonzales mellett állomásozó texasi erők parancsnokához vigye. Seguín már visszafelé tartott, amikor március 6-án a Santa Anna által vezetett túlerő bevette Alamót.⁵⁷ Texasi oldalon mindössze néhány túlélő maradt. Azok, akik a küzdelemben életüket veszítették, hőssé váltak, s ettől kezdve az „Emlékezz Alamóra!” csatakiáltás a függetlenségért harcoló texasiak öntudatát erősítette.⁵⁸

Alamo eleste után Seguín a mexikói sereg nyomása elől kelet felé visszavonuló texasi csapatok hátvédjét vezette. Egyik legfőbb feladata az volt, hogy a San Antonio folyó völgyében élők evakuálását segítse. Köztük volt családja is. Eközben, 1836. március 2-án a texasiak ötvenkilenc főből álló küldöttgyűlése egyhangú szavazattal elfogadta a függetlenségi nyilatkozatot. Március 4-én Sam Houstont választották a sereg főparancsnokává, majd a képviselők hozzáláttak a Texasi Köztársaság alkotmányának elkészítéséhez.

Juan Seguín 1836 áprilisában szerepet vállalt abban az ütközetben, melynek során a texasiak nyolcszáz fős serege a San Jacinto folyó partján rajtaütött Santa Anna katonáin, s megadásra kényszerítette őket.⁵⁹ Seguín egysége tizenkilenc főből állt, s az egyetlen mexikóiakból szervezett csapatrészt volt Sam Houston mellett.⁶⁰ Ez azt jelentette, hogy Juan Seguín egyértelműen a texasiak mellett foglalt állást. Vagyis nem csupán elfogadta, de felvállalta a függetlenséget. A texasiak alezredessé nevezték ki, s megbízták azzal, hogy San Antonióban szervezze meg a katonai kormányzatot, amíg a rend helyre nem áll. San Antonio katonai parancsnokaként 1837 elején spanyol nyelven mondta el emlékezetes beszédét Alamo hőseinek hamvai felett, mely a texasi patriotizmus érzelmes megnyilvánulása volt. *„Bajtársaim! Az Alamónál elesett bátor hősök maradványait emeljük most vállunkra. Igen barátaim, ők inkább ezerszer vállalták a halált, semmint alávéssék magukat a zsarnok igájának. Mily nagyszerű példa! Érdemes arra, hogy a történelem lapjain megemlékezzenek róla. (...) Nagyszerű bajtársaink megszentelt hamvai legyenek a tanúk, hogy arra szólítalak benneteket, nyilvánítsuk ki az egész világ előtt, Texas szabad és független lesz, vagy elveszünk a dicső küzdelemben.”*⁶¹

57 Nevin, D.: i. m. 101.

58 Richardson, R.: i. m. 109–112.

59 Santa Anna elmenekült a csata színhelyéről, de fogságba ejtették és arra kényszerítették, hogy a velascói szerződésben ismerje el Texas függetlenségét és egyezzen bele a mexikói csapatok Rio Grande mögé történő visszavonásába. Habár Mexikó sosem ratifikálta a szerződést, Texas függetlensége tulajdonképpen megvalósult. A szerződés (1836. május 14.): Documents of Texas History. Eds. Ernest Wallace–David M. Vigness. Steck, Austin, 1963. 117–118.; Perrigo, L.: i. m. 124.; Weber, D.: The Mexican Frontier i. m. 251.; México, un pueblo en la historia i. m. 125.

60 A Revolution Remembered i. m. 26.

61 Juan Seguín beszéde Alamo védőinek sírjánál. Bexar, 1837. február 25. A Revolution Remembered i. m. 156. A szerző fordítása.

Juan Seguín a Texasi Köztársaság második, harmadik és negyedik kongresszusában Bexar megye szenátora volt, és megpróbálta minden texasi érdekét képviselni, köztük egyre hangsúlyosabban tejano társaiét. 1840 februárjában felszólalt annak érdekében, hogy az alkotmányt és a törvényeket fordítsák le spanyol nyelvre. „...Tudni szeretném, Elnök Úr, mennyibe kerül a Texas korábbi törvényhozó testületei által elfogadott törvények lefordítása, azon törvényeké, melyeket a hatályban lévő rendelkezések alapján le kellett volna fordítani és ki kellett volna nyomtatni. Valamint azt is, mely törvényeket fordították már le, és azok hol vannak. Választópolgárim eddig még egyetlen törvényt sem láttak lefordítva és kinyomtatva, s azt sem tudjuk, mikor kaphatjuk meg őket. Elnök Úr, mexikói texasi választópolgárim legfontosabb jogait a Texasi Köztársaság alkotmánya és törvényei garantálják, s a mexikóiak és a texasiak között létrejött társadalmi szerződés megkötésekor ezeket a jogukat garantálták; cserébe ők is vállaltak bizonyos törvényi kötelezettségeket – amelyekről azonban nincs tudomásuk, hiszen nem ismerik azt a nyelvet, melyen az ország törvényei és alkotmánya íródtak. A mexikói texasiak az elsők között voltak, akik mindenüket feláldozták a dicsőséges forradalmunkban, s a háború pusztításai súlyos áldozatot követeltek tőlük azért, hogy elérjék azokat az áldásokat, amelyeket, úgy tűnik, utolsóként fognak élvezni. Mint Bexar képviselője, mindig szót fogok emelni értük.”⁶²

Úgy tűnt, Seguín élete teljesen összefonódott Texasszal. Hamarosan azonban minden megváltozott. Mexikóiként, sok más tejanohoz hasonlóan gyanakvás tárgya lett. Valószínűleg az is hozzájárult ehhez, hogy támogatta Antonio Canales tábornokot abbéli – kudarcot vallott – kísérletében, hogy az északkeleti mexikói államokból egy független köztársaságot hozzon létre, Rio Grande néven. 1840 októberében Seguín lemondott szenátori tisztségéről és önkéntes csapatot toborzott. Több mint háromezer dollárt költött felszerelésére, ezért elzalogosította házát, birtokait. Közben viszont Canales kiegyezett a kormánnyal, így Seguín költségeit nem volt, aki megtérítse. Hogy adósságát rendezze, csempészvállalkozásba kezdett, de ez csupán arra volt jó, hogy összeütközésbe kerüljön a mexikói katonasággal, amely egyébként is mindent megtett azért, hogy visszaszerezze Texast.⁶³

1842 tavaszán, amikor Rafael Vázquez tábornok Texas ellen támadt és rövid időre San Antoniót is elfoglalta, Juan Seguín különösen nehéz helyzetbe került. 1841–1842 folyamán San Antonio polgármestere volt, de egyre több fenyegetés érte az újonnan érkező angloamerikai bevándorlók részéről, akik – mexikói volta miatt – árulónak bélyegezték. Amikor pedig visszatért arról az expedícióról, melynek során Vázquezt visszaűzték Mexikóba, a texasiak egy csoportja nyíltan megfenyegette. Minthogy Sam Houston sem állt ki mellette nyíltan, nem volt más választása, 1842. április közepén lemondott polgármesteri tisztségéről, elhagyta Texast és családjával Mexikóba menekült.⁶⁴

62 Juan Seguín beszéde a szenátusban. 1840 februárja. Uo. 174. A szerző fordítása.

63 Uo. 39–40., 90–91.

64 „A zűrzavaros helyzetben, melybe ez a szerencsétlen megye jelenleg került, kötelességemnek érzem, bíró úr, hogy benyújtsam lemondásom San Antonio városi testületének elnöki tisztségéről.” Juan Seguín Bexar megye bírójának. San Antonio, 1842. április 18. Uo. 179., 96–97.

Memoárja szerint Tamaulipasban a hatóságok választás elé állították: vagy jelentkezik a mexikói seregbe, vagy börtönbe zárják. Minthogy családját a börtönből kevésbé tudta volna segíteni, vállalta, hogy egy lovas egységet szervez olyan tejano önkéntesekből, akik a texasi függetlenségi háború után átköltöztek Mexikóba. A hír persze hamar eljutott Texasba is, és sokan igazolva látták korábbi gyanújukat, és Seguín árulónak bélyegezték. De nem mindenki. Sam Houston például, aki éppen második elnöki ciklusát töltötte a Texasi Köztársaság élén, Juan Seguín Texasban maradt apjának, Erasmónak a következőt írta: *„Kérem, Uram, hogy egyetlen pillanatig se gondolja azt, hogy Juan N. Seguín ezredet elítélem anélkül, hogy tökéletesen megérteném távollétének körülményeit. Tisztességére, érdemeire és lovagiasságára alapozok.”*⁶⁵

Anson Jones, a Texasi Köztársaság leköszönő elnöke, Texas Egyesült Államokhoz történő csatlakozása előtt, 1845 nyarán a következőt mondta: *„Seguín ezredes ugyanúgy harcolt San Jacintónál, mint bárki más, de arra kényszerítették, hogy elhagyja az országot, és azt állítják róla, hogy áruló, de én ezt nem vagyok hajlandó elhinni.”*⁶⁶

Juan Seguín végül hat éven keresztül szolgált a mexikói seregben a texasi határ mentén. Amikor kitört a mexikói–amerikai háború (1846–1848), részt vett a Buena Vista-i csatában és több más ütközetben az északi határvidéken.⁶⁷ A háború végére belefáradt a harcokba és egyre inkább vágyott vissza Texasba. 1848 áprilisában Saltillóból levelet írt Sam Houstonnak, s kérvényezte visszatelepedését szülőhelyére, Bexarba. *„Kedves Uram és Barátom! Sok baj és erőfeszítés után, melyben e végzetes háború során részem volt, ebben a városban újra csatlakoztam népes családomhoz, akik szintén sokat szenvedtek. Úgy döntöttem, hogy velük együtt visszatérek szülőföldemre (Bexar) és életem hátralévő részét békés munkálkodással ott töltöm.”*⁶⁸

Ezután családjával együtt visszaköltözött San Antoniába, apja birtokára és megpróbálta helyreállítani becsületét, s folytatni politikai tevékenységét. 1852-ben, annak ellenére, hogy még mindig nem tanult meg angolul, Bexar megye békebírója lett, majd két év múlva újraválasztották. Több más feladatot is vállalt, majd részt vett a Demokrata Párt helyi szervezetének megalakításában.⁶⁹

65 Idézi: Tejano Leadership i. m. 226.

66 Idézi: Uo. 227.

67 A mexikói kormány sosem ismerte el Texas függetlenségét, ezért az 1845-ben bekövetkezett annexiót az Amerikai Egyesült Államok részéről hadüzenetként értelmezte. Az 1846-ban elkezdődött háború végén Mexikónak le kellett mondania nem csupán Texasról, hanem a Texas és a Csendes-óceán között fekvő összes területéről. Karl Jack Bauer: *The Mexican War: 1846–1848*. University of Nebraska Press, New York, 1992; David M. Pletcher: *The Diplomacy of Annexation. Texas, Oregon, and the Mexican War*. University of Missouri Press, Columbia, 1973; Major Peace Treaties of Modern History, 1648–1967. Ed. Arnold Toynbee. Vol. II. Chelsea House Publishers, New York, 1967. 733–751. A Guadalupe Hidalgó-i békeszerződésről ld. Békeszerződés az Amerikai Egyesült Államok és a Mexikói Köztársaság között. Ford. és s. a. r.: Kökény Andrea. Szeged, 2001. (Documenta Historica 52). A békeszerződésről ld. még Perrigo, L.: i. m. 134.; Connor, S.: i. m. 155. Juan Seguín szerepéről ld. Tejano Leadership i. m. 227.; A Revolution Remembered i. m. 49–50.

68 Juan Seguín Samuel Houstonnak. Saltillo, 1848. április 17. A Revolution Remembered i. m. 181–182.

69 Tejano Leadership i. m. 227.

Támadások persze továbbra is sokszor érték. Ez készítette arra, hogy 1858-ban, ötvenkét évesen kiadja emlékiratait. Ebben részletesen beszámolt a mexikói és a texasi függetlenségi háborúról, azzal a nem titkolt céllal, hogy az azóta Texasba érkezett angloamerikaiak számára bemutassa, mi mindent tettek a tejanók az államért. Egyben természetesen igazolni kívánta szerepét az önálló állam létrehozásában.

A texasi ügyek mellett az 1850–1860-as évek során kapcsolatban maradt Mexikóval is. Főleg üzleti vállalkozásai és családi kapcsolatai révén, de politikai és katonai szerepvállalásán keresztül is. Az 1858–1861-es mexikói reformháború idején⁷⁰ csapatokat vezetett a Nuevo León–Tamaulipas–Coahuila régióban, a Habsburg Miksa császárságát létrehozó francia beavatkozás (1862–1867)⁷¹ idején pedig Pueblánál (Cinco de Mayo) és máshol. Fenntartotta texasi kapcsolatait is, s valószínűleg mindkét ország polgárának vallotta magát. Az amerikai polgárháborúba azonban nem kapcsolódott be, mert úgy érezte, a rekonstrukció időszakának nem sok köze volt az ő Texasához. 1869-ben még egy rövid időre Wilson megye bírója volt, de egyre inkább készült arra, hogy visszaköltözzön Mexikóba. Addigra már fia, Santiago Nuevo Laredo politikai életének egyik vezető alakja lett.

Azt tudjuk, hogy Seguín még kétszer visszatért Texasba: 1874-ben és 1882-ben. Előbbi alkalommal azért, hogy nyugdíjat kérelmezzen a texasi függetlenségi háborúban nyújtott szolgálataiért, amit meg is kapott.⁷² 1887-ben a mexikói kormánytól is nyugdíjat igényelt, de minthogy minden szolgálatát önkéntesként teljesítette, elutasították. Juan Seguín 1890. augusztus 27-én, nyolcvanhárom éves korában Nuevo Laredóban halt meg. 1976-ban pedig újratemették abban a texasi városban, amelyik a függetlenségi háború után a nevét felvette.⁷³

Seguín élete és ellentmondásokkal teli pályája összefonódott Mexikó és a korai Texas történetének nagy fordulópontjaival. A mexikói–texasi határvidék viszonyai között mindig is közvetíteni próbált a mexikói, tejano, angloamerikai és európai (spanyol) lakosság egyes csoportjai között. Egyike volt azoknak a liberális tejanóknak, akik a mexikói függetlenségi háború után aktív szerepet kívántak vállalni az ország gazdasági, társadalmi és politikai helyzetének stabilizálásában. Amikor ez nem látszott kivitelezhetőnek, ő is az elszakadás mellett foglalt állást. A texasi függetlenségi háború emlékét élete végéig ápolta, de végül osztozott azoknak a tejanóknak a sorsában, akik „idegenné” váltak hazájukban, s inkább a továbbra is számos belső problémával és külső fenyegetéssel küzdő Mexikót választotta lakhelyeül.

70 Anderle Ádám: *Latin-Amerika története*. Pannonica, Bp., 1998. 103–104.; Anderle Ádám: „Szabadságra született Amerikánk.” *Kozmosz*, Bp., 1985. (Az én világom) 128–155.

71 Jancsó Katalin: *La llegada de Maximiliano a la tierra de los pueblos bárbaros*. *Acta Hispanica* 13. (2008) 25–32.

72 Juan Seguín nyugdíj iránti folyamodványa. San Antonio, 1874. október 2. *A Revolution Remembered* i. m. 187–188.; Edward Miles Juan Seguínnek. Austin, 1874. október 6. Uo. 189.

73 Uo. 56.; *Tejano Leadership* i. m., 228.; *Cantrell, G.*: i. m. 382.

A görög külpolitika „újjászületése” a macedón kérdésben

Az 1990-es évektől kezdődően, Jugoszlávia felbomlásával párhuzamosan a Balkán-félszigeten több olyan konfliktus alakult ki, melynek hullámai még mára sem csitultak el teljesen. Az ellentétek hevesége persze különböző intenzitású volt, és nem mindegyik érte el a fegyveres összecsapás szintjét. Az ellentétek közül több is komoly diplomáciai feszültséget okozott két ország között, mint például az egykori jugoszláv tagköztársaság, Macedónia és Görögország „vitája”. Sokan értetlenül álltak Athén – túlzónak tűnő – reakciói előtt.

Az újjörög állam az 1830. februári londoni egyezmény eredményeként lett hivatalosan független, 1952-től NATO-tag, 1981-ben az EKG tagja.¹ Területe 111 000 négyzetkilométer, lakossága körülbelül 11 millió fő. Az 1991. szeptember 8-án megtartott népszavazás után függetlenné vált egykori jugoszláv tagköztársaság (Macedón Köztársaság) 25 000 négyzetkilométernyi területű, és csupán kétmillió fő lakosságot számlál. 1993-ban az Európai Közösség Macedónia Volt Jugoszláv Köztársaság (FYROM) néven elismerte az új államot. A hírre példátlan ellenállás és tüntetéssorozat alakult ki Görögországban. Athén még kereskedelmi embargót is bevezetett az új állammal szemben, biztonságpolitikai okokkal magyarázva, és az újonnan alakult ország pusztta létét is veszélyesnek ítélte. Tanulmányunkban ennek okait próbáljuk bemutatni, és áttekinteni a diplomáciai vita alakulását napjainkig. Ennek keretében a kultúra hagyományozásának egyik speciális esetének bemutatására teszünk kísérletet: a görög politika által tudatosan újrateremtett kulturális hagyományok példáját elemezve.

Történeti áttekintés

Görögország megalakulását követően három nagyhatalom gyámkodását is kénytelen volt elviselni: Nagy-Britannia, Oroszország és Franciaország is rendszeresen beavatkozott a görög belügyekbe, ráadásul első lépésben, az 1830-as években csak a görögség negyedét magában foglaló kis területű királyságot hoztak létre. Ez-

1 Athén 1962-ben lett az EKG első társult tagja, és 1981-ben csatlakozott teljes jogú tagként a szervezethez.

zel száz évre meghatározták a görög nemzeti politika célját: a nemzetegyesítést, mely 1923-ban zárult le.² A görög állam sorsát nagymértékben meghatározta a nagyhatalmaknak való kiszolgáltatottság és az önálló külpolitika hiánya. A II. világháborút követően a külpolitika „irányítását” az USA vette át Nagy-Britanniától, 1947-től ténylegesen beleszólva a belpolitikába is (ami végső soron a görög polgárháború kimenetelét is eldöntötte 1949-re).³

Az az érdekes helyzet állt elő Görögországban, hogy a nemzeti érdekek figyelembevétele és külpolitikai prioritása éppen az Európai Gazdasági Közösséggel kötött csatlakozási egyezmény aláírása után erősödött meg. Az 1981-es választásokat a Pánhellén Szocialista Párt (PASZOK) Andreasz Papandreu⁴ vezetésével éppen a változás (allagi) jelszavával nyerte meg, valamint a „Görögország a görögöké” szlogennel. Erőtéljes retorikával megígérte az amerikai befolyás csökkentését az országban és a támaszpontok felszámolását, illetve a NATO-ból való kilépést, a nemzeti érdekek védelmét Törökországgal szemben, valamint határozott állásfoglalást a ciprusi kérdésben.⁵ 1982-ben a görög kormány memorandumot intézett az EKG-hoz, melyben a PASZOK az előző görög kormányt (Új Demokrácia) hibáztatta a rossz feltételekért, és ezért a már aláírt megállapodás módosítását kérte. Egyedülálló módon sikerült is eredményt elérni, és egy ötéves speciális felzárkóztatási programot dolgoztak ki a görög gazdaság fejlesztésére, valamint egy komplex mediterrán programot, mely a közösség kevésbé fejlett vidékeit, régióit segítette (ez akkor kizárólag Görögországot jelentette). Papandreu ekkor az „erőtéljes meggyőzés” módszerét alkalmazta, és megfenyegette az Európai Közösséget, hogy megvétózza a spanyol és portugál csatlakozási kérelmet, ha Brüsszel nem hagyja jóvá a memorandum követeléseit. (Ettől kezdve többször is élt ezzel az eszközzel Athén.)

1985-ben a görög miniszterelnök új védelmi doktrínát fogalmazott meg: Görögországot nem északról, a Varsói Szerződés országai irányából fenyegeti veszély, hanem keletről, Törökország felől.⁶ A nemzeti érdekek védelme abszolút prioritást élvez ettől fogva, akár a NATO, akár később az Európai Unió politikájával szemben is. 1994-ben a korfui konferencián újra „megzsarolta” Athén a döb-bent EU-t, mikor az Ankarával kötendő vámunió és a 10 államot érintő keleti bő-

2 A görög állam határainak kiterjesztésével szerették volna az összes görögöt egy államba egyesíteni. Az I. világháború utáni görög–török háború elvesztése, majd az azt követő lakosságcsere hatására végleg le kellett mondani a nagyratörő álmokról.

3 A görög polgárháború alatt Harry S. Truman amerikai elnök megfogalmazza a kommunizmus feltartóztatásának politikáját, mellyel nyíltan támogatja a kommunistákkal szemben harcoló EDESZ küzdelmét, eldöntve nemcsak a polgárháború sorsát, de kijelölve Athén bel- és külpolitikai irányvonalát is. (Az eseményekhez szükség volt arra is, hogy Sztálin már korábban „lemondjon” Görögországról.)

4 Andreasz Papandreu a PASZOK alapítója és vezetője, 1981–1989 és 1993–1996 között volt Görögország miniszterelnöke.

5 Miután Ankara megszállta 1974 júliusában Ciprus északi részét (a sziget 38%-át), sem az EKG, sem pedig az USA nem lépett fel elég határozottan ez ellen (Athén véleménye szerint), ezért Papandreu azt hangoztatta, hogy Görögországnak a saját érdekeit szem előtt tartva kell politizálnia. Athén 1974-ben felfüggesztette emiatt NATO-tagságát, de Papandreu 1981-ben újra csatlakozott.

6 Világossá vált Athén számára a ciprusi konfliktus alatt, hogy a NATO érdekei és törekvései nem mindig esnek egybe Görögország specifikus stratégiai és katonai érdekeivel.

vítés megvétőzésával fenyegetett. Ekkor azt kérte, hogy a Ciprusi (görög) Köztársaság uniós csatlakozásának ne legyen feltétele a sziget újraegyesítése, amit korábban már kimondott a közösség. (Az EU ezt követően végül nem ragaszkodott korábbi feltételéhez.) Azt lehet tehát mondani, hogy Athén igen határozottan próbálta meg – többször sikeresen – nemzeti érdekeit és politikáját érvényre juttatni, mégpedig akár az EGK-val szemben is. Ezek után nézzük meg, hogy a macedón kérdéssel kapcsolatban mi volt a görög vélemény, és hogy Görögországnak sikerült-e saját álláspontját elfogadtatni.

A Macedón Harc

Az első problémát maga a név: Macedónia okozza. A mai magyar szakirodalom sem teljesen következetes ugyanis a földrajzi névhez kapcsolódó kifejezések helyesírását illetően.⁷ Egyrészt az ókori birodalomra a makedón nevet és származékaikat használják, de előfordul, hogy a 19–20. századi szláv népesség jelölésére is ugyanezt az elnevezést alkalmazzák. Ugyanakkor a 19–20. században Macedónia földrajzi (és közigazgatási) fogalom, mely a mai Égei- (Görög-), Vardar- és Pirin-Macedóniából álló területre terjedt ki. Macedónnak nevezik az itt, a 19. század végétől nemzetfejlődését elkezdő és saját nemzeti identitását kialakító, 1991-ben független államot létrehozó népességet is. Görögország legészakibb, Thesszaloniki központú közigazgatási egységét Makedóniának hívják a görögök ma is,⁸ az ókori birodalomra utalva. Ezért dolgozatunkban külön jelöljük, hogy a macedón és makedón szavak jelentéséhez melyik tartalmat kapcsoljuk.

A Macedónia nevet egy tájegység és az 1991-től a független köztársaság megnevezésére használjuk. Az ott élők a 20. század második felétől macedónok, Makedónia pedig az ókori birodalom. A Macedónia elnevezést azért is tartjuk megalapozottnak, mert a 20. század elejétől napjainkig megjelenő idegen nyelvű szakirodalom fordításaiban is macedón kérdésként honosodott meg a területen megjelenő konfliktus, és a magyar szakirodalomban ezt használja a legtöbb kutató (pl. például Niederhauser Emil, Diószegi István és mások). Véleményünk szerint ennek a történettudományi terminus technicusnak a jelentése nem változott meg a Macedón Köztársaság megalakulásával sem.

Ennek analógiájára használjuk a Macedón Harc elnevezést is, mely először elsősorban kulturális-oktatási és vallási alapokon elkezdődött vetélkedés az Oszmán Birodalom európai területeinek megszerzésért. Ezt a Bolgár Exarchátus megalakulásától, 1870-től számíthatjuk. Az 1890-es évektől a bolgárok azonban már fegyveres szervezeteket hoztak létre (például Belső Macedón Forradalmi

7 Kapronczay Péter és Seres Attila – mindketten a terület és a korszak délszláv nemzeti és történeti fejlődésének fontos eredményeit bemutató kutatói – Makedónia névvel jelzik az egész tájegységet, makedónnak az ott élő népet, már a 19. században is. A macedón elnevezést pedig csak a független államra és az ott élő nemzetre használják.

8 Az újjörögben nincs külön 'c' betű, csak t+s hangkapcsolat, amit c-nek ejtenek, de előfordulása ritka.

Szervezet, VMRO) a terület felszabadításáért. A küzdelemben a görögök és a szerbek is bekapcsolódtak, és a második, fegyveres szakasz 1903-tól, az Illés-napi (Ilinden) felkeléstől vette kezdetét. A görög történetírás az 1904–1908 közötti időszakra használja a Macedón Harc kifejezést, mikor fegyveres bandaháború folyt a macedón területek megszerzéséért a bolgárok, a szerbek és a görögök között.⁹ Ezt egy diplomáciai közeledés követte, melynek eredményeként az 1912–1913-ban zajló Balkán-háborúk alatt felosztották egymás között az addig oszmán fennhatóság alatt álló nagyon vegyes lakosságú területet. A világháborús megszállásokat követően a macedón nemzet a II. világháború utáni titói Jugoszlávia időszakában lépett nemzeti fejlődésének utolsó előtti szakaszába, és erősödött meg immár különálló nemzeti tudata. A függetlenséget követően pedig már az utolsó szakasz vette kezdetét: a politikai nemzet megszilárdulása. Ez a változás azonban már nemcsak a függetlenné váló államon belül éreztette hatását, hanem az egész egykori Macedónia (mint földrajzi egység) Bulgáriához, illetve főleg Görögországhoz tartozó részein is.¹⁰

Macedónia 1991-es függetlenné válására reagálva a görög külpolitika valójában körülbelül 90 évvel korábbi markáns irányvonalához tért vissza. Azt lehet tehát mondani, hogy egy korábbi állásfoglalást „teremtett” újjá a külpolitikai szituáció, és ezzel a régi – félig-meddig már elfelejtett – reflexek is feléledtek. A 19. század végétől, a Macedón Harc időszakában a görög identitás egyik meghatározója volt ugyanis a szláv veszéllyel való szembenézés és a szlávokkal való küzdelem a nemzeti érdekek védelmében. Pontosan ide nyúlt vissza a görög politikai vezetés, mind retorikáját, mind pedig érveit tekintve, mikor az 1990-as években meghirdette a „második Macedón Harcot”.¹¹

A második Macedón Harc

Már az 1991. szeptember 8-i népszavazás előtt (a függetlenség előestéjén) azt nyilatkozta a görög külügyminiszter: *„Haszontalanság lenne elismerni addig az államot, ameddig szkopjei kormánykörök területi és egyéb követeléseket fogalmaznak meg országunkkal szemben.”*¹² Athénnek a fő kifogása az volt, hogy nem sajátíthatja ki a délszláv állam Görögország egyik tájegységének a nevét, és nem állíthatja be nemzetét az ókori makedónok leszármazottainak. Hogy ezt tudatosítsák a teljes görög

9 Részletesen ld. Douglas Dakin: *The Greek Struggle in Macedonia 1897–1913*. Museum of Macedonian Struggle, Thessaloniki, 1966. Magyarul: Balogh Ádám: *A Macedón Harc és a görög külpolitika, 1903–1908*. Acta Historica 120. (2005) 95–112.

10 Kapronczay Péter: A nemzeti identitást befolyásoló tényezők Macedóniában. Régió 13. (2002) 2. sz. 225–228.

11 Ezt csak kiegészítette a II. világháborút követő görög polgárháború évtizedekig húzódó belpolitikai hatása, mikor 1949 után több tízezer kommunista és baloldali érzelmű görög volt kénytelen elhagyni az országot, elsősorban Észak-Görögország területéről, akik közül sokan makedo-szlávok voltak.

12 Andonisz Szamarasz nyilatkozata 1991. szeptember 5-én. In: Blerim Kollal: *„We do not give the name”: the securitization of „Macedonia”*. CEU College, Bp., 2003. 30.

társadalomban, megalkották a „Macedónia görög” szlogent. Ettől kezdve egyértelműen csak Görög-Macedóniára használják a görögök az elnevezést. Ugyanakkor azért is neuralgikus volt számukra a kérdés, mert Görögország területén még mindig él délszláv ajkú népesség, melyet a görög állam nem ismer el etnikai kisebbségnek,¹³ és attól tart, hogy a szláv közösség asszimilációs folyamata nem csak hogy lelassul, de megerősödik macedón identitása is. A külügyminisztérium érvelése szerint azért sincs meg a joguk, hogy macedónoknak hívják magukat, mert sem történelmi, sem etnikai szempontból nem lenne ez megalapozott.

1992 februárjában egymillió tüntetést rendeztek Thesszalonikiben, „Makedónia görög” jelszóval. Konsztantinosz Karamanlisz köztársasági elnök ebben a szellemben nyilatkozta, hogy „Szkopje színes nemzeti összetételével és provokatív viselkedésével veszélyes problémát jelent”.¹⁴ A nyilatkozatokból is látszik, hogy a görög kormány nem hajlandó még a névén sem nevezni Macedóniát, és mindig csak Szkopjének említi, a főváros után.¹⁵ Ugyanakkor érdemes megemlíteni, hogy Szkopjében már 1989 októberében demonstrációt tartottak a „Macedónia újraegyesítése” és „Solun [Szaloniki] a miénk” jelszavakkal,¹⁶ melyek nyíltan provokatívak voltak Athén számára. Az objektivitás kedvéért hozzá kell tenni, hogy ennek társadalmi támogatottsága és hordereje meg sem közelítette a görög demonstrációét. Konsztantinosz Micotakis miniszterelnök ezek után egyértelművé tette a mindenkor görög kormány állásfoglalását, hogy szomszédját semmiféle olyan névvel nem fogja elismerni a görög kormány, amely tartalmazza a Makedónia kifejezést, vagy annak valamilyen származékát. (Ezt az 1992. április 13-án tartott konferencián fogalmazták meg egyhangúlag, ahol Konsztantinosz Karamanlisz köztársasági elnök vezetésével az összes görög párt vezetője részt vett, a kommunisták kivételével.)¹⁷

A következő kormányfő, Georgiosz Papandreu teljesen hasonló szellemben tett nyilatkozatokat (tehát valóban pártállástól független volt a kérdés megítélése), sőt ő továbbmenve kijelentette, hogy „Gligorov [macedón miniszterelnök] meg kell hogy értse, hogy kis területű állama Görögország támogatása nélkül nem képes életben maradni”.¹⁸ Ezt 1994 januárjában mondta, és februárban Görögország embargót hirdetett Macedóniával szemben, hogy ezzel kényszerítse meghátrálásra.¹⁹

13 Athén nagyon elfogultan viszonyul évtizedek óta a kisebbségi kérdéshez. A másik ország területén élő görögök jogaiért rendszeresen felszólal, de országa területén nem ismer el egyetlen etnikai kisebbségi csoportot sem, csak egy vallási kisebbséget: a muzulmán.

14 A görög elnök nyilatkozata a *Καθημερινή* (Kathimerini) című napilap, 1992. március 25-i számában.

15 Az akkori görög miniszterelnök, Konsztantinosz Micotakis egyszer elkövette azt a hibát, hogy nyilatkozatában a Macedón Köztársaság nevet használta, amiért rögtön elnézést is kért, és közölte, hogy természetesen Szkopjei Köztársaságot kívánt mondani. *B. Kollali*: i. m. 37.

16 *Evangelos Kofos*: Greek policy considerations over FYROM independence and recognition. In: *Macedonian Question*. Ed. James Pettifer. Palgrave Macmillan, London, 2001. (St. Antony's) 236.

17 *Uo.* 239.

18 *Kollali, B.*: i. m. 43.

19 Ennek előzménye, hogy egyre több uniós ország (és az USA) elismerte az új országot FYROM néven, amit a görögök saját nemzeti hagyományaik elárulásának értelmeztek, és tömegtüntetéseket szerveztek, most már nemcsak Thesszalonikiben, de Athénban is.

A teljes embargó csak élelmiszerekre és gyógyszerekre nem terjedt ki. (Az embargó 1995 őszéig állt fenn, mindkét felet kimerítve gazdaságilag.)

Nézzük ezek után röviden meg, hogy Athénnek milyen konkrét követelése voltak. Görögország az EK politikájával szemben is kitartott. Követelése a következők voltak: 1. a makedón hagyomány, történelem és név csak Görögországot illeti meg, ezért a macedón iskolákban fejezzék be annak a történelmileg hamis képnek a tanítását, hogy a macedónok az ókori makedónok leszármazottjai; 2. a történelmi és földrajzi atlaszok nem tartalmazhatnak olyan ábrázolásokat, amelyek Macedónia néven nemcsak az újonnan függetlenné vált országot jelölik, hanem a tágabb tájegységet, és így Görögország északi részét is; 3. a macedón zászlóról el kell tüntetni az úgynevezett „verginai csillagot” (vagy verginai napot), Nagy Sándor makedón birodalmának jelképét. (Ez egy 16 ágú stilizált napkorong, ami az ókori makedón dinasztia jelképe volt, és ma Észak-Görögország használja szimbólumként.)²⁰

A kereskedelmi embargó feloldásához görög részről az is hozzájárult, hogy Szkopje kompromisszumot kötött, és lemondott a verginai csillag használatáról, zászlaját megváltoztatta, és egy nyolcsugarú napkorongot helyezett el a közepében. Ugyanakkor, 1995 szeptemberében New Yorkban a két ország egy ideiglenes megállapodást írt alá, melyben Szkopje ígéretet tett, hogy nem fog görög érdekeket sérteni, míg Athén nem zárkózott el attól, hogy Macedónia nemzetközi szervezeteknek is a tagja lehessen.²¹ A megegyezés amerikai nyomásra jött létre, mert a két állam ellentéte az egész balkáni régióra nézve destabilizáló hatású volt. (Ez időben egybeesett a boszniai háborút lezáró daytoni békeszerződés előkészítésével, és nyilvánvaló volt a cél: az egész Balkán-félsziget stabilizálása.) Ugyanakkor görög oldalról az sem volt elhanyagolható tényező, hogy az Európai Közösség is egyre inkább Athént kezdte el hibáztatni, és a konfliktusban Szkopje oldalára állt. 1992-ben Athén vétője miatt Macedóniát még nem ismerte el az EK, de 1993 végén vezető államai bejelentették, hogy felveszik a diplomáciai kapcsolatot a macedón állammal, és FYROM néven megkezdték vele a tárgyalásokat. (Görögország ezek után vezette be az embargót.)

1995-ben tehát kompromisszumot kötött a két állam, de csak a szimbólumok használatát és a területi provokáció megszüntetését illetően, a névhasználat kérdése továbbra sem megoldott. Sőt 2004 végétől újra előtérbe került a probléma, mikor november elején az USA elismerte a Macedón Köztársaság elnevezést, óriási tiltakozást váltva ki ezzel görög részről. (Eddig az USA is a FYROM elnevezést használta, és valószínű, az athéni kormány elleni provokatív lépésként értel-

20 A hagyomány szerint Perdikkasz alapította meg az ókori makedón dinasztiát. Perdikkasz korábban fizetség fejében egy kőbe vésett 16 ágú napkorongot kapott, és azzal érkezett a trák törzsekhez, amelyek napisten-kultuszuk miatt királyukká választották. Ezt követően egyesítette az északgörög területeket és megalapította a Makedón Királyságot.

21 1995. szeptember 13-án írta alá a szerződést Karolosz Pauliasz görög és Szevo Crvenkovszki, a FYROM külügyminisztere. Azt azonban hangsúlyozták, hogy ez nem a végleges megállapodás, csak a két ország kapcsolatainak a normalizálásához vezető első lépés. *John Kolioloulos–Veremis Thanos: Greece, The Modern Sequel. C. Hurst & Co., London, 2002, 316.*

mezhető a bejelentés.) Az Amerikai Hellén Intézet – talán túlértékelve Athén külpolitikai erejét – felszólította George Bush elnököt, hogy érvénytelenítse a határozatot, mert az megronthatja az amerikai–görög viszonyt.

Ezek után 2005 tavaszán Matthew Nimetz ENSZ-megbízott új javaslatot dolgozott ki. A javaslat értelmében Macedón Köztársaság–Szkopje lenne az ország új elnevezése, de ezt sem fogadta el a két érintett fél. A tárgyalások azóta is folytatódtak, míg 2008-ban Görögország meg nem vétózta a Macedón Köztársaság NATO-csatlakozását. Ekkor a macedón állam a hágai Nemzetközi Bírósághoz (ICJ) fordult azzal, hogy Athén megszegte az 1995-ös egyezményt. A bíróság 2011. december 5-én úgy döntött, hogy Görögország az évek óta húzódó névvitára hivatkozva jogtalanul akadályozta meg Macedónia csatlakozását a NATO-hoz 2008-ban, és ezzel valóban megszegte az 1995-ös egyezményt, amelyben beleegyezett abba, hogy nem ellenzi Macedónia csatlakozását többek között a NATO-hoz, amennyiben az állam a Macedónia Volt Jugoszláv Köztársaság nevet használja.²²

Athén tehát képtelen volt a legkisebb engedményt is tenni, elzárkózott még a tárgyalásoktól is, tovább növelve a macedón ellenállást. Ugyanakkor nyilvánvalóan az sem segíti a két ország közeledését, hogy Szkopje 2010-ben meghirdette a „Szkopje 2014 terv”-et, mely a kormányzat szerint 80, más vélemények szerint 500 millió euróból építi újjá a belvárost. Új középületeket emelnek ókori makedón díszítésekkel és motívumokkal (külügyminisztérium, régészeti múzeum, Macedón Harc Múzeuma stb.), köztéri szobrokat a dicsőséges „macedón múltból”. A görögök számára a leginkább provokatív (azonkívül, hogy Szkopje nemzetközi repülőterét Nagy Sándorról nevezték el) a központi fekvésű Macedónia tér. Itt ugyanis egy 22 méter magas bronz Nagy Sándor-szobrot állítottak fel márvány szökőkút alapzaton, betöltve az egész főteret. (Thesszaloniki tengerparti sétányán állt eddig „a” Nagy Sándor-szobor, amely azonban eltörpül ennek méretei mellett.) A görögök többsége már ezt sem tudja elfogadni. De legalább ennyire sértő számukra a szintén központi fekvésű Pella tér mellé megálmodott Macedónia diadalív. Pella ugyanis az ókori Makedónia fővárosa volt, Verginával és Dionnal a legjelentősebb központ, melyek ma a legfontosabb észak-görögországi régészeti emlékhelyeknek számítanak.²³ Szkopjében viszont jogosan hangoztatják, hogy országuk területén is voltak makedón városok, és a makedón törzsterületek oda is kiterjedtek.

22 Athén ezt követően is többször hangsúlyozta, hogy addig nem támogatja északi szomszédja NATO-tagását, ameddig nem rendezik a névhasználati kérdést, sőt az ország Európai Unióba történő csatlakozási folyamatát is lassítja (Szkopje még a csatlakozási tárgyalásokat sem tudta megkezdeni).

23 Az ásatásokat az 1950-es években kezdték meg a görög kormány támogatásával, de az 1990-es évektől kiemelt állami juttatásokat kapott az összes jelentős makedón régészeti helyszín. Talán ennek is köszönhető, hogy Pellában 2006-ban feltárták az eddigi legnagyobb görög sírhelyet, ami azt bizonyította, hogy Nagy Sándor halála után is fontos központ maradt a város.

A „nemzeti kultúra újratemtése”

Ami külön érdekes lehet számunkra, az a görög lakosság mozgósításának technikája. A politikai kampányt a kormány ugyanis a civil szférára is kiterjesztette, és Thesszaloniki repülőtérét átnevezték Makedónia repülőtérre, az újonnan alapított szaloniki napilapnak a Makedonian Press Agency nevet adták, és még a görög nemzeti turisztikai szervezet is a következő szlogennel kezdett el kampányolni: *„Jöjjön Görögországba és látogasson Makedóniába!”*, nyilvánvalóan az ország északi területének nevére utalva.

A „második Macedón Harc” időszakában a „nemzeti kultúra újratemtése” igen sikeresnek bizonyult. 1992 februárjában és 1994 márciusában körülbelül egymillió ember vonult ki Thesszaloniki utcáira a *„Makedónia görög”* jelszó hangoztatásával.²⁴ A felvonuló tömeg az ország lakosságának egytizede volt, és meghaladta Szaloniki összlakosságát. Ez azt jelenti, hogy nagyon eredményesen sikerült mobilizálni a görög társadalmat, elsősorban a nemzeti vészhelyzet kitartó hangoztatásával, illetve a görög kultúra, történelem és hagyomány kisajátításának megakadályozására való felhívással.

A „második Macedón Harc” azért tudta szinte az egész görög társadalmat mozgósítani, mert a társadalom kollektív emlékezetében még jelen lévő elemekre koncentrált. A nemzeti érzés felkeltésének egyik legerősebb mobilizáló ereje a 90 évvel korábbi nemzeti hősök kultuszának felelevenítése volt. 1904. október 13-án vesztette ugyanis életét a Macedóniáért vívott küzdelemben egy görög tiszt, Pavlosz Melasz,²⁵ aki ezzel a Macedón Harc szimbóluma lett. Az 1990-es években kultusza nemcsak hogy feltámadt, de soha nem látott virágzását élte Görögországban: neve és arcképe telefonkártyákról, öngyújtókról és pólókról köszönt vissza. A csúcspont az 1994-es évvel jött el (Szkopjéval ekkor voltak mélyponton a kapcsolatok), ekkor ünnepelték halálának 90. évfordulóját. Nem csupán ünnepségsorozatot és megemlékezéseket tartottak országszerte, de az oktatásügyi miniszter iskolai szünetet is elrendelt október 13-ra, a tanároknak pedig tízperces beszédeket kellett tartaniuk az osztályokban a Macedón Harc hőseiről.²⁶

24 Kollali, B.: i. m. 54.

25 Pavlosz Melasz (1870–1904) a Macedónia megszerzésért folytatott küzdelem első görög áldozata, aki nemzeti hősként a görög ellenállás szimbólumává vált halálát követően. Az athéni kormány által küldött négy tisztből álló bizottság tagjaként ment oszmán területre, hogy felmérje az ottani görögök helyzetét és a bolgár veszélyt. 1904. augusztusi visszatérését követően beszámolt a görög kormánynak arról, hogy szerinte görög tiszteket kell küldeni az ellenállás megszervezésére. Ezt követően nevezték ki a monasztír-kasztoriai terület főparancsnokává, hogy Mikisz Zerasz néven tevékenykedjen. Visszatérése után, október 13-án török katonák megölték. Életéről részletesebben ld. Γιαννης Σ. Νοταρης: Παυλος Μελας και Ιων Δραγουμης, δυο ελληνες που αγωνιστηκαν για τη Μακεδονια. In: Θεσσαλονίκη Συμπόσιο «Ο Μακεδονικός Αγώνας» Επιμ. Β. Γούναρης. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου-Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη, 1987. 171–175. [Giannisz Sz. Notarisz: Pavlosz Melasz és Jon Dragumisz, két görög, akik harcoltak Macedóniáért. In: Thesszaloniki Szimpózium: „A Macedón Harc”. Szerk. V. Gounarisz, V., Balkán Tanulmányok Központ–Macedón Harc Múzeuma, Thesszaloniki, 1987].

26 Maria Todorova: *Balkan Identities: Nation and Memory*. Oxford University Press, New York, 1997. 207.

A thesszaloniki Macedón Harc Múzeuma kiadványok tucatjait jelentette meg a témával kapcsolatban, és egy festménypályázatot írt ki diákok részére. Négy kategóriában lehetett képeket beküldeni: 1. Pavlosz Melasz; 2. a Macedón Harc egy színhelye vagy jelenete; 3. egy olyan macedón harcos képe, akit csodál és nagyra becsül a diák; 4. választott kép a dicsőséges Görög-Macedóniából.²⁷ A szándék egyértelmű volt: a fiatal korosztály számára is közel kellett hozni, és kézzelfoghatóvá kellett tenni a macedón területekért majdnem 100 évvel korábban folytatott harcokat. Pavlosz Melasz, aki a 20. század elején a görög területi igények elsődleges szimbóluma volt, 90 évvel később, a Szkopje és Athén közti diplomáciai viszály idején a nemzeti öntudat egyik legmarkánsabb megjelenítője és megerősítője lett. Sikerült tehát a görög kultúra és hagyomány egyik elemének újrateremtése, valamint széles körben való elterjesztése, nem utolsósorban azért, hogy a politikai, külpolitikai kontinuitás és állandóság irányvonalának hangsúlyozására alapozták.

Konklúzió

Összefoglalásként azt lehet tehát mondani, hogy Athén az elmúlt húsz évben megpróbált nemzeti külpolitikát folytatni, amihez a görög társadalomtól nem csak támogatást kapott. A hagyományokat és a görög tradíciókat – például az ortodox vallást – a 21. század elején is fontosnak tartó görögök részéről teljesen egyértelmű elvárás volt a nemzeti érdekek védelme és értékeik fenntartása. Ugyanakkor húsz évvel a névhasználati vita kirobbanása után még mindig nem sikerült a két szomszédos államnak rendezni ellentéteit. Ennek egyik (fő) oka Athén elutasító magatartásában keresendő, másik oka pedig az, hogy pont a 20. század végére formálódott ki a macedón politikai nemzettudat, amelyben nagy szerepet kapott az ókori leszármazás kontinuitásának hangoztatása.²⁸ A probléma megoldásához tehát szükség lenne a kompromisszum tényleges keresésére, mindkét fél részéről.

Érdekes lehet annak az összehasonlítása is, hogy a két állam milyen módon segíti elő a nemzeti érzés kialakítását. Egyelőre megállapítható, hogy – igaz, körülbelül két évtizedes csúszással, de – a macedón kormány teljesen hasonló eszközöket és módokat vet be a lakosság nemzeti érzésének felerősítéséhez és a nemzeti múlt „rekonstruálásához”, mint a görög fél (repülőtér átnevezése, régészeti ásatások támogatása, a „nemzeti múlt újbóli átélése” stb.). Kérdés, hogy a hasonló eszközök végül hasonló álláspontokat fognak-e eredményezni.

²⁷ Uo. 208.

²⁸ Egyáltalán nem meglepő, hogy a saját független országgal korábban nem rendelkező, „későn formálódott” macedón nemzetnek is identitása kialakítása közben rá kell lelnie saját kulturális és politikai előzményeire. Az identitásigazolás többször is vezetett már olyan nemzeti túlzáshoz a Balkán-félszigeten, amelynek célja annak bizonyítása volt, hogy elsőként letelepedve a területen, az egész vidék kizárólag az adott nemzetet illeti meg. (Itt elég például az illír eredetelméletekre gondolni.)

Kelet-Közép-Európa német szemmel 2011-ben

Ha egy kelet-közép-európai történészt meghívunk egy németországi egyetemre vendég-professzornak, akkor egy dolgot mindenképpen meg kell tennie: írnia egy összefoglaló recenziót a végéhez érkezett esztendőben megjelent, saját régióját tárgyaló tudományos publikációkról. Hiszen a kelet-közép-európai lét egyik alapélménye a szembesülés azzal, hogy mit ír rólunk a „Nyugat”, vagy ahogy a német nyelvterületen újabban szívesen nevezik, „Kerneuropa”. Mert néha – esetleg gyakrabban a kelleténél – úgy érezzük, hogy az Európa közepén vagy keleti végein – a meghatározás ízlés és politikai felfogás kérdése – lévő országok nem érdekesek, kutatásra nem „méltóak” a nyugatabbi tudományos műhelyek számára.

A valóságban német nyelvterületen tudományos intézetek, egyesületek, alapítványok, illetve egyetemi kutatóműhelyek sokasága tekinti feladatának a kérdéses régió lehető legtöbb szempontból történő értelmezését és oktatását. Emellett nem felejtkezhetünk meg az egyre nagyobb számban megjelenő, a modern technikát, az internet adta lehetőségeket ki- és felhasználó, témában érdekelt network jellegű, gyakran önkéntes munkán alapuló, de annál informatívabb internetes platformokról sem.

Összességében így valóban elmondható, hogy a 21. század második évtizedének az elején Kelet-Közép-Európa – függetlenül a régió és a fogalom vitatott voltától – kétségtelesen jelen van a német nyelvterületen, a történettudomány és rokon tudományai tekintetében is. Ez a jelenség Németországban egyrészt a tradicionális „Kelet-Európa-kutatás” (*Osteuropaforschung*) folytatása. Másrészt a rendszerváltást követően a német nyelvterületről régióinkban ismét nagyobb mértékben megjelenő gazdasági érdekeltségek is fokozták az érdeklődést az országok, a különböző „kulturális terek” összefonódásai iránt. Mindezeknek köszönhetően a Közép-Kelet- és Délkelet-Európa-kutatással foglalkozó műhelyekben a 21. század első évtizedének a végére egyre jobban kikristályosodik egy markáns interdiszciplináris tendencia, ami nemcsak a kutatások, hanem a publikációk sokszínűségében is tükröződik.

A szocialista blokk megszűnését követő rendkívül aktív és termékeny nyugati érdeklődés után az ezredforduló környékén a régiót érintő szakirodalmi publikációk területén szélcsendesebb időszak következett. A mindig vizsgált zsidó-soá kérdéskör mellett csupán szerényebb számú összefoglaló munka és gazdaságtörténeti publikáció látott napvilágot.¹ A közép-kelet-európai történeti-kulturális összefüggések kutatásában a 21. század első évtizedének a végén egy kisebb reneszánsz érhető tetten. A „prosperitás” nemcsak a publikációk számának növekedésében, hanem a témakörök egyre sokszínűbb megközelítésé-

¹ A rendszerváltások utáni kelet-közép-európai gazdasági-pénzügyi átalakulásról 2011-ben nem jelent meg német nyelven gazdaságtörténeti publikáció. 2010-ben Susan Kurth disszertációja volt az egyetlen ilyen jellegű munka, bár ebből is kimaradt Magyarország. Susan Kurth: *Währungspolitische Probleme, Währungskrisen, Ansteckungs- und Übertragungseffekte in der Transformation am Beispiel von Bulgarien, Estland, Polen und der Tschechischen Republik*. Cuvillier Verlag, Göttinger, 2010. 552 p.

ben is megfigyelhető. Így nemcsak nemzettörténeteket vehetünk németül a kezünkbe, hanem a publikációkban egyre nagyobb hangsúlyt kap a régióra jellemző közös gyökerek összehasonlítása, a hasonló jelenségek feltérképezése, a vitathatatlanul létező különbségek rögzítése, valamint mindezeknek a Nyugathoz való viszonyítása. Ezen kutatások eredményeként az utóbbi években több alpműnek számító szintézis látott napvilágot.

Jelen recenzió azokat a 2011-ben, német nyelvterületen megjelent tudományos publikációkat veszi számba, amelyek a „Közép-Kelet-Európa” különböző definícióiba beletartozó országokat érintik történettudományi és rokon tudományi területen, azonban alapvetően a „visegrádi országokkal” foglalkozó kiadványokra koncentrálnak. Természetesen a recenzens sem hagyhatja figyelmen kívül, hogy maga a Kelet-Közép-Európa-fogalom – és ezzel együtt a régió, illetve a jelenség meghatározása – igen vitatott, és nemcsak a tudományos körökben, hanem a tágabb olvasóközönség interpretációjában is. Az ismertetésre kerülő munkák többnyire vállalják a vitatott kérdés ismertetését, néhány közülük kísérletet is tesz egy pontos definíció megalkotására. Összességében a 2011-es esztendő végén is meg kell állapítanunk, hogy egy teljességben elfogadott, koherens definíció még várat magára.

A régiót bemutató egyik alpmunka 2010-ben látott napvilágot. Joachim von Puttkamer, a Jénai Egyetem Kelet-Európa Tanszékének professzora és az „Imre Kertész Kolleg” igazgatója nem csupán egy átfogó szintézist és összehasonlító elemzést adott az általa konkrétan definiált régióról, hanem a kutatási alapkérdések és problémák feltérképezésére és a tendenciák felvázolására is sikeresen vállalkozott.² Nem került ki a „Közép-Európa-vita” bemutatását, időbeli, térbeli aspektusainak ismertetését sem. Az egyetemi jegyzetként is kitűnően alkalmazható munka egyik legnagyobb erőnye, hogy alapos és átfogó forrástani és szakirodalmi áttekintést is nyújt az érdeklődők számára.³

A 2010-es esztendő a kelet-közép-európai szintézisek éve volt. Nemcsak a Jénai Egyetem, hanem a Bécsi Egyetem oktatója is elérkezettnek látta az időt szintézise megjelentetésére. A bécsi Kelet-Európa Intézet professzora, Christoph Augustynowicz Közép-Kelet-Európa fogalmát igen széles értelemben értelmezte, hiszen a „visegrádi négyek” mellett a három balti állam, valamint Horvátország és Szlovénia történetét is bemutatja a „szláv honfoglalástól” napjainkig. Elsősorban a szláv népek jelentőségére fókuszált a mindössze 137 oldalas, „vázlatnak” tekintett monográfiában.⁴

A Frank Hadler (Lipcsei Egyetem Kelet-Európa Kultúrtörténete Tanszékének címzetes egyetemi tanára) szerkesztésében megjelent „Comparativ” (Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung) 20. évfolyama szintén Kelet-Közép-Európa átfogó történetét dolgozza fel válogatott, nemzetközi szerzőgárda segítségével. A szintézisre törekvő, legkülönbözőbb témaköröket (gazdasági, politikatörténeti, társa-

² Joachim von Puttkamer: Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Oldenbourg Verlag, München, 2010. 353 p.

³ Hasonló munka az egy évvel korábban, az UTB-sorozatban megjelent „Studienbuch Östliches Europa” első kötete, amely hagyományos módon Közép-Kelet-Európa és Dél-Európa országokénti, sokszerzős politikatörténeti ismertetést adja, rövid válogatott bibliográfiai ismertetéssel színesítve. Emellett a kötet bevezetője túlmutat a politikatörténeti interpretáción, rövid, több szerzőtől származó, a részterületek (historiográfia, határok, politikai kultúra, társadalom, vallások és történeti antropológia) alapkérdéseit ismertető összefoglalás. Harald Roth (Hg.): Studienhandbuch Östliches Europa. Band 1. Geschichte Ostmittel- und Südosteuropas. 2. überarbeitete und aktualisierte Auflage. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 2009. 534 p.

⁴ Christoph Augustynowicz: Geschichte Ostmitteleuropas. Ein Abriss. Braumüller Verlag, Wien, 2010. 137 p.

dalomtörténeti, migrációtörténeti stb.) felölő tanulmánykötet implicit célja egy közös régiós „Erinnerungslandschaft”, egy transznacionális közép-kelet-európai történelem alapjainak lerakása volt, de legalábbis az első impulzusok megragadása.⁵

A Bécsi Egyetem Kelet-Európa Intézetének másik professzora, Marija Wakounig és Karlo Ruzicic-Kessler, az Osztrák Tudományos Akadémia „Historische Kommission” munkatársa szerkesztésében 2011-ben egy angol nyelvű tanulmánykötet – az „Europa Orientalis” 12. kötete – látott napvilágot. A sokszerzős kötet azonban nem törekedett szintézisre, inkább a régió politika-, gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténetét tárgyaló legújabb angol nyelvű publikációkat gyűjtötte össze, sikeresen tükrözve ezzel a térség („East Central Europa”) azonos strukturális elemeit és pluralitását.⁶

A régió két világháború közötti történetének német nyelvű szakirodalma a 2011-es esztendőben egy amerikai történész munkájával is bővült Martin Richter fordításának köszönhetően. Tothy Snyder, a Yale Egyetem professzora, Kelet-Európa-szakértő a nemzeti-szocialista és sztálini diktatúra Kelet-Közép-Európára és Kelet-Európára gyakorolt hatását elemezte, elsősorban politikátörténeti perspektívából. A kelet-európai zsidóság történetét, a soát, az etnikai tisztogatásokat, a sztálini és a hitleri antiszemitizmus „amerikai” narratíváját vetette papírra, miközben ezek összehasonlítására is vállalkozott több-kevesebb sikerrel. Sajnos Magyarország csak említés szintjén szerepel a munkában, külön figyelmet nem szentelt neki az amerikai történész.⁷

A politikai rendszer történetével és összehasonlító politikatudománnyal foglalkozó részdiszciplínák területén⁸ fontos, alpműnek tekinthető tanulmánykötet látott 2011-ben napvilágot Florian Grotz és Ferdinand Müller-Rommel, a Lüneburgi Egyetem Leuphana Politikatudományi Intézetének két professzora szerkesztésében.⁹ A munka az összehasonlító demokrácia- és kommunizmuskutatás¹⁰ Közép- és Kelet-Európa országaira vonatkozó legújabb eredményeit és téziseit gyűjtötte egy csokorba.¹¹ A kötet fejezetei az érintett országok politikai berendezkedését és működési mechanizmusát hasonlítják össze. Két alap-

5 Verflochtene Geschichten. Ostmitteleuropa. Leipziger Universitätsverlag, Leipzig, 2010. (Comparativ. Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung. 20.) 267 p.

6 Marija Wakounig-Karlo Ruzicic-Kessler (eds.): From the Industrial Revolution to World War II. in East Central Europe. Lit Verlag, Wien, 2011. (Europa Orientalis. Institut für Osteuropäische Geschichte an der Universität Wien. Band 12.) 258 p.

7 Timothy Snyder: Bloodlands. Europa zwischen Hitler und Stalin. C. H. Beck Verlag, München, 2011. 523 p.

8 2010-ben a demokráciakutatás területén három érdemleges munka is megjelent, amelyet éppen fontosságuknál fogva nem lehet kihagyni egy ilyen recenzióból. Detlef Pollack-Jan Wielgohs (Hg.): Akteure oder Profiteure? Die demokratische Opposition in den ostmitteleuropäischen Regimeumbrüchen 1989. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2010. (Politische Kultur in den neuen Demokratien Europas.) 308 p., illetve Tatjana Rudi: Wahlentscheidungen in postsozialistischen Demokratien in Mittel- und Osteuropa. Eine vergleichende Untersuchung. Nomos Verlag, Baden-Baden, 2010. 310 p., továbbá Martin Schultze: Demokratisierung und defekte Demokratien. Osteuropas Demokratien auf dem Prüfstand. Tectum Verlag, Marburg, 2010. 184 p.

9 Florian Grotz-Ferdinand Müller-Rommel (Hg.): Regierungssysteme in Mittel- und Osteuropa. Die neue EU-Staaten im Vergleich. VA Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2011. 381 p.

10 A kommunizmuskutatás mint részdiszciplína egyik meghatározó, német nyelven is megjelent 2011-es tanulmánya németül: Pavel Kolář: Kommunistische Identität im Streit. Politisierung und Herrschaftslegitimation den kommunistischen Parteien in Ostmitteleuropa nach dem Stalinismus. Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung. 60. (2011) 232–266.

11 Érdemes megjegyezni, a munka új, egyelőre még meg nem honosodott rövidítést használ a régióra: MOE-Staaten (Mittel- und Osteuropa).

vető kérdés megválaszolását tűzte ki célul a válogatott szerzőgárda. Mégpedig: egyrészt a demokratikus átalakulás és berendezkedés során megfigyelhető hasonlóságokra és különbségekre kívántak rámutatni, másrészt azt igyekeztek megválaszolni, vajon „Kerneuropa” és az újonnan csatlakozott EU-országok között az összekötő vagy az elválasztó tényezők markánsabbak (konvergencia vagy divergencia).

Szintén a politika- és ideológiatörténet, illetve a társadalomtörténet egy-egy részterületével foglalkozik a 2010-es angol és német nyelvű „Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes”, amely 2011-ben jelent meg Dietmar Müller, a Lipcsei Egyetem „Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas” tudományos munkatársának és Angela Harre, a frankfurti (a. d. Oder) Viadrina Europa Egyetem Összehasonlító Európai Gazdaság- és Társadalomtörténeti Intézetének tudományos munkatársának szerkesztésében. A tanulmánykötet a régió 19–20. századi mezőgazdaságát vizsgálja, annak az egész régióra érvényes gazdasági-politikai-társadalmi változásait igyekszik megragadni. Sajnos magyar szerző és magyar tematika nem jelenik meg a kötetben, noha összes szomszédunk, sőt Észtország és Svédország, mit több Galícia példái is elemzésre kerültek.¹²

A társadalomtörténet iránt érdeklődők 2011-ben újabb szakkönyveket vehettek a kezükbe Kelet- és Dél-Európáról. A társadalomtörténeti kutatások népszerűségét és támogatottságát jelzi, hogy a 2010-es esztendőben is három munka jelent meg ebben a diszciplínában.¹³ Siegfried Tornow, korábban a berlini Freie Universität Kelet-Európai Kultúrtörténeti Tanszékének munkatársa, 2007-től szabadfoglalkozású szerző közel 700 oldalas munkája a Kelet-Európa-kutatás interdiszciplinaritásának kitűnő példája.¹⁴ A 2011-ben megjelent kézikönyv a filológiát és a történettudományt kapcsolja össze. A római kortól kezdve enciklopédiaszerűen áttekinti a forrásokat és szerzőit az adott korszak kultúr- és társadalomtörténetébe beágyazva, miközben a rokon tudományokat – szlavisztikát, bizantinológiát, balkanológiát, finnugrisztikát, turkológiát és judaisztikát – is bevonja a vizsgálati körébe.

A „civil társadalom” kérdésköre jelenik meg egy 2011-ben kiadott tanulmánykötetben. A szerzők példákkal szemléltetik a civil társadalom gyengébb voltát Kelet- és Délkelet-Európában, szervezeteik a nyugati példáktól eltérő működését. A kötet egységét szerencsésen biztosítja a Jörg Hackmann (Stettini Egyetem Kelet-Európa Intézete professzora), a kötet egyik szerkesztőjének tollából származó, bevezetőnek is tekinthető fejezet, amely a kérdés kutatási nehézségeinek felvázolására vállalkozott. A kötet nemzetközi szerzőgárdája

12 Dietmar Müller–Angela Harre (eds.): Transforming Rural Societies. Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Studien Verlag, Innsbruck–Wien–Bozen, 2011. (Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes 2010.) 228 p.

13 Egy angol nyelvű tanulmánykötet: Heinrich Best–Agnieszka Wenninger (eds.): Landmark 1989. Central and Eastern European societies twenty years after the system change. Geis. Leibnitz-Institut für Sozialwissenschaften, Münster Verlag, Berlin, 2010. 297 p. Egy salzburgi tudományos konferencia kötet: Dietmar W. Winker (Hg.): Vom Umbruch zum Aufbruch. Kirchliche und gesellschaftliche Entwicklungen in Ostmitteleuropa nach dem Zerfall des Kommunismus. Beiträge des 1. Salzburger Kardinal-König-Symposiums vom Mai 2009. Tyrolia Verlag, Innsbruck–Wien, 2010. 318 p. Továbbá egy szintézisre törekvő tanulmánykötet a paraszti társadalom közép-kelet-európai átalakulásáról, amelyben két magyar tanulmány is szerepel Bódy Zsombor és Vári András tollából. Helga Schultz–Angela Harre (Hg.): Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne. Agrarismus in Ostmitteleuropa 1880 bis 1960. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2010. 296 p.

14 Siegfried Tornow: Handbuch der Text- und Sozialgeschichte Osteuropas. Von der Spätantike bis zum Nationalstaat. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2011. 696 p.

többek között gazdaságtörténeti, etimológiai megközelítéseket is alkalmazott. Az olvasó számára a balti államok, Lengyelország, Csehország civil szervezeteinek prototípusain keresztül válik nyilvánvalóvá a nyugati mintáktól való „elhajlás”. Az egyetlen magyar vonatkozású fejezet Juliane Brandttól származik.¹⁵

A régió vallástörténetéről és a nemzettudatra gyakorolt hatásáról négy szakkönyv jelent meg 2010-ben,¹⁶ 2011-ben pedig két tanulmánykötet látott napvilágot Németországban. Markus Krzoska, a Gießeni Egyetem Kelet-Európa Tanszékének professzora szerkesztette azt a sokszerező kötetet, amely a 19. századi iparosodás következményei és a nacionalizmus hatásai nyomán erősen átalakuló vallási és egyházi életet vizsgálta.¹⁷ A cím-ben jelzett régiómeghatározás alapján az olvasó legalább egy alfejezetet elvárna Magyarországról, ehelyett a balti államokról és a lengyel területekről, elsősorban a német lakosú vidékekről kap egy sokszínű, azonban éppen a téma gazdagságából adódóan helyenként széteső, csekély kohéziós erőt felmutató tanulmánysorozatot. A másik 2011-es gyűjteményes tanulmánykötet egy 2010. nyári konferencián elhangzott előadásokat fogja egy csokorba. A Martin Cordes, a Hannoveri Evangélikus Főiskola professzora által szerkesztett kötet a két német állam létrejöttét követő egyházi-vallási változásokról, törésekről és újrakezdésekről számol be. A kötet szerzői 1949-től vizsgálták a hannoveri és a szász egyházi kapcsolatokat, illetve az 1990-es évektől a szociális segélynyújtás területén egyre élelkebbé váló együttműködést a kelet-közép-európai partnerekkel. Magyarország említés szintjén jelenik meg.¹⁸

A kelet-közép-európai nemzetiségi-etnikai sokszínűség állandó témája a német nyelvterület történettudományi publikációinak. Hiszen a leginkább elfogadott „német” definíció szerint Európa ezen régióját a hasonló strukturális elemek és a szinte állandóan jelen lévő válságjelenségek mellett éppen a pluralitás és a határváltozások teszik „önálló” egységgé.¹⁹ A nemzetiségi kérdéssel foglalkozik a Frank-Lothar Kroll, a Chemnitzi Műszaki Egyetem Európai Történelem Tanszékének professzora és Hendrik Thoß ugyanazon tanszék tudományos munkatársa által kiadott 2011-es tanulmánykötet. A 19. század elejétől kezdve, a Habsburg Birodalom és a nacionalizmusok konfliktusaitól a két világháború kö-

15 Jörg Hackmann–Klaus Roth (Hrsg.): Zivilgesellschaft im östlichen und südöstlichen Europa in Geschichte und Gegenwart. Oldenbourg Verlag, München, 2011. 294 p.

16 Többek között 2010-ben látott napvilágot a „Pro Orient” ökumenikus együttélést támogató alapítvány 2009. októberi bécsi konferenciájának előadásait tartalmazó kötet. Magyarországról Tomka Miklós és Balázs Zoltán adtak elő a tanácskozáson. Hans Marte (Hg.): Religion und Wende in Ostmittel- und Südosteuropa 1989–2009. Tagungsband zum gleichnamigen Symposium anlässlich des 20. Jahrestags des Falls des Eisernen Vorhangs Wien im Oktober 2009. Tyrolia Verlag, Innsbruck–Wien, 2010. (Pro Orient. Bd. 33.) 381 p. Továbbá Andreas Gottsmann: Rom und die nationale Katholizismen in der Donaumonarchie. Römischer Universalismus, habsburgische Reichspolitik und nationale Identitäten 1878–1914. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2010. 408. p.

17 Markus Krzoska (Hg.): Zwischen Glaube und Nation. Beiträge zur Religionsgeschichte Ostmitteleuropas im langen 19. Jahrhundert. Meidenbauer Verlag, München, 2011. 171 p.

18 Martin Cordes (Hg.): Durch die Ritzen der Mauer. Kontinuitäten, Brüche, Neuanfänge in kirchlichen Partnerschaften seit 1949. Blumhardt Verlag, Hannover, 2011. 231 p.

19 A 2010-ben megjelent „Danubiana Carpathica” évkönyv interdiszciplináris módszerekkel a történelmi régiók, az etnikai identitás és a határok, határváltozások összefüggéseit vizsgálja nemzeti és történelmi példákon keresztül. Három kimondottan Magyarországgal foglalkozó tanulmány is szerepel a kötetben Chris Hanntól, Norbert Spannenbergertől és Dövényi Zoltántól. Josef Wolf (Hg.): Historische Regionen und ethnische Gruppenbewusstsein in Ostmittel- und Südosteuropa. Grenzregionen – Kolonisationsräume – Identitätsbildung. Oldenbourg Verlag, München, 2010. (Danubiana Carpathica, Bd. 3/4.) 576 p.

zötti kisebbségpolitikai problémákon és az 1945 utáni német kitelepítésen keresztül egészen az 1989-es rendszerváltásig jutnak el a szerzők. A fejezetek szépen ívelik át a másfél évszázad sajnos egyoldalúan ábrázolt eseményeit, hiszen egyetlen magyar történész vagy magyar vonatkozású tanulmány nem szerepel a publikációban.²⁰

A Pécsi Tudományegyetem oktatói által – Gerner Zsuzsanna, a Germanisztika Intézet tanszékvezetője és Kupa László, a Szociológia Tanszék professzora – szerkesztett 2011-es tanulmánykötet, a fentebb bemutatott szláv–német szemléletű tanulmánykötettel szemben, érthető módon elsősorban magyarság- és Monarchia-központúan vizsgálja a közép- és kelet-európai kisebbségi kérdést. Ennek megfelelően számos magyar tematikájú, elsősorban pécsi kötődésű szerzőtől származó tanulmány szerepel a kötetben. A vallási, etnikai kérdések, az autonómiaelképzelések, a kisebbségi migrációs tendenciák és az etnikai konfliktusok lecsapódásai képezik a kötet fő témaköreit.²¹

A kelet-közép-európai nemzetiségi kérdés egyik leginkább kutatott témája Németországban a régió német kisebbségének története, valamint a II. világháború utáni kitelepítése. 2011-ben is két publikáció született a témában. Megjelent egy szintézisre törekvő tanulmánykötet, amelynek egyedisége és könnyen olvashatósága elsősorban abból fakad, hogy szerkesztői – Annette Großbongardt, Uwe Klußmann, Norbert F. Pötzl – újságírók, sőt az egyes fejezetek szerzői között is nagyobb számban vannak újságírók, mint hivatásos történészek. A könyvet mind nyelvezetét, mind témaköreit tekintve a szélesebb olvasóközönségnek szánták, ami nem kérdőjelezi meg a Spiegel-kötődésű szerzők által írt fejezetek tudományos megalapozottságát. A nagyközönség és a tudományos berkek között gyakran túlságosan is nagy távolságok leküzdése érdekében szükség van ilyen népszerűsítő, a legújabb tudományos eredményeket bemutató, közérthető munkákra. Az idő múlása miatt különösen is, hiszen az 1945 utáni német kitelepítések „kommunikatív emlékezete” lassan a végéhez közeledik, és átlép a „kulturális emlékezetbe”, annak minden következményével.²²

Mathias Beer, a tübingeni „Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde” igazgatója egy monográfiában tárta fel a kelet-közép-európai németek elűzésének előzményeit, lefolyását és következményeit. A 2011-ben megjelent munka jól tagolt, könnyen olvasható, és nemcsak a lengyelországi, csehszlovákiai, hanem a balkáni németek elűzésével is részletesen foglalkozik. Sajnálatos módon a magyarországi német-ség problematikájának nem szánt külön fejezetet, de nem is hagyja említés nélkül a dunai németek („Donauschwaben”) sorsát. A bőséges jegyzetapparátus, historiográfiai elemzés és bibliográfiai összefoglaló nem csupán a tudományos kutatás, hanem az oktatás számára is nélkülözhetetlenné teszi a monográfiát.²³

A kultúrtörténet, a kulturális emlékezet területéről is két, egy-egy korábbi konferencia előadásait tartalmazó új tanulmánykötetet vehetett a kezébe 2011 folyamán az érdeklődő olvasóközönség. A közép- és kelet-európai II. világháborús emlékezetnek, az ehhez a

20 Frank-Lothar Kroll–Hendrik Thoß (Hg.): Europas verlorene und wiedergewonnene Mitte. Das Ende des Alten Reiches und die Entstehung des Nationalitätenproblems im östlichen Mitteleuropa. Duckner&Humblot Verlag, Berlin, 2011. 276 p.

21 Zsuzsanna Gerner–László Kupa (Hg.): Minderheitendasein in Mittel- und Osteuropa interdisziplinär betrachtet. Dr. Kovač Verlag, Hamburg, 2011. (Sozialia. Studienreihe Soziologische Forschungsergebnisse. Bd. 113.) 260 p.

22 Anette Großbongardt–Uwe Klußmann–Norbert F. Pötzl (Hg.): Die Deutschen im Osten Europas. Eroberer, Siedler, Vertriebene. Deutsche Verlags-Anstalt, München, 2011. 303 p.

23 Mathias Beer: Flucht und Vertreibung der Deutschen. Voraussetzungen, Verlauf, Folgen. C. H. Beck Verlag, München, 2011. 205 p.

tematikához kötődő emlékművek és múzeumok elemzésének, újraértelmezésének szentelték a 2010. júliusi, berlini nemzetközi konferenciát, amelynek explicit célja egy közös európai emlékezet és történelem alapjainak letétele volt. A konferencián és a hozzá kapcsolódó kötetben azt vizsgálták a politikus és történész résztvevők, miként emlékeznek a II. világháborúra a mai Németországban, Oroszországban, Lengyelországban.²⁴

Végül, de nem utolsósorban: egy érdekes és új forrásmegközelítés eredményét foglalta össze a Rudolf Jaworski, a Kieli Egyetem Kelet-Európa Tanszékének nyugalmazott professzora által szerkesztett tanulmánykötet. A Kelet-Közép-Európában megjelent és a régióról írt útikönyveket forrásként felhasználva térképezték fel a kötet szerzői a kulturális transzfert, az idegenekről alkotott képet, a történeti kliséket. Magyarország külön nem szerepel, ahogy magyar szerző sem vett részt a nemzetközi projektben, azonban egy helyen, Prága és Bécs összehasonlítása keretében Budapestről is szó esik.²⁵

Murber Ibolya

24 Stefan Troebst-Johanna Wolf (Hg.): *Erinnern an den Zweiten Weltkrieg. Mahnmale und Museen in Mittel- und Osteuropa*. Leipziger Universitätsverlag, Leipzig, 2011. (Schriften des Europäischen Netzwerks Erinnerung und Solidarität, Bd. 2.) 272 p. Egy hasonló nemzetközi együttműködés eredményeit adja közre egy közel 700 oldalas, rendkívül vaskos és tartalmában sokszínű, 2010-ben megjelent kötet, amely elsősorban kultúr- és emlékezőtörténeti tanulmányokat gyűjtött össze az I. világháborút követő időszakra vonatkozóan. Beate Störkuhl-Jens Stüben-Tobias Weger (Hg.): *Aufbruch und Krise. Das östliche Europa und die Deutschen nach dem Ersten Weltkrieg*. Oldenbourg Verlag, München, 2010. 671 p.

25 Rudolf Jaworski (Hg.): *Der genormte Blick aufs Fremde. Reiseführer in und über Ostmitteleuropa*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2011. (Veröffentlichungen des Deutschen Polen-Instituts Darmstadt, Bd. 28.) 290 p.

Sean McMeekin

The Berlin–Baghdad Express The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power, 1898–1918

A Berlin–Bagdad-expressz. Az Oszmán Birodalom és
a német ajánlat a világhatalomra, 1898–1918
London, Allen Lane, 2010. 461 p.

Vajon Törökország miért nem lépett be a II. világháborúba (amikor arra még Argentínát is rá tudták kényszeríteni a nyugati szövetségesek)? Vajon mi lehet a történelmi oka annak, hogy török vendégmunkások elsősorban Németországot – az egykori Német Szövetségi Köztársaságot – választották célországnak az 1960-as évektől kezdődően? Egyáltalán – metaforikus értelemben – Törökország európai vagy ázsiai állam? Számos érdekes, összetett, ugyanakkor nem egykönnyen megválaszolható kérdés.

Azt gondolom, hogy a kérdésekben foglalt történeti problémák alapjaihoz ásott le a fiatal amerikai történész, Sean McMeekin *The Berlin–Baghdad Express. The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power, 1898–1918* című monográfiájában. Önmagában a szerző személye is figyelemre méltó. McMeekin a Stanford, illetve a California (Berkeley) Egyetemen folytatott tanulmányokat, napjainkban pedig az ankarai Bilkent Egyetem oktatója. Munkásságának középpontjában elsősorban Oroszország és a Szovjetunió 19–20. századi, illetve a nemzetközi kapcsolatok története áll, különös tekintettel Törökország és Európa viszonyára.

A vaskos kötetet a recenziós – rossz szokása szerint – a végén kezdte el olvasni. A mintegy tízoldalmi bibliográfia, amely memoárokat, tanulmányokat és könyveket egyaránt tartalmaz, önmagában is figyelemre méltó, különösképpen az, hogy nemcsak angol, hanem német, francia sőt török nyelvű szakirodalom is szerepel benne. De még ennél is lényegesen fontosabbnak tartom, hogy a szerző összesen 13 (!) levéltárban folytatott kutatásokat és gyűjtött forrásokat a német–török viszonyról. Törökországi és németországi archívumok mellett felkeresett levéltárakat Angliában, Franciaországban, az USA-ban is, de még Oroszországban is kutatott.

Mindezen előfeltételeknek köszönhetően jelentősebb alkotás született, mint egy csupán az eseménytörténetet leíró és azt esetleg értékelő könyv. A szerző ügyesen fűzte össze a történelmi, geopolitikai, vallási és gazdasági kérdéseket, és értően mutatott rá az összefüggésekre.

A kötet gyűjtőpontjában a haldokló Török Birodalom áll, a maga tehetetlenségével, korruptségával, de ugyanakkor kétségtelen stratégiai helyzetével. (Itt jegyzem meg, hogy a kötetben található, szám szerint 6 térkép nagyban segít eligazodni a korabeli közép- és közel-keleti viszonyokban.) Minden problémája mellett a Török Birodalom a régió megkezdhetetlen, ugyanakkor gyakorlatilag egyetlen szervezett állama volt. A 19. század végétől már megindult a nagyhatalmak között egyfajta versenyfutás a befolyás megszerzéséért. A Német Császárság volt a legaktívabb, ami a siker egyik záloga lett aztán. Tény, s erről részletesen ír a szerző, hogy II. Vilmos császár világpolitikai elképzeléseit Bismarck kancellár messze nem támogatta olyan lelkesen, mint ahogyan egyes katonai és gazdasági körök, de a császár szava döntött. Vilmos egy német befolyás alatt álló Török Birodalomban a britek

indiai ellensúlyát vélte felfedezni. Stratégiai célnak tekintette, hogy adott esetben német csapatok minél hamarabb a Perzsa-öbölnél lehessenek. Ezt a korban egy Berlinből, Konstantinápolyon át Bagdadig tartó, több ezer kilométeres vasúttal lehetett megvalósítani. A vasútépítés 1903-ban el is indult, s mindenki tisztában volt azzal, hogy ha a vonal elkészül, az több lesz egy puszta expressznél: a nyílt német gazdasági-politikai befolyás szimbóluma és eszköze. A beruházás, illetve a kivitelezés hátterében az inkább kalandornak, mintsem bárónak tekinthető Max von Oppenheim állt, aki maga ugyan zsidó származású volt, de egyben német hazafi és üzletember. A munkálatok során pedig több mint kiváló török kapcsolatokat épített ki, amelyeknek majd az 1930-as évek Németországa is hasznát vette.

A 20. század elején elkerülhetetlenné vált a Török Birodalom modernizálása. Közismertnek mondható, hogy ebben fiatal török tisztok egy jól körülíráható csoportja játszott döntő szerepet: az ifjútörökök. Az már kevésbé ismert, hogy mögöttük állt egy – mai szóval élve – tanácsadó stáb, egy tapasztalt pasa vezetésével. Mellesleg a pasát Colmar Freiherr von der Goltz-nak hívták.

A gazdasági-katonai-geopolitikai megfontolások mellett azonban volt még egy tényező, amelynek ismerete elengedhetetlen. Ez pedig a vallás. Nevezetesen annak kérdése, hogy ki legyen a muzulmánok vezetője. Talán nem meglepő, a török szultán szívesen lett volna minden muzulmán vezetője is egyben. Ez elől a németek sem zárkóztak el, mi több komolyan gondoltak arra, hogy a vallási vezető segítségével a brit gyarmatokon élő muzulmánokat felkelésre lehet bírni, s így alááshatják a britek pozícióit Afrikában. A terv azonban többszörösen sem vált be. Egyrészt voltak más aspirációk is a vezető szerepre, önjelöltek, illetve a britek protezsztáljai. Másrészt – s itt jön be a vallási elem fontossága – a muzulmánok szent városa, Mekka nem a Török Birodalom területén feküdt. Így jóval nehezebb volt befolyásoló szerepet játszani, s emellett nem sikerült Konstantinápolyból szent várost kreálni. Ehhez kapcsolódó kánonjogi probléma volt: vajon a szultán kiadhatja-e fatvát? Vagy hirdethet-e dzsihádot? S ha szent háborút hirdet a keresztények ellen, akkor az nem vonatkozna a németekre (és szövetségeseire sem), hanem csak a britekre? Mindenesetre tény, hogy a háború kitörésekor kiadott fatva adta a jogi alapját az örmény népirtásnak vagy éppen a görögök elleni atrocitásoknak.

Az I. világháború összességében azonban azt bizonyította be, hogy a németek kísérlete a Török Birodalomban vagy inkább Birodalommal nem volt sikeres. Ennek több külső oka is volt. Az egyik, hogy a britek Arábiai Lawrence személyében találtak egy olyan szakembert, aki a törökökkel szemben álló arab törzseket meg tudta szervezni. Így a britek – nem utolsósorban vallási alapon, az úgynevezett mekkai lázadókkal – állandóan revolverezni tudták a térségben harcoló német csapatokat. Ezt a szerző egy kvázi „ellen-dzsihádként” definiálja, és nem felejt el megjegyezni, hogy a harcok idején kezdődött a vahabita Ibn Saud-család felemelkedése is. Összességében vallási, muzulmán alapon a Török Birodalom nem tudott híveket szerezni magának sem a Közép- és Közel-Keleten, de a Kaukázusban sem (itt az Orosz Birodalommal harcolt). A másik ok, hogy a gazdaságilag alapvetően gyenge Török Birodalom egyszerűen nem volt képes – még német segédcsapatokkal és tanácsadókkal sem – többfrontos háborút vívni. Emellett nem sikerült a németeknek „hátba döfniük” a briteket: akármennyi pénzt (több tízmillió nagyságrendű márkát) is áldoztak propagandára vagy emberek megvesztegetésére, illetve hiába próbáltak felkelést szítani, nem értek el kézzelfogható eredményt, ráadásul szinte mindegyik kísérletről előbb-utóbb Londonban is tudomást szereztek. (Ennek éles kontrasztjaként mutatja be Lenin Svájcból Oroszországba juttatását és hatalomra kerülését.)

A Berlin–Bagdad-expresszhez köthető a brit és nemzetközösségi csapatok legnagyobb kudarca az I. világháborúban, ami végül Churchillnek az admirális első lordja

posztjáról való lemondásához is vezetett. Ez a nevezetes partraszállás Gallipolinál, ahol az egyik stratégiai cél a vasútvonal elérése, s így a „német köldököksinór” elvágása volt. A véres harcokban a Musztafa Kemal vezette csapatok – igaz, német tanácsadókkal és segédc csapatokkal – végül meghátrálásra kényszerítették az antant erőit. Mindkét fél tisztában volt a harc stratégiai céljával és fontosságával, ennek megfelelően nem is kímélték erőiket. A törökök azonban kedvezőbb helyzetből tudtak védekezni (magaslatokról, beásott állásokból), mint amilyenből a britek támadhattak.

Végül, de nem utolsósorban volt egy olyan kérdés a térségben, amellyel valójában senki nem tudott mit kezdeni. Ez nem volt más, mint a cionizmus, illetve a zsidó bevándorlás Palesztinába. A bevándorlók többsége ekkor az Orosz Birodalomból érkezett. A szerző felteszi a kérdést, s eljátszik azzal a gondolattal, vajon a bevándorolt zsidók között kifejtett oroszellenes propagandával németszimpatizánssá, illetve a Török Birodalom hű alattvalójává lehetett volna-e tenni a palesztinai zsidókat. Tény, hogy ez német részről nem történt meg, az antant azonban az 1917-es Balfour-nyilatkozattal nyitott feléjük. A deklaráció célja nemcsak a palesztinai zsidók, hanem az egész világ zsidóságának megnyerése volt. A szerző roppant kritikus módon kezeli a Balfour-nyilatkozat létrejöttének hátterét, s idézi azokat az antantdiplomátákat, akik ellenezték azt.

A recenziens meglátása szerint a kötet epilógusa, amely egyfajta kitekintés, önmagában is megérme egy monográfiát. Ebben a német, pontosabban a hitleri Németország közép- és közel-keleti stratégiáját vázolja, kiemelten kezelve Törökországot. A német propaganda természetesen nem hagyta ki a ziccert, annak felemlegetését, hogy már az előző háborúban is szövetséges volt a két állam, és hogy milyen nagyszerűen harcoltak együtt. A náci propagandából azonban az antiszemita szál nem maradhatott ki. Ugyanakkor szomorúan állapítja meg a szerző, hogy a térségben az antiszemitizmus mélyen gyökeredzett. Nemcsak a helyi török, illetve arab lakosság körében, hanem a Palesztinát megszálló britek körében is sokan voltak antiszemiták. Közismert, hogy Hadzs Amin Al-Husszeini jeruzsálemi főmufti nem csupán felszólított a helyi zsidó lakosság kiirtására, hanem erre vonatkozó terveket szöve járt Berlinben, és találkozott Hitlerrel, valamint Boszniában segítette a tororzást az SS-be.

A szerző azzal zárja könyvét, hogy az antiszemitizmus nem reakció a zsidó viselkedésre, hanem egy szisztematikus világnézet – amihez, mint tudjuk, nem is kell zsidó –, s ez a distinkciótétel napjainkban létfontosságú egy történésznek éppen úgy, mint egy politikusnak.

Kovács Tamás

СССР–Германия: 1933–1941

Szovjetunió–Németország, 1933–1941

Вестник Архива Президента РФ, Москва, 2009. 368 с.

Az Oroszországi Föderáció Elnöke Levéltárának Közleményei 2006-tól jelennek meg rendszeresen. Az első tematikus kötet Leonyid Brezsnyev tevékenységének addig ismeretlen dokumentumait adta közre. A következő, 2007-es évkönyv a múlt század 20-as éveiben végrehajtott katonai reformokkal foglalkozott, míg a 2008-as az 1930-as években megjelentetett szovjet történelemtankönyvek megírásának körülményeit dolgozta fel. A 2010-es, folytatva az alább recenzált kötet tematikáját, *Война: 1941–1945* (Háború, 1941–1945) címmel közölt nagyszabású dokumentum-összeállítást. Az utolsó, 2011-es évkönyv pedig a szovjet úrprogram eddig ismeretlen anyagait adta közre.

Az elnöki archívum periodikája azért érdemel kitüntetett figyelmet, mert a fent említett kiadványt gondozó levéltárban őrzik a 20. századi szovjet történelem legfontosabb és legérzékenyebb dokumentumait. Az archívum állományának gerincét az SZKP KB Politikai Bizottságának anyagai adják, vagyis a szovjet korszak minden tekintetben legfontosabb intézményének dokumentumai. Az eddig megjelentetett kötetek anyagának feldolgozását – a gondosan elkészített annotált névmutató és jegyzetapparátus mellett – többnyire figyelmet érdemlő bevezető tanulmányok segítik. Nem jelent kivételt ez alól a Szovjetunió–Németország, 1933–1941 című évkönyv sem. A kötet érdekessége, hogy ezúttal a korszak folyamatait átfogóan értelmező bevezető tanulmányt (Советский Союз, Сталин и Германия в 1933–1941 гг. A Szovjetunió, Sztálin és Németország 1933–1941-ben) két szerző jegyzi. Egyrészt az elnöki levéltár periodikájának főszerkesztője, a korszak elismert orosz kutatója, Szergej Kudrjasov, másrészt a moszkvai Német Történeti Intézet német igazgatója, Bernd Bonwetsch.

A kötetben közölt 219 dokumentum többségében először került nyilvánosság elé. A különböző – többnyire Sztálinnak írt – bizalmas jelentések, táviratok, valamint diplomáciai találkozókrol készített feljegyzések időrendben haladva dolgozzák fel a két ország kapcsolatának háború előtti történetét. A legtöbb dokumentum – érthető módon – 1939-es keltezésű, de jelentős anyaggal szerepel a válogatásban az 1933-as év, továbbá az 1940-es és 1941-es esztendő is. A kötet anyagát számos ritka, korábban nem ismert fotó is gazdagítja.

Az évkönyvben közölt dokumentumok között fontos csoportot alkotnak azok, amelyek a két ország közti gazdasági kapcsolatok alakulását világítják meg. E kapcsolatok nagysága, jellege, kölcsönösségének aránya – szimmetriája, illetve aszimmetriája – máig a korszak egyik leginkább vitatott kérdése. Mindeközben aligha kétséges, hogy a szovjet–német gazdasági kapcsolatok élénkítésében Sztálin messzemenően érdekelt volt, és személyesen is jelentős részt vállalt abban. Ugyanakkor nyilvánvaló különbség mutatkozott ebben a tekintetben a szovjet külügyeket akkor még irányító Makszim Litvinov és a szovjet állam első számú vezetőjének álláspontja közt, miközben ez a nézeteltérés a kor körülményei között természetesen semmiképpen sem ölthetett konfliktusos formát.

Mindez világosan látható David Kandelaki berlini missziója kapcsán. Kandelaki, aki németországi kinevezése előtt semmiféle diplomáciai múlttal és tapasztalattal nem rendel-

kezett, 1934 decemberében úgy vette át a berlini szovjet kereskedelmi képviselő irányítását, hogy számíthatott Sztálin közvetlen támogatására. A grúz tagköztársaság korábbi népművelési népbiztosa a Politikai Bizottság határozata alapján került a képviselő élére, azzal a megbízással, hogy Berlinben folytasson tárgyalásokat a két ország közti kereskedelemről, illetve Moszkva hitelfelvételéről. Mutatja a megbízás súlyát és jelentőségét, hogy mind a bolsevik párt Központi Bizottságának apparátusa, mind az a népbiztosokból álló bizottság, amely a német–szovjet gazdasági kapcsolatok pontos tartalmát volt hivatott kidolgozni, részletekig menő aprólékossággal számolt be Sztálinnak a tárgyalások menetéről. Eközben a Politikai Bizottság nemcsak elvi döntéseket hozott az ügyben, de maga is közreműködött abban, hogy megszülessék az a szovjet igénylista, amelyen azon termékek szerepeltek, amiket Moszkva a németek által biztosított 200 millió márkás hitelkeretből szeretett volna megvásárolni.

A kötet egyik legérdekesebb dokumentuma éppen ez a teljes terjedelmében közreadott, 123 tételből álló főlista, illetve a hozzákapcsolódó 22 tételes kiegészítő lajstrom (101–107. p.). E két listát tanulmányozva jól látható, hogy a Szovjetunió mindenekelőtt vegyipari berendezéseket, gyártósorokat, műszaki eljárásokat, továbbá a papírgyártáshoz szükséges gépeket és berendezéseket, valamint nagy teljesítményű turbinákat akart beszerezni. Ugyancsak jelentős arányt képviseltek Moszkva katonai szükségleteivel összefüggő igényei. Így szerettek volna – többek között – olyan műszerekhez, illetve mérőeszközökhöz jutni, amelyek segítségével az új szovjet repülőgépmotorokat és repülőgépeket tudták volna tesztelni. De a megvásárlásra kért termékek közt a Junkers repülőgépmotortól kezdve megtalálni a legkülönbébb fototechnikai berendezéseket és légi felvevőkamerákat is.

És ez a sor hosszan folytatható lenne, de talán az eddig felsoroltak is mutatják: Moszkva egyáltalán nem arra készült, hogy nyersanyagszállításával egyoldalú előnyhöz juttassa Berlint. Megvoltak a maga szempontjai, amiket láthatóan nagyon komolyan vett. Más kérdés, hogy elvárásai utóbb mikor és mennyiben teljesültek. Mindenesetre a kötetben közölt dokumentumok alapján az jól érzékelhető, hogy szovjet részről – miközben minden további nélkül készek voltak engedni a hitelfolyósítás feltételeivel kapcsolatban – a legkevésbé sem tartották elfogadhatónak a német szállítások esetleges korlátozását, illetve a szállítandó termékek körének szűkítését. Jellemző, hogy a Politikai Bizottság fenti szellemben fogant határozata nyomán a külkereskedelmi népbiztos kifejezetten arra szólította fel Kandelakit 1935 februárjában, hogy tudassa német partnereivel: amennyiben Berlin nem fogadja el a szovjet feltételeket, úgy Moszkva lemond a német hitelajánlatról és nem köt megállapodást. Ez persze nem azt jelentette, hogy a Kreml ne tartotta volna fontosnak a megegyezést. Nagyon is fontosnak találta, ezért például Sztálin határozottan elvetette, hogy Moszkva időről időre hivatalosan reagáljon a náci vezetők ismétlődő szovjetellenes kirohanásaira, ám azt nagyon is indokoltnak találta, hogy határozottan megfenyegesse Németországot az olajszállítások felfüggesztésével, amikor Berlin meg akarta tagadni bizonyos korábban egyeztetett termékek, így például a Zeiss-gyár távolságmérőinek Szovjetunióba történő szállítását. Mindez ismét csak arra vall, hogy szovjet részről különös jelentőséget tulajdonítottak a német berendezések és gépek megszerzésének, és – szemben a német–szovjet közeledés kapcsán aggályait hangoztató Litvinov ajánlatával – többnyire nem reagáltak az ideológiai és politikai természetű német támadásokra.

Mindez nyilvánvaló módon Sztálin álláspontjából következett, aki nem látott különösebb erkölcsi vagy politikai problémát a németekkel való gazdasági együttműködésben, sőt a közvetlenül hozzá „bekötött” Kandelaki missziójától azt is remélte, hogy a szovjet kereskedelmi képviselő vezetőjének bizonyos személyes kapcsolata révén sikerül majd a két ország közti politikai viszonyt is javítania. Ezek a remények azonban alaptalannak bizo-

nyultak, így Kandelakit 1937-ben vissza is hívták Moszkvába, ahol egy évvel később koholt vádak alapján kivégezték. De 1939-ig nemcsak a politikai közeledés maradt el, hanem a két ország közti árucseré is jelentősen visszaesett. A német történész, Heinrich Schendemann számításai szerint a Szovjetunióba irányuló német export értéke 1932 és 1939 közt 626 millió birodalmi márkáról 31 millióra esett vissza, míg a Németországba irányuló szovjet export 271 millióról 30 millióra. A Molotov–Ribbentrop-paktum aláírása után azonban ismét növekedésnek indult a két ország közti árucseré.

A dokumentumkötet ugyancsak figyelmet érdemlő forráscsoportja az 1939 augusztusában megkötött szovjet–német megnehtamadási egyezmény megszületésének körülményeit világítja meg. Számos más dokumentum mellett a periodika először adja közre a Molotov–Ribbentrop-paktum nyilvános részének két előzetesen elkészített tervezetét, rajta Sztálin javításaival és megjegyzéseivel (209–214. p.).

A kötetben egy rövid dokumentum erejéig feltűnik Magyarország is (171. p.). Ez egy két pontból álló kivonat a Politikai Bizottság 1939. január 7-én tartott ülésén elfogadott határozatból. Ennek első pontja kimondja, hogy a Külügyi Népbiztosság tudassa Moszkva álláspontját a magyar kormánnyal Budapest antikomintern-paktumhoz történő esetleges csatlakozása esetén. A második pont pedig megállapítja, amennyiben sor kerülne a csatlakozásra, úgy mind Budapesten, mind Moszkvában felszámolásra kerülnek a diplomáciai képviseltek, és a magyar kormánynak azt az ajánlatot kell tenni, hogy a továbbiakban a két ország közti érintkezést az ankarai vagy a varsói diplomáciai képviselteken keresztül bonyolítsák le. Ez az utóbbi megjegyzés arra vall, hogy 1939 elején még a Politikai Bizottságban sem gondoltak arra, hogy fél évvel később már nem lesz a lengyeleknek önálló állama, és e helyzet kialakulásában jelentős szerepet játszik majd a Szovjetunió is, miután szeptember 16-án – két héttel a német inváziót követően – megtamádja Lengyelországot és annak keleti területeit elcsatolja.

A periodika számos izgalmas dokumentumközléséből feltétlenül érdemes kiemelni a Szovjetunió berlini nagykövetének 1941. május 21-i keltezésű jelentését Rudolf Hess Angliába történő repüléséről (330–334. p.). A Gyekanozov jegyezte hosszú feljegyzés (Предварительные данные о «случае с Гессом», Előzetes adatok a Hess-ügyről) részletesen ismerteti Hess eltűnésének németországi fogadtatását, Hess személyiségét és a nemzetiszocialista pártban játszott szerepét, valamint azokat a verziókat, amelyek jegyében Németországban értelmezni próbálják a történeteket. Ez a dokumentum mindenekelőtt azért érdemel figyelmet, mert – mint az más forrásokból tudható – Sztálint roppant módon foglalkoztatta Hess angliai útja. Nem tudta eldönteni, valójában mi is történt: valamilyen magánakcióról van-e szó vagy egy esedékes német–brit kiegyezés első lépéséről. Az alaposan megírt nagyköveti jelentés azonban nem tudta elosztatni Sztálin kétségeit, mert maga Gyekazonov sem tudta, hogy valójában mi is történt. A szovjet vezetők nyugtalanságát csak tovább fokozta, hogy úgy látták: mind London, mind Berlin gyanús hallgatásba burkolózik.

És végül, de nem utolsósorban mindenképpen utalni kell arra a két, ugyancsak 1941 tavaszán született dokumentumra, amely a két ország közti gazdasági megállapodás teljesítéséről számol be (310–319. p.). Mindkét dokumentum melléklete részletekbe menően ismerteti a Szovjetunió és Németország közti külkereskedelmi forgalom nyersanyagokra és feldolgozott termékekre, illetve gép- és berendezéstípusokra vonatkozó teljesített és teljesítésre váró szállításait. Ezek a dokumentumok is ebben a kötetben kerültek először nyilvánosságra, jelentős mértékben hozzájárulva ezzel az 1939 és 1941 közti időszak szovjet–német kapcsolatrendszerének tényeken alapuló feltárásához.

Philip Morgan
 The Fall of Mussolini: Italy, the Italians
 and the Second World War

Mussolini bukása: Olaszország, az olaszok és a második világháború
 Oxford, Oxford University Press, 2007. 304 p.

Az angliai Hull Egyetem történésze, Philip Morgan az elmúlt évtizedben több, Olaszország történetével foglalkozó könyvet írt. Nyugdíjba vonulása előtti utolsó, *Mussolini bukása: Olaszország, az olaszok és a második világháború* című munkája az Oxford University Press gondozásában látott napvilágot. A szerző szándéka szerint a mű alapvetően új szemszögből vizsgálja az eddig jobbra nagypolitikai összefüggéseiben ismert korszakot: bemutatja az ország különböző döntéshozói által választott tévutakat, az elhibázott döntéseknek a kisember, valamint az olasz nép mint közösség életére gyakorolt – sok esetben demoralizáló – rövid és hosszú távú hatásait. Emellett a szövegben idézett számtalan visszaemlékezésnek köszönhetően sikerül a szerzőnek a háború élményét is közelebb hozni a mai olvasóhoz. Az 1943–1945 között lezajlott események ilyen szempontú vizsgálata révén a szerző választ talál (vagy inkább kínál) több ellentmondásosan magyarázott történetre és folyamatra. Egyfelől arra, miért nem találkozunk ma Olaszországban az 1940–1943 közötti események élő emlékezetével, másfelől pedig arra, hogy a valósághoz mennyire áll közel az az állítás, miszerint Itáliában 1943 után szinte mindenki ellenálló és/vagy antifasiszta volt.

A könyvben elemzett eseménysort a szerző több csomópont megragadásával dolgozza föl. Részletesebben mutatja be, hogyan szavazta le 1943. július 24-én a Fasiszta Nagytanácsban a Galeazzo Ciano és Dino Grandi vezette pártellenzék Benito Mussolini-t. Másnap a király és Pietro Badoglio tábornagy által végrehajtott fordulat nyomán kirobbant tömegmozgások az egész fasiszta rendszert elsöpörték. A szeptember 3-i olasz fegyverletétel angolok általi nyilvánosságra hozatala után Hitler csapatai bevették Rómát, Mussolini kiszabadítása után pedig a Duce vezetésével bábállam alakult északon. A tisztavirág-életű Olasz Szociális Köztársaság azonban a szövetségesek előrenyomulását nem tudta feltartóztatni; a vezér életét 1945. április 26-án partizánok sortüze oltotta ki. Philip Morgan könyve nem pusztá eseménytörténet. A kronologikus sorrendet inkább az ok-okozati összefüggések érzékeltetése végett tartja szem előtt a szerző, s a nagypolitikai döntéseket is jobbra a nemzet és az egyén problematikájának megértetése érdekében mutatja be.

1943. július 24. előtt a Fasiszta Nagytanács utolsó ülésére 1939 szeptemberében került sor. Morgan úgy látja: akkor a Ducének még szüksége volt hívei támogatásának az elnyerésére a háborútól való távolmaradáshoz, a deklarált nem hadviselő státusz kihirdetéséhez. Az azóta eltelt közel négy év alatt azonban rengeteg esemény történt a nagypolitika színpadán; Olaszország egyértelmű vereséget szenvedett több fronton, s az egykor karizmatikus vezetőből megtört ember lett. Mussolini fizikai állapota a háború előrehaladtával rohamosan romlott. 1943 elejére súlyosbodtak gyomorbántalmai, így gyakran elmaradozott hivatalából, ami széles hatáskörei miatt megbénította a kormány és a hadigépezet olajozott működését. Amikor a szövetségesek Szicíliában partra szálltak, az ország vezetői nem húzhatták tovább a nyílt konfrontációt a Ducével. A királyban is érlelődött Mussolini levál-

tásának gondolata. Az ominózus éjszakán lezajlott szavazáson Mussolini egykor megingathatatlan hívei többségben ellene voksoltak. A Duce leszavazása – hívja fel a szerző a figyelmet – nem csak az ellenérvek fölényét jelentette; a szavazás szimbolikus értelme ezen túlmutat. Az ország vezető elitjének egy számottevő csoportja ugyanis szavazatával egyben több dolgot állított is, mégpedig egyfelől azt, hogy a vezető nem képes már eldönteni, hogy az országnak mi a jó, másfelől hogy a fasizmus ideológiájával megtámogatott háború már nem nemzeti érdek. Tehát a korábban elképzelhetetlen „lázadás” – az adott pillanatban egyértelműen még fel nem mért, de azóta jól ismert következményei mellett – de facto egyet jelentett a fasizmus és a nemzeti érdek szétválasztásával, melyre a rendszer fennállása óta először került sor.

A Morgan által „monarchista puccsnak” nevezett palotaforradalom terve már korábban készen állt, de a király a döntésre csak a Fasiszta Nagytanács gyűlése előtt néhány nappal szánta rá magát. A Mussolini és Hitler között június közepén lezajlott feltreil találkozó eredménytelensége és a katonai vezetők egyre fokozódó elégedetlensége kényszerítette végső elhatározásra a királyt. Morgan hangsúlyozza, hogy Mussolini mind-ebből semmit sem érzékelt, eltávolítása után pedig hívei részéről nem került sor ellenlépésekre. Roberto Farinacci, a Fasiszta Milícia vezetője, aki egy ellenpuccs egyetlen lehetséges vezetője lehetett volna, addigra eltűnt, Viktor Emánuel már korábban letartóztatta, Hitler pedig július 26-án elállt az azonnali katonai retorzió gondolatától. Ehelyett – katonai tanácsadói javaslatára hallgatva – megfontoltabb terv készült, melynek kulcsmozzanata a félszigeten való német jelenlét megerősítése és egy bábállam felállítása volt.

Mussolini bukásának híre végigsöpört a semleges és a megszállt országokon, és sokrétű hatással volt rájuk. Ezt a szerző számos új forrás segítségével mutatja be. Nem egészen két héttel a Duce menesztésének bejelentését követően a svédek felmondták azt a szerződést, melynek értelmében német csapatszallító vonatok áthaladhattak az országon, Norvégia megszállása, majd a német ellenőrzés fenntartása céljából. A változás Európa-szerte lökést adott a megszállt országokban az ellenállási mozgalmaknak is. A fokozódó ellenállás növekvő elnyomást vont maga után.

Morgan szerint úgy tűnt – fonák módon –, hogy a fasizmus bukása időlegesen inkább a tengely megerősödéséhez, semmint meggyengüléséhez vezetett. Némileg más megvilágításba kerül Mussolini kiszabadítása is. Ezzel, majd a Duce hatalomba történő visszahelyezésével Hitler két legyet ütött egy csapásra. Sikerként a tengely tekintélyét újra megszilárdítania, miközben a létrejövő bábállamnak köszönhetően gyorsabban és hatékonyabban tudta biztosítani Olaszország ember- és nyersanyagtartálékainak kiszivattyúzását.

A szerző figyelmének középpontjában a lakosságra nehezedő, napról napra súlyosbodó háborús terhek, a katonai kudarcok, majd 1942 nyarától a hazai nagypolitika alakítóinak elbizonytalanodása mellett a nép körében mutatkozó elégedetlenség áll. A Duce kezdetben a néphangulat változását pusztán a váltakozó katonai sikerek számlájára írta, figyelmen kívül hagyva a bombázások és az egyre elégtelenebbé váló élelmiszer-ellátás okozta fokozódó feszültséget. Eközben a háború folytatását támogató ideológia is kezdett semmitmondóvá válni. A propaganda – amely úgy állította be a háborút, mint a munkások jólétéért és az ország nagyobb dicsőségéért folytatott harc, illetve az amerikaiak és a britek által megtestesített lelketlen materializmus elleni küzdelem – elvesztette hitelét. A valóságban 1942 végére mind nyilvánvalóbbá vált az ország háborúra való felkészületlensége, rosszabb hadifelszereltsége, a szövetségesek technikai és erőfölénye. Mint Morgan bemutatja, Mussolini személyes támogatottsága is csökkenni kezdett.

Az élelmezési problémák mögött kezdettől a vezetés felkészületlensége állt. Mivel a kormány gyors győzelemmel számolt, hadba lépésének pillanatában nem alakította ki az

élelmiszer-elosztás jól működő központi rendszerét, s az élelmiszerjegyek bevezetésének nyilvánvaló következményeivel sem számolt. A szakirodalomban korábban alig érintett tény, hogy amikor erre 1940 második felében sor került, a nép körében pánik tört ki. A jegyre kapható árucikkek – így az olíva, olaj, vaj, rizs, tészta és liszt – egyik napról a másikra eltűntek a boltok polcairól, az árak pedig rohamosan emelkedni kezdtek, miközben a jegyre kiutalandó szükséges élelmiszer-mennyiséget egyre többször nem tudták a lakosságnak biztosítani. Megjelent a fekete piac, ami az anyagi terhek további növekedését vonta maga után. A gyorsuló infláció miatt a takarékoskodás egyszerűen értelmetlenné vált. A fasiszta kormány támogatói bázisát jelentő középosztály azt a pénzt, amit eddig a háború finanszírozására fordított, most magára költötte. Morgan megállapítja és dokumentálja, hogy az éttermek, a mozik, az utcák tömve voltak. Mindenki a mának élt, mert a másnap egyre bizonytalanabbá vált. Mivel az állam nem tudott gondoskodni a népről, sokan engedély nélküli kereskedéshez folyamodtak, csempészek lettek vagy spekulációkba bocsátkoztak.

A fasiszta diktatúra falusi beszolgáltatási rendszere sem működött megfelelően. Ennek bemutatása is a viszonylagos újdonságok közé sorolható. A gabona és a nyersanyagok kötelező beszolgáltatása során felmerülő visszasságok elégedetlenséget váltottak ki a gazdák körében, ugyanis az államilag megszabott felvásárlási ár, valamint az eladási ár közötti nem csekély különbséget a kormány fölözte le. A mások zsebébe vándorló látványos haszon a gazdákat felbőszítette, elkezdődött a beszolgáltatás fondorlatos bojkottja. Az ellenállók megregulázása a Fasiszta Párt (PNF) feladata volt, amelynek emberei durva eszközökkel kényszerítették vissza a beszolgáltatási rendszerbe a termelőket. A párt kemény fellépése ellenszenvet váltott ki. Mussolini bukása előtt pár hónappal a szervezet már elvesztette egykori népszerűségét, intranzigens kisebbséggé vált. A nép körében tapasztalható elégedetlenség hatására a PNF igyekezett demonstrálni, hogy képes saját, az élelmezési visszasságokért felelős, korrupt vezetőit is megregulázni. 1942 tavaszán először Giorgio Molfinót, a boltosok és kereskedők konföderációjának vezetőjét mozdították el, majd áprilisban Lombardiában mintegy 100 ezer (!) üzletembert vádoltak meg azzal, hogy akadályozzák az élelemellátás rendszerének működését. Mindezzel nem értek célhoz. Az emberek élelemre és nem kirakatperekre volt szükségük. Ez a rész a kötet egyik erőssége.

Talán túlzás lenne azt állítani – írja a szerző –, hogy Mussolini bukását a szövetségesek sikeres bombázása okozta. Azt azonban állíthatjuk, hogy a bombázással szembeni védtelenség érzete – tetézve az élelmezési anomáliákkal – növelte a Ducével szembeni elégedetlenséget. A bombázás végleg egyértelművé tette, hogy a háború immár nem külföldön, hanem Olaszországban folyik. Mivel az óvóhelyek befogadóképessége nem volt elegendő, Mussolini már a háború elején elrendelte a városok részleges evakuálását. Igaz, a gazdagoknak ez nem jelentett mást, mint átköltözni vidéki villáikba, és egy kicsit korábban megkezdeni a nyári szünetet, bár ez alsóbb osztályos gyerekeknek komoly problémát okozott. A kevésbé tehetőseknek viszont nem volt hova menniük, s ha találtak is vidéken szállást, a városi lakbért továbbra is fizetniük kellett. Tehát az evakuáció miatt a város „vidékre költözött”, miközben munkahelyük révén a lakosok városi függősége fennmaradt, de fonák módon az élelmezés miatt a vidéktől való függés is megjelent. A rendeletek értelmében a befogadó családoknak kellett ellátniuk az evakuáltakat. Az államilag előírt fejadag azonban olykor hónapokat késett, és a parasztok által termelt élelem saját maguk ellátásához is kevésnek bizonyult. A kényszerű együttélés feszültségekhez vezetett; sok helyütt zendülésekre és tüntetésekre került sor.

Az egyre növekvő elégedetlenséget a rendszer fennállása óta először előforduló nagyméretű sztrájk is jól jelezte. 1943 márciusában a Torinóban kezdődő munkaleállások

gyorsan áttértek a környező településekre, s pár nap elteltével már 100 ezer ember részvételével folyt a sztrájk. A kezdetben kifejezetten bérkövetelések szélesebb dimenziót öltöttek, amikor az éhezést, a tűrhetetlen munka- és életkörülményeket, valamint a háborút a hirtelen magára talált Olasz Kommunista Párt agitátorai ügyes húzással összefüggésbe hozták. Így a sztrájk háború- és rezsimellenes tüntetéssé vált. Igaz, a rendőrség jó érzékkel lépett fel: a sztrájkot izolálta, a szószólókat bebörtönözte, s a széles körű megtorlás helyett a vértelen rendteremtés technikájával nyugtatta meg a kedélyeket. Ám a mozgolódás most már állandó maradt.

Érdekesen mutatja be Morgan, hogy ellentétben a hitleri gyakorlattal Mussolini a háború alatt csupán négy nyilvános beszédet intézett az ország lakóihoz. Azt a tényt, hogy Mussolini egyetlen súlyos bombázásokat elszenvedett várost sem látogatott meg, a nép az iránta érzett szolidaritás hiányaként élte meg. A vezér és a nép közötti távolság egyre nőtt.

1943-ra a nép számára nyilvánvalóvá vált, hogy az ország vezetése teljesen felkészületlen és tehetetlen a szövetségesek bombázásával szemben. A háború elvesztette nemzeti ügy jellegét. A lakosság a kormányt okolta az egyre jobban akadozó élelmiszer-ellátás miatt, s a legtöbben úgy érezték, erőn felüli árat fizetnek a háború folytatásáért. A tömegek elvesztették bizalmukat a fasisztákban, és egyre gyakrabban tették fel a kérdést, hogy Olaszország valójában miért és mi ellen is harcol. Ez vezetett a kormány legitimációjának az elvesztéséhez.

A kötet újabb fejezetéből megtudjuk, hogy a Mussolini bukása után kialakítandó új politikával kapcsolatban a belső ellenzék vezetőjének, Grandinak határozott elképzelései voltak. Véleménye szerint a királynak alkotmányos jogköreinek visszaszerzése után olyan kormányt kellett volna alakítania, amely végigviszi a szövetségesek oldalára való nyílt átalálást, s azonnal támadást indít Németország ellen.

Az új kormány vezetői nem fogadták el Grandi javaslatát. A háború tovább folytatódott a németek oldalán, s az elodázott, kétarcú átállás aláasta a Badoglio-kormány hitelességét. Az új vezetés a náci megszállást akarta elkerülni, az okkupációtól való rettegés miatti bénultságban telt el a július és szeptember közötti 45 nap. Az az elképzelés, miszerint az ország megszállása elkerülhető, Morgan szerint a reális gondolkodás teljes hiányát mutatja. Hitler már magát Mussolini elmozdítását árulásnak vette, s számolt az olaszok kilépésével a háborúból. Így a nyár folyamán a németek katonai jelenlétüket 11-ről 17 hadosztálynyi erőre növelték Észak- és Közép-Olaszország területén.

Az említett 45 nap alatt lezajló, Morgan által követett diplomáciai tapogatózások egyértelművé tették az olaszok számára, hogy a szövetségesek csak fegyverszünetről és a katonai ellenségeskedés azonnali befejezéséről hajlandóak tárgyalni, különbékéről nem. A nyár végére tető alá hozott fegyverszüneti megállapodás kapcsán a kormánynak két dolga lett volna: felkészülnie annak várható katonai következményeire és Róma védelmére. A szétküldött katonai utasítások azonban homályosak voltak, Róma védelme érdekében pedig effektíve semmit nem tettek. Szeptember 7-éről 8-ára virradó éjszaka Maxwell Taylor tábornok az örök városba érkezett tárgyalni az olasz katonai és politikai vezetőkkel, de mindhiába. Vittorio Ambrosio tábornok, vezérkari főnök már előző nap elhagyta Rómát, Giacomo Carboni tábornok, a hadsereg parancsnoka pedig kijelentette, hogy a helyi olasz csapatok nem tudják fedezni az érkező amerikai egységeket, Badoglio pedig csak a fegyverszüneti megállapodás nyilvánosságra hozatalának elhalasztásáról volt hajlandó megbeszéléseket folytatni. Eisenhower még aznap éjszaka táviratban utasította vissza az olasz miniszterelnök kérését. Szembesülve a fegyverszüneti megállapodás küszbönálló bejelentésével, a király és Badoglio Róma elhagyása mellett döntött. Az eredetileg a főváros védelmére kirendelt csapatokat Ambrosio a menekülő király és a katonai vezetők fedezésére

irányította át. A parancsnak köszönhetően Róma katonai védelme összeomlott. Kijelenthetjük – írja a szerző –, hogy a fővárost gyakorlatilag feláldozták a király bőrének megmentése érdekében.

Az egyik legérzékletesebben leírt rész a hadsereg dilemmáit és bomlását ábrázolja. A szeptember 8-án éjszaka a Badoglio által a katonaságnak kiadott parancs értelmében minden egységnek kerülnie kell katonai akciók kezdeményezését a németekkel szemben. Az események tragikus láncából adódóan a király és a kormány ezzel éppen azt idézte elő, amit a legjobban el akart kerülni: az ország északi és középső területeinek német megszállását. A hadseregre bomlasztóan hatott a fegyverszüneti megállapodás és a kormány távozásának híre. Az egyes alakulatok vezetőinek három lehetséges választása volt: vagy megadják magukat a németeknek, vagy hősiezen szembeszállnak velük, vagy oldalukon folytatják tovább a harcot. Rómában a telefonok hiába csöngtek ki, a tanácstalan katonai vezetők nem tudtak hova fordulni kérdéseikkel. Az összeegyeztetetlen katonai manőverek miatt a különböző csapatok egymást lehetetlenítették el. A németek viszont pillanatok alatt támadást indítottak, hogy lefegyverezzék és semlegesítsék az olasz csapatokat. A náci körülbelül 850 ezer olasz katonát internáltak vagy vetettek fogságba. Legtöbbjük jobbra tétlenül várta a németek megérkezését, hogy sorsuk eldőljön. A sporadikus, bár helyenként elszánt ellenállás nem tartott soká.

A halogatott átállás így nemcsak az olasz hadsereget morzsolta fel, hanem az olasz népnek a királlyal és az új vezetéssel szembeni bizalmát is felemésztette. Míg a kormány hezitált, a németek megszállták Olaszország északi és középső részét, elfoglalták Rómát, holott Morgan szerint ez idő alatt nemcsak az országban állomásozó német haderő ellen lehetett volna sikeresen fellépni, hanem gyors reagálás esetén talán a feltétel nélküli megadás 1943 januárjában Casablancában eldöntött elvén is enyhíteni lehetett volna.

A fegyverszüneti megállapodás kihirdetése után a háborús helyzet súlyosbodott. Olaszország olyan részei is hadszínterré váltak, melyeket 1940–1943 között a harcok elkerültek. Délen tehát zajlott a szövetségesek inváziója, miközben Észak-Olaszország egy részét a németek szállták meg, másik része az újraformálódó fasiszta állam fennhatósága alá került. Az ország közepén elterülő szürke zóna képét mindezek közben a változó erőviszonyok alakították. Néhányan örömmel fogadták a salói fordulatot, mivel a szeptember 8. után kialakult zűrzavart követően, ha akadozva is, de ismét működött egyfajta adminisztráció. Az emberek nagy többsége azonban inkább beletörődéssel vette tudomásul az újabb fordulatot. A vereség már csak idő kérdése volt, a fasiszták azonban az „árulók megbüntetésével” voltak elfoglalva.

Egy újabb vitatott eseménysor: 1944 júniusában a szövetségesek felszabadították Rómát és Közép-Olaszország egy részét, őszre azonban csapatmozgásaikat lényegében leállították. A D-nap után az olasz hadszíntér a franciához képest másodlagos jelentőségűvé lett. Sir Harold Alexander, a szövetségesek olaszországi parancsnoka pedig 1944 végén közölte a partizánokkal: a kifáradt csapatok a Gót-vonalnál szünetet tartanak a tél folyamán, katonai akciót nem folytatnak. A parancsnok azt tanácsolta, hogy hasonlóképp cselekedjenek a partizánok is, s várják ki az újabb tavaszi offenzívát. Mind a németek, mind a vichyi franciák értesültek erről a tervről, s támadásba lendültek a magukra hagyott partizánok ellen. Igaz, Alexander később elismerte, hogy hibázott, s igyekezett az ellenállókat fegyverekkel és élelemmel támogatni, de a szövetségesek döntésének negatív következményeit már nem tudta kiküszöbölni. A tragikus epizód jól mutatja, mennyire elhanyagolható jelentőséget tulajdonítottak a szövetségesek a partizánoknak, egyáltalán az olasz frontnak. 1944–1945-re a szövetségesek számára az olaszországi harcok jelentősége arra korlátozódott, hogy néhány német magasabb egységet lekössenek a térségben.

Morgan kíméletlenül kimondja: a szövetségeseknek az a döntése, hogy leállítják a harcokat Olaszországban, valójában egybeesett a németek terveivel. Hitler Erwin Rommel elképzelése helyett – miszerint a német csapatokat vissza kellene vonni egészen az Alpok vonaláig – Albert Kesselring stratégiája mellett döntött, azaz megtartva a katonai állásokat, az utolsóig kívánt küzdeni Olaszországban.

A német megszállás kíméletlenségének rövid és hosszú távú következményei egyaránt voltak. Egyfelől sikerült aláásnia Mussolini bábá államának hitelességét az olaszok között. Másfelől a lefegyverzett csapatok további sorsának alakulása nagyban meghatározta a háború későbbi olvasatát. A 600 ezer, foglytáborba zárt olasz katona már önmagában elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy 1945 után a háborús események közül emlékezetükben leginkább a fegyverszüneti megállapodást követő időszak gyötrelmei essenek latba. Többségük számára a háború borzalmai igazán csak 1943 után kezdődtek.

Morgan vállalkozik arra, hogy bizonyítsa: miért nem tartható az az állítás, miszerint Olaszországban mindenki részt vett az ország felszabadításában mint antifasiszta, partizán vagy katona. Bár a fegyverszüneti megállapodás értelmében a szövetségesek a királyi Olaszországnak félmillió hadsereg felállítását engedélyezték, közel sem tudtak ennyi embert besorozni az újonnan alakuló haderőbe. 1944 júniusában, mikor Róma felszabadítása után a szövetségesek nyomására a kormányba bevették az antifasiszta pártokat, az új kormány arra a nem könnyű feladatra vállalkozott, hogy a hiányzó 100 ezer katonát besorozza a hadseregbe. Az 1944 november–decemberében meghirdetett sorozás kötelező érvényű volt, s azokra a 20 és 30 év közötti férfiakra vonatkozott, akik a fegyverszüneti megállapodás kihirdetését követően hagyták el a hadsereg kötelékeit. A németek ellen meghirdetett háború után egy év (!) elteltével kezdtek csak meg annak a hadseregnek a felállítását, melynek már hónapok óta ténylegesen harcolnia kellett volna a náci Németország ellen. Az inkább „újrabehívásnak”, mintsem mozgósításnak nevezhető akció nem ért célhoz. A sorkötelesek nem jelentkeztek. A fegyverszüneti megállapodás után kialakult spontán *tutti a casa* („mindenki haza”) mozgalom most újjászületett *non si parte* („senki sem megy”) mozgalom néven: a déliek egyszerűen nem akartak részt venni a „náci” észak felszabadításában.

Röviddel a háború után a partizánt úgy definiálták, mint aki minimum 3 hónapig harcolt a *Corpo Volontari della Libertà* (A Szabadság Önkéntes Hadteste) kötelékében és legalább három szabotázsakcióban részt vett. Mint Morgan fogalmaz: ennek a szerencsés meghatározásnak köszönhetően sikerült 250 ezer partizánt produkálni. Ha ezt a számot összevetjük a salòi fegyveres alakulatok létszámával, továbbá megjegyezzük azt is, hogy az Olasz Szociális Köztársaság és a német megszállás alatt lévő területeken élő lakosság száma 20 millió fő volt, akkor máris nem tűnik olyan magasnak ez a szám. Tehát azok, akik fegyveresen részt vettek a németek és a salòiak elleni harcokban, csupán az ország lakosságának kis részét tették ki; a többség az *attendismo*, a kivárási politikáját választotta. A recenzius viszont úgy érzi, hogy Morgan itt nem egynemű mennyiségeket hasonlít össze. Másrészt nagyon régen, és akkor is marginálisan találkozhattunk a szakirodalomban olyan állítással, amely szerint szinte mindenki aktív náciellenes és antifasiszta harcos volt. A legutóbbi tíz-tizenöt évben egyre inkább az a nézet vált uralkodóvá, hogy a nemzeti felszabadító harcok mellett az olasz Északon egyszersmind kíméletlen polgárháború is folyt. Még a rangosabb művészeti alkotások is ezt tükrözték.

A könyv zárófejezetében a szerző azt a kérdést teszi fel, hogyan is kellene az olaszoknak a II. világháborúra emlékezniük. Jogos a megállapítása, hogy a háborúba való belépés pillanatában a nép többsége Mussolini mögött volt. Mint mondja: a hadüzenetnek a fasiszták és az antifasiszták egyaránt örültek; a fasiszták azért, mert a rendszer megerősö-

dését, míg az antifasiszták meggyengülését remélték ettől. A katonai kudarcok miatt azonban néhány év leforgása alatt a Ducét támogató réteg megcsappant. Bukása mögött mégsem a tömegek vagy az antifasiszták álltak, hanem az egymást követő fasiszta és monarchista puccsok. A támogatottság elvesztése és a háború olaszok számára kedvezőtlen alakulása olyan helyzetet teremtett, amely lehetőséget adott Mussolini zökkenőmentes elmozdítására. Valójában az antifasiszták csak ezután váltak az ország sorsának alakító tényezőivé, s számottevő ellenálló erőről is – igaz, részben banális földrajzi okokból – csak északon beszélhetünk. A déliek csekély arányú részvétele a németek elleni harcokban pedig lehetetlenné teszi, hogy ténylegesen azt lehessen állítani, hogy szerepük volt az ország felszabadításában.

A könyv érzékletesen mutatja be a vészterhes korszakot, az egyén, a közösség és az állam nehézségeit. Betekintést enged a hétköznapi emberre nehezedő erőn felüli nyomásra, amit az invázió, a megszállás és az ország megosztottsága okozott, miközben a nagypolitikai döntések és hatásaik is bemutatásra kerülnek. A munka jó keveréke az esemény- és a mikrotörténetnek. Mégis a mű érdeme bizonyos mértékig hibájává is vált: Morgan leginkább történeszietlen attitűdje az igazságtevésnek az egész könyvön végighúzódó, lappangó, időnként felszínre bukkanó szándéka. Sok esetben az általa citált személyes történeteket morálisan értékeli, és az egyes emberek cselekedetei alapján igyekszik az olasz nép háború alatti karakterét megragadni.

A fordulatokban bővelkedő események megértését a könyv nyelvezete és a szövegbe beillesztett képek is segítik. Bár a jegyzetapparátusban a szerző a felhasznált irodalom könyvészeti adatainak ismertetésére szorítkozik, a könyv végén válogatott bibliográfiával könnyíti meg a témában való további tájékozódást.

A szerző tehát, aki korábban, 1995-ben publikált, *Az olasz fasizmus, 1919–1945* (Italian Fascism, 1919–1945) című könyve után 2002-ben megjelentette *Fasizmus Európában, 1919–1945* (Fascism in Europe, 1919–1945) című munkáját, most a jelenkori történetírás egyik kiemelt témájának újszerű és tanulságos szempontrendszerű bemutatásával gazdagítja a nemzetközi szakirodalmat.

Kindl Melinda

A zsidó és a német közösség kivándorlása Romániából

A romániai nemzetiségek II. világháború utáni történetének kevésbé ismert fejezete a zsidó és a német közösség tömeges kivándorlása. Pontosabban szólva, a szakirodalom előtt már régóta nem titok a jelenség statisztikai mérlege, de az emigráció kiváltó okairól és a folyamat anyagi vonzatáról eddig kevés elemzés született, részben a téma politikai érzékenysége, részben a megbízható levéltári adatok hiányában. Ezért különösen fontos az itt ismertetett, azonos alapindítású és tematikájú két kötet. Radu Ioanid könyve ugyanis a kommunista román állam és a zsidó közösség viszonyát, míg a bukaresti Securitate-levéltár munkatársai által összeállított dokumentumkötet a német közösség kivándorlásának folyamatát vizsgálja. A kötetek között világosan meghúzódó szemléletbeli vitával írásom második része foglalkozik; azonban mielőtt külön-külön ismertetném a két kötetet, meg kell említenem, hogy már szerkezetükben is jelentősen különböznek egymástól. Ioanid könyve monográfiái igényű feldolgozás, míg Florica Dobre, Florian Banu levéltárosok közel ezeroldalas kötetének kilenczetedét eddig nem publikált és hozzáférhetetlen levéltári irat adja (összesen 468 dokumentum fért bele a válogatásba). Bevezető tanulmányuk ugyanakkor sokkal több, mint egyszerű kommentár a közzétett iratokhoz: alaposan feldolgozza a korszakot, állást foglalva több módszertani és historiográfiai kérdésben.

Radu Ioanid kötetének eredeti verziója 2005-ben jelent meg angolul, szerzője elsősorban az amerikai piacra szánta (*The Ransom of the Jews. The Extraordinary Secret Bargain Between Romania and Israel*. Chicago, Ivan R. Dee, 2005). Románul is ugyanabban az évben jelent meg, amit kétségkívül indokoltá tett a téma érdekessége, sőt kényessége: a romániai zsidók kivásárlásáról szóló román–izraeli titkos egyezmények története. Ioanid a román holokauszt és az Antonescu-korszak egyik legbefolyásosabb kutatója, 2000 óta vezetői a washingtoni Holocaust Museum nemzetközi levéltári osztályát. A szerző Romániában nevelkedett magyar–zsidó származású családban. 2004-ben Radu Ioanid édesanyjának, Ileana (Ilona) Ioanid filozófusnak a gondozásában jelent meg Nagy Imre snagovi naplója: a román nyelvű kiadás serkentőleg hatott a magyar történetíráásra is, amely sokáig nemigen kívánt állást foglalni a – politikailag is – nehezen kezelhető kézirat ügyében.

Ioanid alaptétele egyszerű és súlyos: szerinte a nagyszámú romániai zsidó közösség eltűnését egységes folyamatként, következetes és előre megtervezett politikai lépések természetes eredményének kell értelmezni. Számokban kifejezve: az 1930-as népszámlálás során több mint 750 ezer zsidó *nemzetiségű* állampolgárt regisztráltak (az 1918 utáni román népszámlálások nemcsak vallási és/vagy nyelvi alapon, hanem nemzetiségként is definiálták a zsidóságot), 1940 körül számuk elérte a 800 ezret, és még 1947-ben, két évvel a holokauszt után is meghaladta a 400 ezret. Ezzel szemben negyven évvel később, az 1980-as évek derekán a romániai zsidó lakosság összlétszáma már alig haladta meg a tízezer főt, ma pedig a húszmilliós összlakosságú országban kevesebb mint ötezer főt tesz ki.

Miért és hogyan hagyta el Romániát több százezer ember a II. világháború utáni korszakban? Ioanid a zsidók békés úton történő eltüntetését, a *Judenrein* Románia kialakítását egységes folyamatként elemzi. Az első fejezetben leszögezi, hogy a pénzért történő kivá-

sárlás régi gyakorlatnak számított az országban (21. p.). Már a II. világháború alatt, az Antonescu-rendszer idején miniszteri bizottság működött „a zsidó kivándorlással kapcsolatos problémák kezelésére” (Comisia ministerială pentru reglementarea problemelor de emigrare a evreilor), és a korabeli hatóságok jelentős összegeket követeltek a kivándorlók-tól. A második nagy kivándorlási hullám 1947-ben, már a háború befejezése után zajlott le a rendkívül aktív romániai cionista mozgalom közreműködésével (23. p.). Az év folyamán körülbelül 50 ezer zsidó vándorolt ki Palesztinába, és a kommunista párt vezette koalíciós kormány minden egyes távozni szándékozótól – a korabeli viszonyok között igen jelentősnek mondható – fejenként ezerlejtnyi összeget szedett be. 1948-ban az emigráció lehetősége ideiglenesen megszűnt, majd még abban az évben, Izrael állam létrehozását követően ismét megnyílt. 1949-ig háromezer kommunista párttag távozott (26. p.), akik az Ana Pauker külügyminiszter közvetítésével végrehajtott terv szerint a frissen alakult Izraeli Kommunista Pártot segítették volna. 1950 és 1952 között újabb, a korábbinál jóval jelentősebb – százezres nagyságú – kivándorlásra került sor, anyagi ellenszolgáltatásban részesítve Romániát (88–89. p.). Az 1950-es évek elején Romániát elhagyó zsidók nagy része Moldáviából és az Ókirályságból származott, falusi vagy kisvárosi környezetben lakott, és hagyományos zsidó életet élt. A kommunista rendszer kiszolgáltatottá tette ezeket a közösségeket, tagjaik a létbizonytalanság elől menekültek a zsidó államba. A kivándorlási csatornák 1952 tavaszától, Ana Pauker és több más zsidó származású pártvezető bukása után egészen 1958-ig teljesen bezárultak. 1954-ben több mint száz prominens cionistát ítélték el több egymást követő koncepciók per keretében. Izrael számára azonban, mivel friss „nemzetépítő” államként nem rendelkezett elég képzett munkaerővel, prioritást képezett a kelet-európai (és ezen belül a romániai) zsidóság bevándorlásának és asszimilációjának elősegítése. 1953-ban Tel-Avivban létrehozták az Israel Liaison Bureau (Liska) nevű szervezetet, amely titkosszolgálati módszerekkel is operálva segítette elő a kelet-európai zsidók kivándorlását.

Az igazi fordulópont 1958-ban következett be, ami több tényezőnek is köszönhető. Az év elejére lezárultak a politikai egyeztetések a Romániában állomásozó szovjet csapatok teljes kivonásáról, Bukarestben pedig életbe lépett az új külpolitikai irányvonal, ami a Nyugat felé való óvatos külpolitikai nyitást irányozta elő (103. p.). Cheorghiu-Dej azt remélte – mint több kiderült, helyesen mérve fel a helyzetet –, hogy a zsidók kivándorlásának újbóli engedélyezése elősegítheti a legjelentősebb nyugati országokkal, elsősorban az Egyesült Államokkal folytatott kereskedelmi kapcsolatok élénkülését. A kivándorlási csatorna megnyitása azonban kellemetlen következménnyel járt a pártvezetés számára: a várt néhány tízezer helyett körülbelül 130 ezer kérelem érkezett a rendőrséghez, aminek az oka a titkosszolgálati jelentések szerint is a nem hivatalosan gerjesztett, de a hatóságok részéről egyre erőteljesebben megmutatkozó „mindennapi” antiszemitizmus volt. A kivándorolni szándékozók között most már megtalálhatóak voltak a régi polgárság, sőt az 1948 után létrejött új pártelit tagjai is. Sokan Bukarestben, Temesváron, Kolozsváron és a többi nagyvárosban laktak. Ezt a réteget nem annyira az életkörülményeik taszították el Romániától, hanem mellőzöttségük és az irányukban megmutatkozó, általuk tapasztalt rosszindulat.

Mint ahogy a szerző többször is megjegyzi, a külpolitikai megfontolások mögött tehát elsősorban belpolitikai vagy „nemzetpolitikai” célok álltak: a kivándorlásra jelentkező, többnyire magasan képzett zsidók értékes belvárosi ingatlanokat, nagy mennyiségű és jó minőségű ingóságokat, valamint nem utolsósorban jól fizetett munkahelyeket „szabadítottak fel”, mivel az érvényben lévő szabályok értelmében a feliratkozó személy azonnal elvesztette román állampolgárságát és gyakran az állását is. Ami tehát az 1960-as években

lezajlott Bukarestben és a nagyobb városokban, az politikai, társadalmi és etnikai elitcserének minősíthető, melynek egyértelmű célja az volt, hogy minden vezető tisztségbe román nemzetiségű kader kerüljön.

A kivándorlás ekkor már valódi üzletet jelentett. 1958-tól egészen az 1960-as évek végéig a román és az izraeli felet összekötő kulcsfigura Henry Jacober volt, egy 1900-ban Munkácson született, majd 1938-ban Magyarországról emigrált londoni kereskedő (110–111. p.). Rajta keresztül intézték a „kivásárolt” személyek ügyét: a már kivándorolt családok rokonaikat vagy ismerőseiket „szabadították ki”. Az eljárás rendkívül egyszerű volt: megkeresték Jacobert londoni irodájában, és átadták neki a kivásárolandó személy adatait. Jacober kóddal látta el a személyeket, adataikat pedig Bukarestbe továbbította. A nyugati rokonok a román hírszerző központ által megállapított összeget (személyenként általában 4–6 ezer dollárt) Jacober svájci bankszámlájára utalták. Az egész ügylet alapját egy informális, soha nem rögzített egyezmény képezte, amit Gheorghe Marcu állambiztonsági ezredes, a londoni rezidentúra vezetője kötött a kereskedővel. Levéltári iratok alapján Ioanid azt állítja, hogy az üzletet személyesen Gheorghiu-Dej felügyelte Alexandru Drăghici belügyminiszter közreműködésével, és még a minisztertanács elnöke, Ion Gheorghe Maurer sem tudott róla. 1958 és 1965 között, nagyrészt Jacoberen keresztül, 107 ezer zsidó vándorolt ki Romániában (csak 1964-ban több mint 25 ezren).

Érdekes módon éppen Gheorghiu-Dej halála után, Ceaușescu első éveiben csökkent a kivándorlási hajlam, sőt az új pártvezető felelősségre vonta az emberkereskedelemben érintett belügyminisztert, akit 1965 nyarán menesztett. Fontos szerepet játszott az 1967-es izraeli–arab háború kirobbanása is. Noha a szovjet táborból egyedülként Románia nem szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat a zsidó állammal (a lépésben jelentős szerepe volt a titkosan kezelt kivándorlási ügynek), a román hatóságok nem kívánták magukra hárítani az arab országokat, amelyektől az ország energetikai ellátása függött (123. p.). Másfelől Izrael is nehezített Bukarestre, amiért magánszemélyek kezébe engedi ezt a rendkívül fontos ügyletet. 1969 nyarán Shaike Dan, az izraeli hírszerzés tisztje és Gheorghe Marcu egyezményt kötöttek, amit később 1969. november 10-én írásban is rögzítettek. A megállapodás 1972-ig 40 ezer zsidó kivándorlását tette volna lehetővé. Az egyezmény a kiválasztottak társadalmi összetételét is szabályozta: 10 százalék diplomás, ugyanennyi szakmunkás és technikus, 2 százalék egyetemi hallgató, 78 százaléknyi szakképzetlen munkás, munkanélküli, inaktív vagy nyugdíjas (125. p.). A román fél nem teljesítette a kvótát, 1972-ig kevesebb mint 11 ezer ember vándorolt így ki, ennek ellenére 1973-ban és 1978-ban újabb egyezményt írtak alá, melynek révén további ezrek hagyták el az országot.

Bár az 1980-as években már alig maradtak zsidó nemzetiségű polgárok Romániában, a szerződő felek a diktatúra bukásáig folytatták jövedelmező üzletüket. Ioanid kiemeli, hogy a zsidók kivándorlása óriási jövedelmet biztosított a román államnak, és gyakran idézi Ion Mihai Pacepa volt hírszerző tiszt könyvét, az 1987-ben megjelent *Vörös horizontok*-ot, amely ez ügyben Ceaușescu (és környezete) személyes anyagi érintettségéről beszél (6. fejezet).

Jobban dokumentált és alaposabb adatfeldolgozást mutat a következő fejezet, melyben Ioanid az Egyesült Államok elhibázott Románia-politikáját tárgyalja. Az 1960-as évek elején indult látványos közeledés ugyanis egyoldalú előnyhöz juttatta a kommunista országot, melynek nemzetközi tekintélyét erősítette Richard Nixon elnök 1969-es bukaresti látogatása és az 1975-ben Romániának megszavazott legnagyobb kedvezmény elve. A rendelkezésre álló adatok szerint (a szerző egy magas rangú izraeli diplomatára hivatkozik) 1968 és 1989 között Ceaușescu több mint 40 ezer romániai zsidó kivándorlását felügyel-

te, akikért Izrael 112 498 000 dollárt fizetett (173. p.). Még 1989-ben is több millió dollár érkezett a pártvezető ellenőrzése alá tartozó titkos svájci bankszámlára. Ekkor – figyelmeztet Ioanid – Ceaușescu már a vegyes házasságban élő román nemzetiségűek kivándorlását is engedélyezte, a zsidó házastárshoz hasonló anyagi feltételek mellett.

A másik jelentős kisebbség, a németek kivándorlását és az állambiztonsági szolgálat szerepét más szemszögből közelíti meg és – legalábbis részben – más következtetésekre jut az ismertetett második kötet. A közel 90 oldalas bevezető tanulmány célja éppen az, hogy differenciáltabb képet alkosson a Ceaușescu-korszakról. Florica Dobre és Florian Banu szerint a Ceaușescu-rendszert tárgyaló 1989 utáni historiográfiát és publicisztikát még mindig az immár értelmetlen démonizálás és bűnbakkeresés dominálja. A gyenge forráskritika pedig nem segíti elő a tisztánlátást, a valóban lényeges mozzanatok kiemelését a Ceaușescu-korszakot máig körülvevő homályból. Ismertetésem tehát elsősorban a bevezető tanulmány következtetéseire kíván reflektálni.

Dobre és Banu szerint a németek kivándorlása sokáig bizalmasan kezelt, de korántsem titkos ügy volt. Mint látni fogjuk, a jól informált nyugatnémet sajtó gyakran cikkezett róla; az utóbbi időkben pedig több jelentős forrással gazdagodott a szakirodalom (X. p.). 2001-ben jelentek meg németül Erwin Wicher bukaresti nagykövet visszaemlékezései, aki 1971–1976 közötti romániai kiküldetése során közvetlen kapcsolatba került az emigráció kérdésével, és részletesen elemzi a titkos egyezményt, illetve megvalósulását, sőt a bonni kormány által fizetett összegeket is megemlíti. Heinz-Günther Hüscher nyugatnémet titkos megbízott pedig 2010-ben szólalt meg a „*Siebenbürgische Zeitung*” című lapban, a Németországban élő százsz közösség legnagyobb közéleti fórumában. Fontos továbbá megemlíteni a nyugatnémet diplomáciai tevékenységet rögzítő hivatalos forráskiadást is (a sorozatból eddig 42 kötet jelent meg).

Román oldalról nélkülözhetetlen forrás Stelian Octavian Andronic volt román hírszerző visszaemlékezése (XII–XIII. p.). Andronic hosszú ideig vezette a Securitate egyik legvédelemben részesített egységét, a különleges valutaügyletek részlegét (*Unitatea pentru Acțiuni Valutare Speciale*). A volt állambiztonsági tiszt 2008-ban és 2010-ben jelentette meg visszaemlékezéseit két külön kötetben. Számításai szerint egész fennállása idején a román kommunista rendszer körülbelül 1,5 milliárd dollárt szerzett saját állampolgárai kivándorlásának engedélyezéséért. A dokumentumkötet összeállítói azonban megjegyzik, hogy Andronic állítása szerint – amit az általuk közölt levéltári iratok is megerősíteni látszanak – a román állam elsősorban saját külföldi hiteleinek visszafizetésére fordította ezt a tetemes összeget. Semmilyen bizonyíték nincs tehát Pacepa azon állítására, miszerint a különböző nyugati országokkal folytatott különleges kereskedelem Ceaușescu magánszámláit gazdagította volna.

A román szerzők által bemutatott dokumentáció mennyiségileg imponáló és rendkívül informatív. A román hírszerző szervek által termelt iratok meglepő részletességgel számolnak be a nyugatnémet állam képviselőivel folytatott több száz informális találkozóról (kapcsolatfelvétel, érdemi tárgyalások, pénzáttalalásokat rögzítő bizonylatok). Ennek köszönhetően jóval pontosabb, ellenőrizhető adatokkal találkozunk itt, mint az egyébként izgalmas és újszerű Ioanid-féle kötetben. Dobre és Banu 1962-re datálja a román–német kivándorlási üzlet kezdetét (XXIX. p.), mivel ekkortól észlelhető a román állambiztonság közvetlen beavatkozása a német nemzetiségű személyek kivándorlási vízumainak kiállításába.

1962. január 29-én a román hírszerzés vezetője, Nicolae Doicaru arra utasította beosztottjait, hogy a belső elhárítás hálózati személyén keresztül vegyék fel a kapcsolatot Ewald Garlepp stuttgarti ügyvéddel. Így a németek kivásárlása is a már ismertetett zsidó ügyletnek hasonlóan indult. Garlepp egyszemélyes irodája 1962 nyarán csak „próbaüzem-

ben” működött (a felek csupán néhány fő kivándorlásának engedélyezésében egyeztek meg), majd ősztől, Garlepp első bukaresti látogatását követően, nagyobb sebességre kapcsolt (XXXII. p.): a stuttgarti ügyvéd egy 106 fős listával jelentkezett román partnereinél (kizárólag szigorúan titkos státusú állambiztonsági tisztek tárgyaltak vele), és személyenként 5–6 ezer nyugatnémet márkát ajánlott. Fontos megjegyezni, hogy az 1960-as évek elején kivásárolt emberek nagy részét valamilyen kényszerintézkedés sújtotta: fegyház, kényszermunka, kényszerlakhely vagy rendőri felügyelet. Mivel a két ország között nem létezett diplomáciai kapcsolat, Garlepp magánemberként, turistavízummal utazott Romániába.

Két dolog azonban már a történet kezdeti stádiumában egyértelmű volt: az ügyvéd a bonni hatóságok bizalmát és támogatását élvezte, lépéseit előzetesen egyeztetve a nyugatnémet kormány illetékeseivel; a kivándorlási kvóták bővítését a német fél kezdeményezte és szorgalmazta minden későbbi találkozás alkalmával (XXXIII. p.). A szükséges „jóindulat” román részről sem hiányzott. Az útlevél- és vízumhivatal (*Comisia guvernamentală pentru vize și pașapoarte*) külön elbírálásban részesítette a Garlepp közbenjárásával érkező kérelmeket, a kiválasztottak akár két nap alatt kézhez kaphatták kivándorlói vízumukat.

1963 szintén fontos év volt a kétoldalú kapcsolatok történetében. Egyrészt finomhangoláson ment át a kivándorlási rendszer: a német fél ekkor már személyenként 10–12 ezer márka „kárpótlást” fizetett, másrészt a titkos ügyletnek köszönhetően a hivatalos viszony is jelentősen javult. A pénzüsszegek – 1965-ig összesen 7 millió dollár és körülbelül 30 millió márka – a román belügyminisztérium egyik zürichi bankszámlájára érkeztek. 1963. július 5–8. között tartották Bukarestben a román–nyugatnémet vegyes bizottság első ülését, melynek célja a diplomáciai kapcsolatfelvétel előkészítése volt. Hogy mennyire volt „titkos” az egyezmény, jól mutatja, hogy a német sajtó már abban az évben foglalkozott vele, december 9-én a nagy példányszámú bulvárlap, a *Bild Zeitung* megbotráncozva írt a számos erkölcsi kérdést felvető kereskedelemről.

Érdekes módon Ceaușescu hatalomra jutásával éppen a németek kivándorlása állt le, ami az 1960-as évek elején éves viszonylatban elérte a 2-3 ezer főt. A szerzők kiemelik, hogy a Román Kommunista Párt felső vezetése többször foglalkozott a német lakosság kivándorlásának ügyével, és álláspontja korántsem volt egységes. Végül is az az álláspont került felül, miszerint nem szabad engedni a magasan képzett munkaerő ellenőrizhetetlen kiutazását. Miután azonban Románia a keleti tömbből elsőként ismerte el az NSZK-t (1967. január 31.), fokozódott a bonni hatóságok nyomása a „családok egyesítésének” érdekében. 1966–1967-ben a német megbízott, Ewald Garlepp a nyugatnémet Vöröskereszt bevonásával igyekezett jobb belátásra bírni a román felet. Szerinte a Vöröskereszt 60 millió márkás különleges kerettel rendelkezett, amiből körülbelül 40 ezer fő kivándorlását fedezték volna. Végül 1968 elején Bukarest beleegyezett a tárgyalások folytatásába, és február 12-én megszületett az első írásos egyezmény, amelyet Garlepp és a már említett Gheorghe Marcu ezredes és munkatársa, Alexandru Stancu őrnagy írtak alá (XL. p.). A fizetendő összeget a következőképpen határozták: 1700 márka minden egyes személyért (kortól és foglalkozástól függetlenül), 10 000 márka az egyetemi végzettséggel rendelkezőkért, 5000 márka az egyetemi hallgatókért. Újdonságnak számított a fizetési mód. Az előző évekkel ellentétben inkább készpénzben, személyes átadással rendezték a fizetési kötelezettséget. Garlepp és román partnerei (diplomáciai fedésben lévő szigorúan titkos állományú tisztek) két-három havonta találkoztak a bécsi, római, párizsi vagy stockholmi román kereskedelmi kirendeltségen. 1969-től a német fél már nemcsak előre meghatározott pénzüsszeggel „kompenzálta” román partnerét: a Manesmann, a Thyssen és más ipari konszernnek a Galați városában épülő acélipari kombinát műszaki fejlesztésében is segítettek (XLIII. p.).

Az 1960-as évek végén szembetűnő volt a német hatóságok kezdeményező magatartása a románok gyakran távolságtartó óvatosságával szemben. 1970. január 19–21-én végül Bonn-nak sikerült elérnie a célját, a kivándorlás ritmusának jelentős növelését. A tárgyalók a következő három év leforgása alatt 40 ezer fő kiutazásáról egyeztek meg, meghatározva a kívánt szakmai-társadalmi összetételt is: 10% egyetemi végzettségű személyért fejenként 11 ezer márka; 2% egyetemi hallgatóért 5500 márka/fő; 10% szakmunkásért és technikusért 2900 márka/fő, 78% „egyéb” státusú román állampolgárért 1800 márka fejenként. Egy évvel később román kérésre a kivándorlók számát felére csökkentették (XLV. p.).

A szerzők egyértelműen leszögeznek, hogy Bukarestet elsősorban nem „nemzeti célok” vezérelték, inkább a valutaapport foglalkoztatta. 1970 júliusától a hírszerzés egy „Peregrinusok” (*Peregrinii*) fedőnevű külön műveletet indított. Az állambiztonsági szervek hálózati személyek és operatív technika segítségével keresték fel a kivándorolni szándékozókat (nemcsak német nemzetiségűeket, hanem zsidókat és románokat is), és arra szólították fel őket, hogy személyesen vagy külföldön élő rokonaik segítségével bizonyos pénzüsszeggel járuljanak hozzá kérelmük teljesítéséhez. Az akciót, ami gyakorlatilag intézményesített korrupciót jelentett és sok millió dollárt jövedelmezett, 1973. december 14-én állította le a belügyminisztérium vezetése (XLVII. p.). Közben a devizaszükségletek kielégítésében érdekelt román hatóságok a „legális” csatornákat is igénybe vették. 1973 májusában, Ceaușescu bonni látogatása előtt a két ország újabb, immár öt éves megállapodást írt alá 40 ezer fő kivándorlásáról (LIII. p.). Az 1970-es években már jelentős volt a német kivándorlók száma: 1973–1975 között 15 ezren hagyták el Romániát, összesen 29 millió márka befizetése fejében. Ezenfelül a nyugatnémet állam előnyös hitelekkel fokozta a román fél jóindulatát: 1973-ban Bukaresttel 200 millió márkás, 8 éves lejáratú hitelkreditről állapodtak meg, 4% százalékos kamattal.

1975-ben a helsinki záróegyezmény megkötése, annak is elsősorban a mozgásszabadsághoz való jogot tartalmazó harmadik kosara új helyzet elé állította a szerződő feleket. A romániai német lakosság körében fokozódott a kivándorlási láz, a rendőrség előtt tömött sorokban álltak az útlevílkérők. Két évvel később, 1977 folyamán már tömegessé vált a kivándorlás (egy év alatt közel tízezen hagyták el az országot), és mindkét fél egy sokkal átfogóbb egyezmény aláírására törekedett. Többek közt ezt a célt szolgálta Helmut Schmidt nyugatnémet kancellár romániai látogatása 1978. január 6–7-én, akinek Ceaușescuval folytatott tárgyalásai eredményeként sikerült megújítani az 1973-as egyezményt, amihez egy 700 millió márkás hitelszerződés is társult. Schmidt sikeres látogatása – melynek „szakmai” előkészítésében nagy szerepe volt a már közel húsz éve aktív Carleppnek és román partnereinek – felgyorsította a németek kivándorlását. Az 1980-as évek elején már évi 10–15 ezer fő hagyta el az országot, és az értük ajánlott összeg is folyamatosan nőtt: 4000 márka 1978-ban, 5000 márka 1981-ben.

A kivándorlási hajlam fokozódásához ekkor már nemcsak a szigorú nemzetiségpolitika járult hozzá, amely inkább a magyarok ellen irányult, hanem a második olajválság után a társadalmi és gazdasági helyzet drámai romlása. A román vezetésnek nehéz döntéseket kellett hoznia: a rossz életkörülmények és a kétoldalú egyezmény immár olajozott működése az ország elhagyására biztatták a német közösséget, amit Ceaușescu gazdasági (sok jó szakember hagyta már el Romániát) és presztízsokokból is visszautasított. Megoldást kellett azonban találni arra a helyzetre is, amit a „normális” nyugati gazdasági kapcsolatok fokozatos beszűkülése miatt a valutahiány okozott. 1983. május 31-én Kölnben a folyamatosan egyeztető felek – ekkor már Heinz Günther Hüscher különmegbízott váltotta fel Carleppet – újabb öt éves szerződést kötöttek. Eszerint évente 11 000 fő hagyhatja el az

országot, és a német fél személyenként 7800 márkával kompenzálta a román állam nevelési, oktatási költségeit (LXIII. p.). Miközben a kivándorlások már közel harmadával csökkentették a korábban 400 ezres romániai német közösség létszámát, 1988. november 8-án került sor Bukarestben az utolsónak bizonyult titkos egyezmény aláírására, mely 1993. június 30-ig rögzítette a két fél kötelezettségeit. A személyenként fizetendő összeg ekkor már 8950 márkára emelkedett; a nyugatnémet fél háromhavonta utalt nyocmillió márkát a román külkereskedelmi bank számlájára (LXX. p.).

Technikai jellegű tárgyalások azonban 1989-ben is zajlottak, majd váratlan fordulat következett. A Bukarestben összehívott december 4-ei rendkívüli találkozón a román meghatalmazott közölte német tárgyalópartnerével, Heinz Günther Hüschesel, hogy Románia azonnali hatállyal és egyoldalúan beszünteti az 1988-as egyezmény végrehajtását, felmentve a német felet a korábban megállapított „kárpótlás” folyósításától. A Nicolae Ceaușescu tájékoztatására készült állambiztonsági források szerint Bukarest a német fél sorozatos „kihágásaival” indokolta a szakítást. Minden bizonnyal a jelentés a két ország közötti politikai feszültségre utalt: 1989 tavaszán Bonn visszahívta bukaresti nagykövetét, tiltakozásul a román kormány diszkriminatív kisebbségpolitikája és az emberi jogok megsértése ellen. A december végi forradalom után pedig immár szabad elhatározásából és megkötések nélkül hagyta el az országot a maradék német közösség zöme, 1990–1992 között több mint 150 ezer fő.

A szerkesztők szerint a román kommunista állam erkölcsileg vállalhatatlan módon cselekedett, amikor saját állampolgárait „áruba bocsátotta”. Felhívják ugyanakkor a figyelmet arra, hogy a nyugatnémet állam hasonló cinizmussal tárgyalt egy diktatórikus rendszerrel, sőt a német megbízottaknak (és minden jel szerint megbízóiknak is) tökéletesen megfelelt a román fél pragmatizmusát fokozó Securitate közbelépése, aminek köszönhetően növelni tudták a kivándorlási kvótákat. Fontos itt emlékeztetni, hogy az enyhülés időszakában az NSZK hasonló egyezményt írt alá Kelet-Németországgal. Ez lehetővé tette 11 ezer fő áthozatalát, összesen 761 millió márka ellenértékében. Másrészt a szerzők szerint nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a mai világban számos demokratikusnak tartott állam sem érvényesíti maradéktalanul az állampolgárok szabad mozgásának elvét – utalva ezzel a bevándorlási kérdés kemény rendőri és állambiztonsági kezelésére. Igaz, hozzátesszük, hogy legtöbbször mindezt nem a saját nemzetükhöz tartozókkal teszik. Egy másik felvethető kérdés a képzett munkaerő távozása (*brain drain*).

A közzétett iratokból világosan látszik, hogy a román vezetés tartott attól, hogy a jól képzett és fegyelmezett német nemzetiségű szakemberek távozása hosszú távon óriási kárt okozhat az ország gazdaságának. Ennek ellenére főleg az 1980-as években szinte semmit nem tettek azért, hogy maradásra bírják őket. Összességében a német–román kivándorlási egyezmények a cinikus pragmatizmus és réalpolitika iskolapéldái voltak. Végeredményben mindkét fél elérte célját: Németország visszakapta német ajkú lakosságát, és jól képzett, hálás és rugalmas munkaerővel gazdagodott a gazdasági csoda éveiben. Mi több, számos nyugatnémet politikus nem elhanyagolható választási tőkét kovácsolt a romániai szászok és svábok kivándorlásáért tett erőfeszítéseiből. Románia jelentős valutatartalékhoz jutott, amivel külföldi adósságát törlesztette és fejlett technológiát vásárolt kedvezményes áron. Paradox módon nemegyszer fordult elő, hogy Nyugat-Németország közvetett módon segítette a Ceaușescu-rendszer titkosszolgálatának munkáját, amikor korszerű lehallgatókészülékekkel látta el a román állampolgárok mindennapjait megkeserítő állambiztonsági szolgálatot – és tette mindezt egészen 1989-ig, az emberi jogok megsértése miatt indított sajtókampányok és diplomáciai bojkott közepette.

Radu Ioanid elsősorban a román államot teszi felelőssé a „nemkívánatos” kisebbségek kivándorlásáért, és Pacepa téziséét követve közönséges emberkereskedelemnek minősíti az Izraellel kötött szerződéseket. Dobre és Banu megközelítése jóval differenciáltabb, ha nem is felmentő a román államra nézve. Egyfelől kétségkívül igaz, hogy a kommunista vezetők üzleti lehetőséget láttak a zsidó és német nemzetiségű állampolgárok távozásában. Kivándorlásuk elősegítését azonban tágabb perspektívába helyezték: úgy gondolták, hogy ezzel is elősegítik a kapcsolatok fejlődését két jelentős, befolyásos és gazdag állammal. Véleményem szerint tehát Dobre és Banu jogosan figyelmeztetnek arra, hogy a diktatúrák története belső konfliktusok, vergődések és ellenérdekek sokaságából áll, amit Ioanid – a külső szemlélő – figyelmen kívül hagy, amikor monolitikus képet fest a Ceaușescu-korszak elitjéről. Végezetül fontos megjegyezni, hogy a két kötet szinte kizárólag román levéltári források alapján készült. A kép tehát nemcsak részleges, hanem óhatatlanul egyoldalú. Így csak azt remélhetjük, hogy előbb-utóbb az izraeli és német levéltárak a bukarestihez hasonló őszinteséggel vallanak a közös múlt e nem túl dicsőséges pillanatáról.

Radu Ioanid: Răscumpărarea evreilor. Istoria acordurilor secrete dintre România și Israel. (A zsidók kivándorlása. A titkos egyezmények története Románia és Izrael között.) Iași, Polirom, 2005. 222 p.

Florica Dobre, Florian Banu, Luminița Banu, Laura Stancu (szerk.): Acțiunea „Recuperarea”. Securitatea și emigrarea germanilor din România (1962–1989). (A „Visszaszerzés” akció. A Securitate és a németek kivándorlása Romániából, 1962–1989.) București, Editura Enciclopedică, 2011. 943 p.

Bottoni Stefano

Font Márta–Sashalmi Endre Állam, hatalom, ideológia

Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól
Budapest, Pannonica, 2007. 256 p.

Számvetés útközben, újragondolás, ezek az első impulzusok, amikor a két pécsi vezető történész *Állam, hatalom, ideológia* című tanulmánygyűjteményét kézbe veszi a recensens. Font Márta, a PTE BTK Középkori és Koraújkorai Történeti Tanszéke vezetőjének és Sashalmi Endrének, a tanszék helyettes vezetőjének egy kötetbe szerkesztett írásai az orosz történelem legvitatottabb kérdéseit járják körül, a témával régóta foglalkozó tudósok elmélyült alaposságával.

Amióta a történettudomány foglalkozik Oroszország történetével, mindig a kérdések kérdésének számított az orosz – és tegyük hozzá a szovjet – história sajátosságainak a megértése „minden ésen túliságuk” (Tyutcsjev) ellenére, egyetemességének és különösségének a bemutatása. E problémák feldolgozásához a gazdaság-, a társadalom- és a politikatörténet kutatásán túl kulcsfontosságú az állam és a hatalom jellegének megértése, vagy az ortodoxiával megátmogatott önkényuralmi állam valódi jellegzetességeinek a feltárása.

A két szerző – különböző időpontokban íródott és különböző helyeken közölt – tanulmányai meglepő koherenciát mutatnak mind egymáshoz, mind a témához való viszonyukban. Ez egyrészt erőteljes érv a közös gyűjteményes kiadás mellett, másrészt szemléletileg is tükrözi, hogy a közölt írások azonos alkotói műhelyből kerültek ki. Már csak azért is jók az ilyen összegyűjtött számvetések, mert a többnyire kis példányszámú folyóiratokban és periodikákban közölt tanulmányok, minden szakmai kvalitásuk ellenére, gyakran nem jutnak el a történelem iránt érdeklődők szélesebb köréhez, úgymond feledésbe merülnek. A Pannonica Kiadó ízléses, zsebkönyv formátumú kötete remélhetőleg ezekhez juttatja el a két szerző gondolatait, tudományos eredményeit. És végül jók az ilyenfajta számvetések azért is, mert együtt olvasva az írásokat – keletkezésük időpontjától és első közlésük helyétől függetlenül – jól mutatják egy-egy kutatói pályáiv alakulását, és azt, hogy egy tudósnak, ha felteszi életét egy téma kutatására, milyen hosszú időn keresztül, milyen szívéosan kell dolgoznia egy probléma feltárásán, mindig újabb és újabb részleteket téve eredményeiből közkinccsé.

Az egyes tanulmányokról a recenzio keretei között csak korlátozott terjedelemben szólhatunk. Sashalmi Endrével kezdeném, hiszen az első két bevezető, átfogó, alapozó tanulmány az ő munkája. Sashalmi töprengő, analízáló, témáján elmélyülten gondolkodó, azt folyamatosan újragondoló történész, aki a nyugati és az orosz államfejlődés, politikai gondolkodás, hatalomfelfogás, valamint a politikai struktúrák összehasonlító vizsgálatára törekszik. Fogalomalkotó történész: munkáinak jelentős része a történeti fogalmak jelentésének pontos értelmezésére, feltárására irányul, s erre a történeti russzisztika esetében különösen nagy szükség van. Egy konferencián egy jogász kolléga éppen azért minősítette „puha tudománynak” a történettudományt, mert szerinte nem használ egzakt fogalmi rendszert; szó- és fogalomhasználata képlékeny, ugyanazon kifejezéseken különböző történészek mást és mást értenek. Általánosságban sem értve egyet a fenti állásponttal, Sas-

halmi munkássága éppen e tekintetben kétségkívül segít „kemény” diszciplínává tenni a történettudományt.

Minderre jó példa első bevezető tanulmánya, az „Európa és Oroszország”. Ebben először levezeti az Európa-fogalom kialakulását, azt, hogyan vált a földrész földrajzi kategóriából a 18. századra vallási-kulturális tartalommal rendelkező civilizációs fogalommá. Második tanulmányában az orosz történelem periodizációjának meghatározásához szükséges kritériumokat igyekszik rendszerbe foglalni, a korszakhatárok megjelölése esetében különös figyelemmel az államfejlődésre. Egyúttal áttekinti az egyes történeti iskolák, így az eurázsiai iskola ezzel kapcsolatos érvrendszerét is.

Sashalmi strukturalista, rendszeralkotó történész. Erőteljesen foglalkoztatja, hogy azok a történelmi kategóriák, amelyek keretei között gondolkodunk, mennyiben – kedvenc kifejezésével élve – „intellektuális történeti konstrukciók”, azaz nyugati vagy orosz értelmiségiek koruk gondolatisága által motivált szellemi termékei, és mennyiben a történelem valós folyamatainak elemzésére épülő, a gazdaság, a politika és a társadalom analizésére támaszkodó, kulturális, vallási, földrajzi sajátosságokat figyelembe vevő elemzések, amelyek a történeti valóságot írják le.

Sashalmi kutatói módszerére jellemző, hogy kérdéseket tesz fel, amelyek már önmagukban jelzik: valamit újra kell gondolnunk. Már a tanulmány címe is orientál bennünket: „Létezett-e feudalizmus a Kijevi Ruszban és a moszkvai államban?” Ezt veti fel a szerző, s meggyőződhetünk arról, hogy nyugati értelemben – vagyis ha ezen „a vazallitás és a hűbérbirtok kombinációján nyugvó, decentralizált struktúrájú” politikai rendszert értünk – biztosan nem, hiszen, mint bemutatja: az orosz függőség sokáig a szabad szolgálatra épült. További, a kötetben közölt tanulmányai ugyanezt a tisztázó, rendszerező, rendszer- és fogalomalkotó történeti szándékot és mentalitást tükrözik, akár a „jó cár” eszményéről értekeznek a Romanov-dinasztia ideje alatt, akár az orosz államfogalom kialakulásának sajátosságait vizsgálja, vagy az 1649-es orosz törvénykönyv politikai bűncselekmény-fogalmát igyekszik tisztázni, majd másutt az orosz Balkán-politika vallási gyökereit elemzi.

A közölt tanulmányokat együtt olvasva az olvasó úgy érzi, hogy – mint egy széles tudományos puzzle-ban – a helyükre kerülnek egy koncepciózusan felépített kutatói életmű elemei, amelyeket nyilván kellő időben egy nagymonográfia, esetleg egy akadémiai doktori értekezés feladata lesz szintézisbe foglalni.

Áttérve a másik szerzőre, Font Márta is kérdez. Kérdései ugyanúgy az orosz történelem alapproblémáira, egy-egy kiemelten fontos szeletére irányulnak, mint Sashalmi esetében. Szellemi alapvetése azonban – témájának jellegéből fakadóan – nem elsősorban az angolszász és kisebb részben az orosz és a magyar szakirodalom téziseinek újragondolására, hanem a forrásokra irányul. Módszerére kiválóan jellemző az „Állam, államszervezés, kodifikáció. Megjegyzések a Kijevi Rusz első törvényeiről” című tanulmánya. Először az állam és a feudalizmus fogalmát határozza meg a lehető legegzaktabb módon. Ezután ő is megállapítja, hogy a feudalizmus nyugati értelemben a 11. századi Kijevi Ruszban nem állt fenn. Majd az óorosz törzsszövetség államszervezési folyamatát veszi górcső alá. Kérdéseket tesz fel, s erre ösztönzi az olvasót is. Vajon – írja az 52. oldalon – azáltal, hogy Oleg az ellenőrzése alá vonta a Baltikumtól Konstantinápolyig vezető kereskedelmi utat, egyúttal megteremtette azt a politikai egységet is, amit Kijevi Rusznak nevezünk? Vajon – gondolkodik tovább a szerző – egy kereskedelmi útvonal fölötti ellenőrzés megszerzése és az adóztatás kiterjesztése egy bizonyos régióban kimeríti-e az államnak a tanulmány elején meghatározott kritériumait? Vajon mi a helyzet az állam többi ismert alkotóelemével, az intézményekkel, az írásbeliséggel, a kultusz egységesítésével stb.? Majd levonja a konklúziót: Oleg fellépését semmiképpen sem tartjuk az államiság kezdeteinek, csupán egy na-

gyobb integráció megteremtése felé tett első lépésnek. Persze – teszi hozzá – ezek a lépések nyilvánvalóan megkönnyítették a majdan szerveződő államalakulat létrehozását.

E rövid gondolatmenet, mint cseppben a tenger, mutatja be Font Márta történészi alkotói módszerét. Egy jól ismert jelenséget kezd vizsgálni, tulajdonképpen jól ismert források – adott esetben a PVL (Poveszty vremennih let) – alapján. Azután kérdezni kezd. Nem rohan neki erőből a korábbi tudományos felfogásnak, nem minősíti értelmetlennek, feleslegesnek korábbi ismereteinket. Problémafelvetései kapcsán azonban elgondolkodunk: miért is nem gondoltunk erre eddig? Ezt a látszólag egyszerű alapösszefüggést eddig miért nem vettük észre? Font Márta finoman bontja le eddigi berögződéseinket, és építi fel fokozatosan, logikailag érvelve az új struktúrát. Eközben új viszony- és fogalmi rendszerbe helyezi régebbi tudásunkat. Ez az újszerű szemléletmód abból a szempontból is értékelendő, hogy nemcsak gondolkodásra, újragondolásra készíti az olvasót, hanem a közös gondolkodással mintegy szellemi alkotótársává teszi.

Ez a megközelítési mód és szerzői módszer a kötet többi tanulmányában is nyomomon követhető, akár a kijevi nagyfejedelmi hatalom jellegéről, akár a Moszkvai Rusz kijevi örökségéről értekezik. Font Márta érdeklődése, ahogy Sashalmi Endréé sem áll meg témája földrajzi vagy politikai határainál, hanem a korabeli európai folyamatok rendszerébe ágyazva vizsgálja azt. Erről tanúskodik *„A magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés”* című dolgozat, amely egyúttal kitűnő társadalom- és politikatörténeti összehasonlító analízis is. Az oroszul kiválóan beszélő szerzőtől a nyelvészeti indíttatású, ha úgy tetszik, mikrofilológiai kérdésfelvetés sem idegen. Ezt bizonyítja a *„Megjegyzések a széttagolódás kérdéséhez nyelvi aspektusból”* című tanulmány, amely táblázatban dolgozza fel a források szóhasználatát és értelmezésüket. Alekszandr Nyevszkijről szóló értekezésében revelációszerűen állítja szembe a vlagyimir-szuzdali évkönyvekből – tehát a forrásokból – kirajzolódó képet, amely egy szolgalelkű tatár vazallus személyiséget mutat, a róla szóló „zsityije” (életrajz) egy-két kiragadott részletére építő, az alapján elterjedő heroizált Alekszandr-képpel, amely az orosz-szovjet nemzeti öntudat pillérszerűen meghatározó elemévé vált, és történeti axiómának számított mind az orosz, mind a szovjet történetírásban.

Gondolkodunk és gondolkodtatunk, kérdéseket teszünk fel és válaszokat fogalmunk, miközben elavuló szellemi sémákat és beidegződéseket rombolunk le. Eközben partnernek tekintjük az olvasót, és tisztelettel, tudósi alázattal kezeljük témánkat. Így összegezhethjük a két szerző írásainak törekvését. Ezért lehetnek hasznos propagálói a történettudomány egy csekély létszámú szakma által művelt területének, a történeti russzisztikának.

Bebesi György

Szerzőink

Balogh Ádám PhD, középiskolai tanár, Deák Ferenc Gimnázium, Szeged

Bebesi György PhD, habilitált egyetemi docens, PTE BTK Újkortörténeti Tanszék

Bottoni Stefano PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Kindl Melinda doktorandusz, PTE BTK

Kovács Tamás levéltáros, Magyar Országos Levéltár, Budapest

Kökény Andrea PhD, egyetemi adjunktus, SZTE BTK Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék

Murber Ibolya PhD, főiskolai docens, Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ, Szombathely

Pálffy Margit egyetemi tanársegéd, PTE BTK Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék

Papp Imre a történettudomány doktora, egyetemi tanár,
DE BTK Egyetemes Történeti Tanszék

Sz. Bíró Zoltán tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Varga Beáta PhD, egyetemi docens, SZTE BTK Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék

DE = Debreceni Egyetem, ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem, PTE = Pécsi Tudományegyetem,
SZTE = Szegedi Tudományegyetem, BTK = Bölcsészettudományi Kar

HU ISSN 0083-6265

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szerkesztési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 600 Ft
Előfizetőknek: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkészbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.
Átutalással Magyar Posta Zrt. Helir 11991102–02102799
(megjegyzés rovatban feltüntetendő:
Világtörténet előfizetés).
Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700).

A Világtörténet 2011-es évfolyamának megjelentetését
a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

